

KAMAL ABDULLA

*Unutmağa
kimsə var...*

(adda-budda xatirələr)

BAKI–2025

Kamal Abdulla. Unutmağa kimsə var...

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2025, 352 səh.

Ölçü: 130x200 mm

Cild: qalın

Çapa imzalandı: 15.10.2025

“Ön söz”ün müəllifi:	Azər Turan
Redaktor:	Ramiz Rövşən
Korrektor:	Nərminə İsmayıl
Mətn dizaynı:	Gülnar Məmmədkərimli
Qapaq dizaynı:	Rövşən Abbasov

Qanun Nəşriyyatı

İstanbul Copyright Awards-ın qalibi

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pr., 76

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212-42-37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

[www.fb.com/Qanunpublishing](https://www.facebook.com/Qanunpublishing)

www.instagram.com/Qanunpublishing

ISBN 978-9952-606-18-8

© Kamal Abdulla, 2025

© Qanun Nəşriyyatı, 2025

Kitabda keçən əsrin ortalarından bu günə qədər müəllifin həyatında baş verənlər həm adda-budda xatirələr şəklində, həm də sistemli təsvir vasitəsilə qələmə alınmışdır. Uşaqlıqdan ahıllıq dövrünə qədər yaşananların fonunda həmən dövrlərin nəfəsi, yoldaşlıq, dostluq münasibətlərinin hansı imtahanlardan keçməsinin əks-sədası, yaradıcılıq adlı nəhəng okeana aparan yolların həyəcanlı ürək döyüntüləri duyulur. Elmin və bədii yaradıcılığın vəhdətinin necə formalaşdığının ağır və əzablı yolu görünür. Kitab böyük və maraqlı bir dövrü əhatə edir. Mədəniyyət, ədəbiyyat, elm aləminə edilən ekskurslar onu müasir oxucu üçün daha da maraqlı edir.

Özünü xatırlaya-xatırlaya avtoportret yaratmaq, yaxud “Ol zamanlar”ın kitabı

“Ol zamanlar”ın nostalgisi Kamal Abdullanın digər kitabları kimi, struktural təfəkkür poetikasında yazılmış, üslubunun parlaqlığı ilə göz qamaşdıran “Unutmağa kimsə var” kitabının da hər səhifəsində görünür. Lakin bu “Ol zamanlar” hansı zamanlardır? Bunun semiotik mənasını, sirrini hansı sözlə, hansı işarə ilə izah etmək olar, buradakı zamanın üfüqlərini necə təyin etmək olar? Adətən keçənlərin nəqlindən ibarət olan memuarlardan fərqli olaraq, bu kitabdakı zaman, sadəcə, keçmiş zaman deyil, “Ol zamanlar”dır, yəni, kitab hansısa fərqli bir zamanın təfsirini verir.

“Ol zamanlar”ın həsrəti bütün səmavi dinlərin, böyük mədəniyyətlərin, mədəniyyət mərhələlərinin daxili gücü, ilham qaynağıdır. “Ol zamanlar” Kamal Abdullanın üslubudur. İstər “Yarımçıq əlyazma”, istər “Şehirbazlar dərəsi”, istər “Unutmağa kimsə yox”, istər “Sirlərin sərgüzəşti”, istərsə də “Laokoon, Laokoon, yaxud bir romanın yazılma tarixçəsi” romanlarındakı üslubdur. Bu üslub hər üç zamanı qapsayır. Ən fərqli sivilizasiyalar – tarixin dansöküləni, günortası (orta çağlar) və (qürubu) indiki zaman, tezis və antitezis bütöv və Vahid zamanda – mifdə, həyatda, ədəbiyyatda, nəhayət, üslubda cərəyan edir. Çünki təhtəşüurda

hər üç zaman bir yerdədir. Berqsonun zamanı kimi. Kamal Abdullanın bütün romanları, pyesləri, şeirləri bu üslubda yaranıb və qərībədir ki, “Unutmağa kimsə var” memuarındakı zaman elə “Unutmağa kimsə yox” romanındakı indiki zamandır. Amma hər iki əsər “Ol zamanlar”ın, başqa sözlə, Dolğun Anın üslubundadır. “Unutmağa kimsə yox” şeirindəki kimi: “Kimsə yox xatırlamağa, / Unutmağa da kimsə yox...”

Kamal Abdulla yazdıqca sübut edir ki, onun üslubu yaşadığımız mədəniyyət dövrünün və bütöv zamanın üslubudur.

Bu kitabda isə unutmağa kimsə var... Çünki üslub bu kitabda Cavidin həyatında “ürəkdən, arzu-kamla açan qızılgüllər”in ətirli üslubuna çevrilib.

Məhz bu üslub inandırır ki, hətta “Ol zamanlar”ın yalnız estetiylə deyil, ədəbi mühitinə andeqraundu belə romantik bir həsrətlə anılmağa layiqdir...

Bu mənada ədəbiyyat böyük həsrətdən yaranır. Adəm də, ondan sonra gələn adəmlər də gəldiyi və gəldikləri göylərin, cənnətin, dərğahın həsrətini çəkmirmi?

Bu kitabın öz ayrıca “Ol zamanlar”ı, öz dərğahı, öz səması, öz sakral iqlimi vardır və bu “Ol zamanlar”ın, yəni, Azərbaycan mədəniyyətindəki xüsusi və yeni mərhələnin ön səfində elə Kamal Abdullanın özü dayanır.

“Unutmağa kimsə var” əsərini Kamal Abdullaya yalnız olub və ötüb keçmiş gerçəklər yazdırmır. Bu kitab keçmişə deyil, keçmişin içindən gələcəyə dəvətdir. Bu kitab gələcəkdən görünən işıqlı İndinin zühurudur. Baxmayaraq ki, müəllif heç bir halda yaxa qurtara bilmədiyi pessimizmini

özü də etiraf edir (və deyəsən, ilk dəfə bu əsərində etiraf edir), amma bu kitabda və bu ömürdə diri, cavidani bir həyat, harmoniya və idrak sevinci vardır. Burda cərəyan edənləri metafizik bir ilham pərdənin o üzündən aldığı xəbərlərə əsasən yazdırır. “Bu mənim harda oluramsa-olum, – ya torpağın üstündə, ya da altında – əbədi həyat eşqimdir”.

Kamal Abdulla Hüseyn Cavidin qohumudur. Bu kitabda Cavidgilin Naxçıvandakı həyəti, bu həyətdə bitən qızılgüllərin rayihəsi var: “Bu qızılgül kolları sanki adamla danışdı, ona hansısa nağılı, hekayəti anlatmağa çalışdı. Bunun üçün onların əlindən nə gəlirdi?! – Bihuşedici ətir vermək və göz oxşamaq. Biz uşaqlar o qızılgüllərin dilini anlamırdıq. Bu anlamadığım dilin “haray”ı məni həmişə təqib etdi. İllər keçdi, mən Hüseyn Cavidgilin bağçasında bitən qızılgüllərin ətrini bir daha heç bir yerdə ala bilmədim. Onlar qədər ürəkdən, arzu-kamla açan qızılgülləri bir daha heç yerdə görmədim”. Bu kitabda və bu kitabdan həmin qızılgüllərin harayı eşidilir – ətri gəlir. Burda yaddaşdakı və ədəbiyyatdakı qızılgüllərin rayihəsi bir yerdə saçıılır. Arzu-kamla açılan qızılgüllər Ərtoğrul Cavidin çəkdiyi “Qızılgül” rəsmində də var. Bu güllər, Orxan Vəlinin şeirindəki kimi “gürültüyle açar”...

Burada Aristotel məntiqi ilə Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiqi iç-içədir. Yəni, bir ömür boyu Aristotel məntiqi ilə yaşananlar xatirədə – memuarda Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiqi ilə şərh olunur. Və heç bilmək olmur, Kamal Abdulla bunu necə edir ki, kitabın hər səhifəsində, yaxud haqqında söhbət gedən hər kəsin obrazında metafizik işıqlar və mənalar sayrışır. “Bir, iki – bizimki” tamaşasının bəstəkarı, tamaşa üzərində iş zamanı pyesi oxuyub,

“Bu pyesdən sonra mən daha ölümdən qorxmuram”, deyən Leonid Vaynşteyn və onun son nəfəsdə dediyi “mən qorxmuram” sözləri... Yəni, Vaynşteyn əvvəllər Kamal Abdullanın yazdığı mətndən aldığı təəssürata mistik bir zəmində referans edir və keçirir...

Kitab Vaqif İbrahimoglu ilə başlayır. Yuğ Teatrı – Kamal Abdullaya görə həmişə bizimlə olan bayramdır. Kamal Abdulla üçün “həmişə səninlə olan bayram”, Paris deyil, Vaqif İbrahimoglunun Yuğ teatrıdır; Yuğ Teatrındakı ayın səviyyəsinə qalxmış səhnə estetikasıdır. Dildən əvvəlki dilin semantikasında yaradılmış tamaşalardır.

“Unutmağa kimsə var” memuar ədəbiyyatımızın modernizm estetikasında yazılmış ilk nümunəsidir. Kitabı oxuduqca bilmirəm, nə üçünsə, Norveç şairi Obstfellerin “Özgə planetmiş düşdüyüm məkan!” misrası şüuraltımda cərəyan etdi. Yaxud fransız Bodlerin “Albatros”unu xatırladım. Kamal Abdulla isə “Albatros”u Ənvər Məmmədخانlıdan yazanda xatırladır. Doğrudur, Ənvər Məmmədخانlı “Albatros” şeiri barədə danışmır, danışmasa da, Kamal Abdulla bu şeirə istinad edərək sənətkar azadlığı barədə fikirlərini bölüşür. Məsələnin ilginclik tərəfi odur ki, Kamal Abdulla o illərdə bir televiziya verilişi vasitəsi ilə təkcə sirli-sehrli Ənvər Məmmədخانlının fikirləri ilə deyil, eyni zamanda sovetlər dönəmində dekadans şair kimi çıxdaş edilən Bodlerin şeirini xatırlatmaqla Bodleri “Ol zamanlar”dan indiyə, yenidən qurulacaq cəmiyyətin poetik aurasına ədəbi-estetik hadisə, bəlkə də poeziya əyarı olaraq daxil edirdi (Kamal Abdulla barədə yazdığım esselərdən birini “Sən ey qanadlı yolçu” adlandırmışdım.

Yazının sərlövhəsi Bodlerin həmin şeirindən bir misra idi... Albatrosa kitabən yazmışdı...).

Kitabda sanki bilərəkdən yarımçıq rəsm edilmiş, əslində kitabın bütövlüyünü təmin edən portretlər var. Bu portretlər epizodik olsa da, onlar o qədər mükəmməldir ki... Kamal Abdulla səksəninci illərin əvvəllərində 8 nömrəli trolleybusda gördüyü bir qadını kitabının “Son trolleybus” hissəsində təqdim edir. Qumilyovun “Azmış tramvay”ını xatırladan bu parçada təsvir olunan qadın tez-tez trolleybusa minir, yalnız atası barədə danışır, amma ona heç kəs qulaq asmır. Sonra da o qadın bir daha görünmür, trolleybusa minmir... Kamal Abdulla yazır ki, “O qadının məzlum, amma fədakar, ürəksıxan, amma qətiyyətli obrazı bu gün də mənim gözlərimin önündədir”.

O qadın Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızıdır. Təbədülatlar, kataklizmlər ərəfəsinin obrazıdır. Onun taleyi çoxdan zədələnib. Heç nəyin, indinin və gələcəyin ona dəxli yoxdur. Tağıyevin tənha qızı hər gün trolleybusla harasa getsə də, o, keçmişdə yaşayır. Və trolleybusda da qeyb olur... Yaxud keçid mərhələsini şəkilləndirən başqa bir obraz – Kamal Abdullanın ilk müəllimi Rübabə xanımın aqibətindən yansıyanlar. Bu obrazların – istər Tağıyevin qızının, istər Rübabə xanımın başqa və əsl adı bizim “minnətdar olmağı bacarmamaq günahı”mızdır...

Bu kitab ucsuz-bucaqsız talelər qalereyası təqdim edir. Burda Natiq Səfərov da, Vidadi Məmmədov da, Mehdi Bəyazid də var. Və onların taleyi “Unutmağa kimsə var” kitabından mavi işıq şüası kimi keçir, onlar Kamal Abdullanın öz təbiriycə desək, “diskursu özündən böyük olan mətn”lərdir...

Kitabı oxuduqca yaddaşımdan belə bir məşhur fraza keçdi: “Hər bir insan mənsub olduğu millətin avtoportretidir”. Bu dəfə avtoportreti memuar səciyyəli əsərində Kamal Abdullanın qələmi yaradıb. Bakının obrazı – “Onun ensiz küçələri, seyrək ağaclı bağları, əyri-üyrü, dar dalanları, balaca həyətlı evləri, 190 nömrəli məktəbi...” və s. Moskvada aspirantura təhsili, sovet türkologiyasının nəhəngləri – Ninel Hacıyeva, Serebrennikov, Tenişev, Makayev, Yuldaşev, Musayev, Baskakov, Aşnin, Yartseva, Y. Stepanov, Şerbak... Və bu kimi professorlar barədə canlı xatirələr, daha sonra Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun qurulması, fondun Rusiya Mədəniyyət Fondunun tabeliyinə keçməsi ilə bağlı Dmitri Lixaçovun təklifindən imtina, Yaradıcılıq Fondunun gördüyü işlər, AMEA-nın İctimai və Humanitar elmlər bölməsində akademik katib işlədiyi dövr, Slavyan Universiteti və Dillər Universitetindəki rektorluq fəaliyyəti, Millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri vəzifəsində çalışdığı illər, xalq diplomatiyası adı ilə həyata keçirilən beynəlxalq tədbirlər silsiləsi – işğal altında olan ata yurdu Şuşaya səfər, ilk romanının – “Yarımçıq əlyazma”nın bir çox xarici ölkədə – Fransada, Rusiyada, Türkiyədə, Braziliyada, Amerikada, Avstriyada, Misirdə, Polşada, Çernoqoriyada, Rumıniyada, Almaniyada, Gürcüstanda, Qazaxıstanda nəşri, pyeslərinin tamaşaya qoyulması, müxtəlif ölkələrin prezidentləri ilə işgüzar fikir mübadilələri, Ulu Öndərlə görüşləri, Milanda böyük Umberto Eko ilə onun evində görüş və hər şeydən daha ötədə müəllifin öz bənzər-

siz düşüncələri, sahilsiz və azad təfəkkürü... Yəni necə? Bir də görürsən, Kamal Abdulla 13 milyard il bundan öncə baş vermiş partlayışdan və o Böyük Partlayışın bu günə qədər kainatın fəza boşluqlarında əks-səda verməsindən yazır və “Buradan analogiya nərdivanı atsaq, belə çıxar ki, deməli, bizim də təsəvvürümüzdə əvvəllər yaşadığımız illərin əks-sədası dolaşır. Və onların bir daha təsəvvürümüzdə zühur etməsi qeyri-real deyil, mümkün olan bir haldır...”- deyir.

Bu kitab Kamal Abdullanın keçdiyi analogiya nərdivanında bir ömrün eşidilən əks-sədasıdır.

Tanpınarın bir fikri var: “Kim bilir, bəlkə də bir gün xatırlaya-xatırlaya özümüzü yaradacağıq”, hərgah Kamal Abdulla Flobersayağı “Mənim hər hansı əsərimdə kim varsa, hamısı mənəm, başqası deyil”, deyib. Amma “Unutmağa kimsə var” əsərini oxuduqca gördüm ki, əsl Kamal Abdulla bu kitabdadır. O xatırlaya-xatırlaya, “ol zamanlar”ın portretini və nəhayət, Kamal Abdullanın özünün avtoportretini yaratdı.

Azər TURAN

Giriş əvəzi

Mənim əziz Oxucum, səninlə söhbətim, sənə demək istədiklərim təkcə bir adam ilə bağlı söhbət deyil. Həm də bu adamın həyat, ədəbiyyat, tarix, mədəniyyətlə bağlı düşüncələri, yaşadıqları, duyduqları barədə söhbətdir. Əslində, yaşam dövrünün əhvali-ruhiyyəsini, ab-havasını ifadə etmə cəhdidir. Və mən çox istərdim ki, Sən bu yazıları oxuduqca balaca bir uşağın, sonra bir gəncin, daha sonra yaşlı bir adamın bioqrafiyası, həyat yolu ilə yanaşı, onun yaşadığı dövrün, zamanənin, o illərin, Dədə Qorqud dililə desək, “ol zamanlar”ın adda-budda olsa da, hənirtisini, həyəcanını duyasan. Buradakı səhifələrin qanadında 50-ci, 60-cı, 70-ci, 80-ci, 90-cı illərə, daha sonrakı 2000-ci illərə geri qayıdasan, gördüklərini, yaşadıqlarını, duyduqlarını bir daha xatırlayasan, bir daha yenidən o illərin enerjiyasını, Səndə buraxdığı refleksini hiss edəsən. İndiki nəşrdə adda-budda yaşananlar və duyulanların təsviri, yəqin ki, gələcək nəşrlərdə daha da təkmilləşəcəkdir.

Fiziklər deyir ki, kainatın yaranmasına sinqulyar nöqtənin partlayışı səbəb olmuşdur. 13 milyard il bundan öncə baş vermiş bu Böyük Partlayışın əks-sədası indi də fəzada dolaşmaqdadır. Bu əks-sədanın səsini tapan alimlərə bu gün Nobel mükafatı verilir. Buradan analogiya nərdiva-

nı atsaq, belə çıxar ki, deməli, bizim də təsəvvürümüzdə əvvəllər yaşadığımız illərin əks-sədası dolaşır. Və onların bir daha təsəvvürümüzdə zühur etməsi qeyri-real deyil, mümkün olan bir haldır. Yəqin ki, süni intellektin köməyi ilə bunun da reallaşması nə zamansa baş tutacaq. Mən Səninlə, əziz oxucu, bax belə bir zühur halından söz açmaq istəyirəm. Belə bir söhbət, əlbəttə ki, Böyük Partlayışdan üzü bəri gələn bütün zaman ölçüsünü əhatə etməyəcək. Olsa-olsa, gözəgörünməz atom qədər kiçik bir zaman kəsiyindən söz gedə bilər. Təxminən, 1950-ci illərin ortasından bu günə qədər olan zaman kəsiyindən.

Mənim maraqlı adam olduğumu deyənlər var və belələri kifayət qədər çoxdur. Onlar gərək bir məsələni unutmasınlar. Mən həyatım boyu maraqlı adamların əhatəsində olmuşam ki, bu belə olmuşdur. Böyük Nyutonun sözləri dərk etməyi bacaran uğurluların qulağında sırğa olmalıdır. O deyirdi: “Mən uzaqları onun üçün görə bildim ki, nəhənglərin çiyinə çıxmışdım”.

Mən də nəhənglərin çiyinə çıxmışdım. Onlar mənim müəllimlərim, dostlarıım və təəccüb eləmə, tələbələrım idilər. Onlar son dərəcə maraqlı adamlar idi. Buna görə də kiminsə istəməyindən, kiminsə istəməməyindən asılı olmayaraq, ən azından maraqlı olmaq mənim alın yazıma çevrilmişdir.

Həyatda əldə edilən uğurların səbəbini Nyutonun bu sözlərindən daha aydın və daha mənalı şəkildə ifadə etmək, yəqin ki, mümkün deyil. Ümid edirəm ki, bu kitabda oxucu əgər özü üçün maraqlı adam, yaxud adamlar

tapacaqsa, ona, yaxud onlara Nyutonun müdriklik səviyyəsi baxmağı unutmayacaqdır.

Həyatımın ən yadda qalan günlərini müxtəlif yerlərdə keçirdim. Başqa ölkələri, başqa şəhərləri hələ demirəm. Uşaqlıq və ilk gənclik zamanı Bakıda, Naxçıvanda, Şuşada keçirdiyim gözəl günlər ən şirin xatirələrə çevrildi. O günlər gözümün qabağında indi də canlı lövhələr kimi yaşaya bilir. Mən, elə bil, bu gündən ayrılıb o vaxta, o küçəyə, o məhləyə, o uşaqlara, o əhvala bir daha qayıda bilirəm. Bircə bilsəydiniz, bu necə böyük bir həyəcan, necə şirin bir hissidir.

Naxçıvanda babamın Əlixan məhləsindəki evi Hüseyn Cavidgilin evi ilə divarbir qonşuluqda yerləşirdi. Onlar uzaq qohum, yaxın qonşu idilər. Bağçaları ayıran divarda, təndirəsinin yanında balaca bir qapı da var idi. Qonşu evlər arasındakı gediş-gəliş təkcə küçədən deyil, bağçadan bağçaya olsun deyər.

Biz – 10-11 yaşlı uşaqlar yayda, qızmar günəşin amansız şüaları altında bir həyətdən o biri həyətdə qaçar, gizlənməyin bir hissəsini babam Məşədi Abdullanın bağçasında, o biri hissəsini isə Hüseyn Cavidgilin həyətinə oynardırıq. Yarımız burada, yarımız orada gizlənərdik. Gül-çiçəyin ətrindən çəkdikcə sinənə çəkirdin, bolluğundan baxdıqca doymaq olmurdu. Böyük qızılgül kollarının arxasında kənardan baxan səni görməyə bilərdi. Bu qızılgül kolları, sanki adamla danışırıdı, ona hansısa nağılı, hekayəti anlatmağa çalışırıdı. Bunun üçün onların əlindən nə gəlirdi?! Bihüşədicini atır vermək və göz oxşamaq. Biz uşaqlar o qızılgüllərin dilini anlamırıdıq. Bu anlamadığımız dilin “haray”ı məni həmişə təqib etdi. İllər keçdi, mən Hüseyn Cavidgilin bağ-

çasında bitən qızılgüllərin ətrini bir daha heç bir yerdə ala bilmədim. Onlar qədər ürəkdən, arzu-kamla açan qızılgülləri bir daha heç yerdə görmədim.

Şuşada babam Hacı Əhmədin evinin qabağında balaca açıqlıq var idi. Mən artıq yaşlanmışdım, 15 yaşımdı və mənə elə gəlirdi ki, artıq sevə bilərəm. O açıqlıqda axşamlar qonşu həyətlərdən çıxan, skamyada, ya da daş üstündə dövrələmə oturub bir-birilə bəzən qızgın, bəzən də tənbel-tənbel söhbət edən, mənimlə və digər məhlə uşaqları ilə həmyaş, öz aləmində, guya ki, bəzənib-düzənmiş qarabuğdayı, gözəl qızların o biri başda eyni qayda ilə oturmuş oğlanlara oğrun-oğrun baxan gözlərindəki doğmalığı mən daha heç vaxt, heç yerdə görmədim.

Bakıda Mirzə Fətəli küçəsində qoşa tut ağacının altında köhnə əskiləri bir-birinə sıxıb-bağlayıb yumru top, o zamanın dililə desəm, kos düzəldərdik və biz – məktəb yaşı hələ çatmamış məhlə uşaqları bir-birimizi itələyə-itələyə üzbəüzdəki qapısı heç zaman bağlı qalmayan dəmir qapıdan bu kosu cidd-cəhdlə keçirməyə çalışardıq. Guya futbol oynardıq. Və biz kosu qapıdan keçirəndə üzümüzdəki sevinci, ağızımızdan qopan bağirtını, qışqırığı unutmaq olarmı, olmaz.

Həyatım boyu gücüm çatan qədər kağız üzərində qələmlə əsrarəngiz səyahətlərə çıxıb elə hey yazdım. Elmi əsərlər, dərs vəsaitləri, monoqrafiyalar, ədəbi tənqidi məqalələr, rəylər, publisistika, qəzet köşələrinə yazılar, televiziya verilişləri, ssenarilər, intervülər, şeirlər, tərcümələr, pyeslər, esselər, hekayələr, romanlar... Hər cümləyə, hər mis-

raya mən həтта canımdan keçən ağrı və məşəqqətlə, eyni zamanda daxili bir rahatlıqla nail oldum. Ağrı və rahatlıq bir yerdə!! Elə bilirəm, bu ona görə belə oldu ki, yazdığım hər söz ürəyimdən, beynimdən keçdi. Mənimki olmayan heç nəyə imzamı qoymadım. Bütün bunlar oldu.

Və mən hər yazdığım kiçik, yaxud böyük mətndən sonra elə bildim ki, bir daha əlimə qələm ala bilməyəcəyəm. Mənimki, düşündüm, elə bura qədərmiş. Mənə elə gəldi ki, beynimdə, qəlbimdə nəyim vardısı onu yazdığım son yazıya vermişəm. Sonra da özümü boşalmış çuval kimi hiss etdim. Amma yox. Belə deyilmiş. Hansısa bir qüvvənin iradəsilə hər dəfə yazdığım son yazı sonuncu yazı olmurdu. Bir qədər keçirdi, mənə, elə bil, haradansa yenidən güc gəlirdi. Çuval təzədən öz-özünə dolurdu. Və mən yenidən yazmağa başlayırdım.

Yazmaq həvəsi və bacarığı göylərin bir inayətidir. Oxuduğum kitablardan gələn rəngarəng ideyalar, yuxuda gördüyüm, yaxud şahidi olduğum cürbəcür hadisələr, eşitdiyim əhvalatlar, tanıdığım adamlar beynimdə yazacağım mətnin sxeminə, bu sxemin işarətlərinə dönürdü. Xüsusilə də, kitablardan gələn enerjiyanı heç nə ilə əvəzləmək olmaz. Bəzən mübahisə edirlər ki, yazıçının formalaşdığı yer hara olmalıdır – kənd, yoxsa şəhər?! Başqa sözlə, bu fikri ümumiləşdirsək, belə ifadə etmək olar: “Yazıçının vətəni haradır, kitab, yoxsa həyat?! Yazıçı ədəbiyyata haradan gəlir – kitabdan, yoxsa həyatdan?!”

Bəziləri düşünür ki, yazıçının uşaqlıqdan başlayaraq çarılıqlı, ya da yalın ayağı hökmən torpağa, ən pis halda

çəmənliyə dəyməli, o, səhər obaşdandan burnunda təzək iyi yuxudan durmalı, kənd həyatının bütün keçməkeşlərindən, zibilliklərindən keçməlidir. Qoyunun, inəyin bütün yaş dövrlərindəki müxtəlif adlarını bilməli, bütün ağac növlərini bir-birindən ayırmalı, gül-çiçəyin ayrı-ayrılıqda növünü müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır.

Ricət. Gümüş dövrü rus şeirinin müqtədir sənətkarı Axmatovanın sözləri burada necə də yada düşməsin?! O yazırdı ki, bircə bilsəydiniz, şeirlər necə bir zibillikdən yaranır. **Ricətin sonu.**

Bu yanaşmanın tərəfdarları düşünür və deyirlər ki, həyatdan ədəbiyyata gələn adam bir kənd adamı kimi həyatın hər cür sərt üzünü görməli, torpağın şirəsini ovcunun içində ovxalamalı, dumanlı havasını (əgər dağ kəndidisə) var gücülə ciyərlərinə çəkməlidir. Əgər belə deyilsə, alınmaz. Şəhərdə asfalt üstündə yeriyib böyüyən adamdan, kitabı kitab dalınca oxuyandan sonra əlinə qələm alandan yazıçı çıxmaz. Yazıçı, daha doğrusu, əsl yazıçı ədəbiyyata kitabdan yox, həyatdan, özü də hökmən kənd həyatından gəlməlidir. Bütün bu söhbətlərə bircə kiçik müdaxilə ilə, mənəcə, son qoymaq olar.

Kənddə boya-başa çatan, kənd həyatının bütün incəliklərini bilən, folkloruna, etnoqrafik özəlliklərinə bələd olan bir adam kitabsız mühitə düşərsə, kitab tanımazsa, hərfi hərfin yanına gətirib hər hansı bir mətn yarada

bilərmimi?! Bu, qətiyyəni, mümküni deyil. Mənim və yaqini ki, bütün dünyanın həqiqi ədəbiyyatsevərlərinin sevimli yazıçısı, argentinalı Xorxe Luis Borxes deyirdi ki, mən ədəbiyyata kitabdan gəlmişəm və bununla fəxr edirəm. Mən də böyük yazıçının dediklərini təkrar edə bilərəm. Mən də bununla fəxr edirəm. Neçə-neçə sənət fədaisi də bununla fəxr edir.

Mənim əsas peşəm müəllimlikdir. Mənim ən yaxşı bacardığım iş budur – dərs demək. Bununla bağlı bir qədim deyimi hətta özümə deviz seçmişəm. Bu, bir latın ibarəsidir: **“Docendo discimus”**. Tərcüməsi belədir: öyrədərək öyrənirəm. Diqqətli oxucu, yaqini ki, fərqi vardı. Universitet müəlliminin bir vəzifəsinin adı da elə “dosent”dir, yəni, deyə bilərik ki, ilkin mənasında “öyrədən” sözü bu ibarədə işlənən “docendo” sözündən yaranmışdır. Hələ qədim romalılar belə bir ibarəni yaradırkən artıq başa düşürdülər ki, öyrətmə prosesi birtərəfli ola bilməz. Müəllim öyrədirsə, o, eyni zamanda, öyrətdiyi adamdan həm də öyrənir. Bu proses öz əzəli anlamında ikitərəfli prosesdir. Və elə bununla da qiymətlidir.

Öyrətmə prosesi zamanı həm də öyrətdiyi tələbəsiindən öyrənə bilən müəllim, mən belə hesab edirəm ki, daxilən azad və nəticədə, xoşbəxt adamdır. Bu mənada deyə bilərəm ki, mən daxilən azad və xoşbəxt adamam. Çünki həmişə auditoriyada öyrətdiyim zaman özüm də buradakı tələbələrədən öyrənməyə cəhd etmişəm. Orası da var ki, öyrədə-öyrədə öyrənmək asan məsələ deyil, o çox böyük bir bacarıq tələb edir. Bu, qürur duyulası və fəxr ediləsi bacarıqdır. Mən həmişə dərs dediyim tələbələrimdən öy-

rənməyimlə həm qürur duymuşam, həm də bununla fəxr etmişəm.

Sual edilə bilər ki, necə olur ki, sən dərs deyə-deyə həm də öyrənirsən?! Tələbələrin də, öz növbəsində, dərs zamanı sənə dərsmi deyir?! Dərs dediyin adamdan eyni zamanda (!) sən özün necə öyrənə bilərsən?! Bu mümkün ola bilərmi?!

Bu mümkün ola bilər! Vacib deyil ki, onlar da mənim onlara dediyim kimi mənə dərs desinlər. Mənim onlardan öyrənməyim tamam başqa müstəvidə baş verir. Mən necə və nədən öyrənmişəm?! Onlar mənə qulaq asdıqları zaman özlərini unudub diqqətlərini tam şəkildə dediklərimə yönəldə biliblərsə, mən bundan öyrənmişəm. Belə məqamda milçək uçsa, sanki təyyarə uçur kimidir. Təkcə qulaqları ilə deyil, gözləri ilə də qulaq asdıqları andan öyrənmişəm. Verdikləri suallardan öyrənmişəm. Üzlərindəki reaksiyadan öyrənmişəm. Mənimlə razılaşmadıqları və beyinlərində mənimlə mübahisə etmələrinin üzlərindəki əks-sədasından öyrənmişəm. Və bu zaman özümçün aydınlaşdırmışam ki, öyrətdiyim hansı məsələnin təqdimatı tələbə üçün daha maraqlı, daha diqqətçəkəndir, hansı isə suallar doğurur. Bu bilik mənə özümü korrektə etmək imkanı verib. Auditoriyada oturmuş bir tələbədən çoxşaxəli paradigmalarda öyrənməyin mənəvi və real faydası böyükdür. Adam rahatlayır, özünü quş kimi hiss edir. Azad və xoşbəxt olursan. Sanki tələbələrle bir yerdə bir ailənin içinə düşürsən.

Hərdən mənə elə gəlir ki, oxucularımla mən də bir ailənin üzvləriyik. Və bu kitab mənim onlara – öz ailəmə ünvanlamaq istədiyim son müraciətdir. Müraciət!

Bundan sonra başqa bir müraciət olmayacaq. Mənə elə gəlir ki, bu kitabda müəllimlərim, dostlarım, yaxınlarım, uzaqlarım barədə xatırlayıb yazdıqlarımın səmimiyyətinə mənim oxucum inanacaqdır. Doğrudan da, bu yazdıqlarımın hər səhifəsi, hər cümləsi həyatın ağırlı, sevincli günlərinə bükülmüş bir dərs kimidir. Hər epizod, hər passaj, hər fəsil burada haqqında söhbət gedən adam, yaxud hadisə ilə bağlı bir dərs kimi qəbul edilə bilər. Bu kitab oxucuma ünvanladığım dərslə yanaşı, eyni zamanda, oxucumdan mənə ünvanlanan son dərs kimi qəbul edilə bilər. Məndən oxucuma, oxucumdan mənə ünvanlanan dərs. Əslində, vəsiyyətdir. Bu kitab ömrüm boyu deyə bilməyib (demək istəməyib) ürəyimdə saxladığım məhrəm hisslərin dünyaya gəlişi kimi qəbul edilə bilər. Böyük Umberto Eko deyirdi, bəzən informasiya deyilənlə deyil, deyilməyənlə müəyyənləşir. Çox haqlı idi. Doğrudan da, belədir. Nəhayət, Əziz oxucu, bu kitab mənim sənə bir hesabatım kimi qəbul edilə bilər. Mən bu hesabat dərslərini ürəyimin istəyilə hazırladım, ürəklə qələmə aldım. Sən də, Əziz oxucu, inanıram ki, onu öz ürək genişliyinlə qəbul edəcəksən.

Məni sevən vəfalı oxucum (akademik Vəqif Abbasovu və başqalarını nəzərdə tuturam) pərişan olmasın ki, mən burada “son dərs” ifadəsini işlətdim. Əvvəla, “son” dərs “sonuncu” dərs deyil. İkinci, lirika həmişə öz sözünü deməyə can atır. Bu ifadə də bir az teatral ifadədir. Amma mənim ürəyimdən gələn ifadədir. Dərslərin son olması ilə bağlı təskinlik olaraq onu deyim ki, elə indicə ağılıma bunu təkzib edən bir fikir dəxi gəldi: hər halda ömür vəfa etsə,

deməyə yeni söz həmişə tapılacaq. Yaddaşın daha dərin qatları işə düşəcək. Yeni yazılar yazılacaq. Vəsiyyətin özü də çox zaman son və yeganə variantda mövcud olmur. Mən buna inanıram. Sonuncu dayanacağa, yəqin ki, hələ var. Son yox, sonuncu dayanacağa.

Bilirsənmi, Əziz oxucu, hansısa sonuncu anın gəlişini mən heç də arzu edilməz bir hal kimi qəbul etmək istəməzdim. Bir yazı adamı üçün ən ağır olan nədir - bilirsənmi?! Ən ağır olan budur: hələ yaza bildiyini, amma yazmaq istəmədiyini dərk etmək. Bu, çox zalım məsələdir. Yaza bilə-bilə yazmamaq göründüyü qədər də asan deyil. Yəqin ki, ona dözmək mümkün olmazdı. Bir körpə doğulacaqsa, o, hökmən ana bətnini tərk etməli, doğulmalıdır. Mən belə deyirəm: qələm əhlinin qəlbindəki vəzkeçilməz yazmaq eşqi qoy vaxtilə Bakı milyonçularının həyatindən fısqıran nöyüt kimi göylərə ucalсын.

Onu da bildirmək istəyirəm ki, Əziz oxucu, sən bu kitabı oxuduqca mən sənin reaksiyanı, diqqətli baxışlarını, həttə vermək istədiyin sualları pərdənin o biri tərəfində olsam belə, hökmən hiss edəcəyəm. Bu inam mənim heç cür yaxa qurtara bilmədiyim pessimizmdən, kədər və qəm-qüssədən irəli gəlmişdir. Bu inam mənim daim öyrənməyə canatım istəyimdən və cəhdimdən irəli gəlir. Bu inam yaşadığlarımı bir daha yaşamaq ehtirasımdan, ruhumun hansısa başqa biçimdə zühur etməsinə olan arzumdən doğur. Nəhayət, bu mənim harada olursansa-olum – ya torpağın üstündə, ya da altında – əbədi həyat eşqidir.

Səninlə, Əziz Oxucu, eyni çağda, eyni məkanda yaşamaq və çarpışmaq, sevmək və sevilmək, yıxılmaq və ayağa durmaq, sarsıntılardan keçmək və mənəvi həzzin ən yüksək məqamlarını duymaq, ağrımaq və hüsur tapmaq, anlamaq və hiss eləmək mənim üçün şərəfli idi. Sağ ol ki, bütün bu illərdə mənimlə oldun.

Son dərsə xoş gəldin, Əziz Oxucu. Biləsən ki, bu son dərs mənim sənə, sənin mənə məhəbbətimiz və etibarımız üzərində qurulacaq.

Müəllif

1-ci fəsil

“Dəvə yağışı” – bir hekayə, iki premyera

Günlərin bir günü (daha dəqiq xatırlasam, ya 2005, ya da 2006-cı il idi) on illərin ürək dostu, sirdaşı, nəhəng insan (tələbəlik dostum Niyazi Mehdi deyən kimi, əjdaha adam) və eyni dərəcədə nəhəng mədəniyyət xadimi, filosof-alim, kulturoloq, görkəmli teatr rejissoru, virtuoz tərcüməçi Vaqif İbrahimov axşamçağı mənə zəng elədi. O zaman Vaqif Azdramanın arxasındakı qədim və tarixi hamam binasında məskunlaşan YUG teatrının bədii rəhbəri idi. Elə bu teatrın özünü də Vaqif yaratmışdı. Və bir oğul kimi ona nəvazişlə, sözün əsl mənasında, böyük bir ürəklə xidmət edirdi.

Vaqiflə telefonlaşmağımız adi hal idi, vaxtaşırı idi. Bizi bir-birimizə əsl dostluq münasibəti birləşdirmişdi. Vaqiflə mənə biz Moskvada aspirantura illərini bitirib Bakıya qayıtdıqdan sonra Niyazi Mehdi tanış eləmişdi. Qardaş kimi isnişdiyim yaxın dostum Həsənağa Turabov isə bu tanışlığı, bu isti münasibəti əsl dostluğa çevirdi. Onunla həm elə-belə, həm də hər hansı bir məsələ barədə ləzzə-tindən doymadığımız söhbətlər edərdik, son xəbərləri bölüşərdik, ən azından deməyə söz tapmayanda bir-birimizə təzə anekdotlar danışardıq. Onunla, sadəcə, susub-susub birdən nəyisə xatırlayıb gülməyin özü də mənalı olurdu.

Bu dəfə isə Vaqif mənə vacib bir xəbəri vermək üçün zəng etmişdi:

– Sənin hekayəni səhnələşdirmişəm. Sabah axşam premyeradı. Gələrsən.

– Soruşmaq ayıb olmasın, o hansı hekayədi elə? – Məsələdən xəbərsiz olan mən şaşırdım.

Heç gözləmədiyim bir cavabı aldım. Vaqif kiçik teatral pauzadan sonra dedi:

– “Dəvə yağışı”.

Açığını deyim, belə bir “sürpriz”ə hazır deyildim. Vaqif məndən gizli, xəbərsiz-ətərsiz bir iş görmüşdü. Onu da deyim ki, Vaqif, bəlkə də, yeganə rejissor idi ki, hazırladığı əsəri tamaşada yer alan aktyorlardan, texniki və bədii işçilərdən başqa hamıdan gizli saxlardı. “Hamı” qisminə müəllif də daxil idi. Amma nadir hallarda elə olurdu ki, o, hər hansı tamaşanın məşqlərinə hələ başlamamış bir dəfə, cəmi bir dəfə aktyorları müəlliflə görüşdürürdü. Aktyorlara imkan verirdi ki, müəllifə bütün suallarını versinlər. Müəllif də tamaşadan gözlədiklərini dilə gətirmək imkanı əldə edirdi. Mənimlə adətən belə olurdu. Amma “Dəvə yağışı” hazırlanarkən belə olmamışdı. Mən tam bir xəbərsizlik rejimində qalmışdım.

Deyim ki, bu xəbəri alandan sonra mən xoşbəxt oldum, yalan deyərəm. “Dəvə yağışı” mənim absurd tərzdə yazdığım bir hekayə idi, başqa sözlə desəm, kifayət qədər “əndirəbadi” bir hekayə idi. Astarı üzünə, üzü astarına qarışmışdı. Təsəvvür edin, bir hekayə ki, göydən yerə yağış əvəzinə dəvələrin yağmağı ilə başlayır, sonra da göydən yerə yağma növbəsi şirlərə çatır, bu hekayədən daha nə gözləmək olar,

sən onu necə səhnələşdirəcəksən?! Yadıma Vaqifin uzun illər bundan qabaq mənə dediyi bu sözlər düşdü:

– Elə bir şey yaz ki, mən onu necə səhnələşdirəcəyimi bilməyim.

Bunu demək asandı, buna uyğun mətn yazmaq isə son dərəcə çətin. Vaqif bir rejissor kimi “pyesdən səhnəyə” yolunda müstəbid bir hakimi-mütləq idi, nəyi necə edəcəyini çox gözəl bilirdi. Hətta ən “tamaşayagəlməz”, sadəcə, oxunmaq üçün yazılmış pyes mətnləri belə onun əlində uşaq oyuncağı kimi plastilinə, sonra da kaleydoskopla çevrilirdi. “Bəlkə o, səhnələşdirə bilməyəcəyini mənim pyeslərimdə tapmayıb və keçib hekayələrimə?! Noolar, buyursun”, – deyə mən düşündüm.

Onu da deməliyəm ki, Vaqif mənim ilk rejissorum olub. O, 1994-cü ildə Gənc Tamaşaçılar Teatrında “Unutmağa kimsə yox...” adlı ilk səhnə üzü görmüş pyesimin rejissoru idi. Əsər sırf simvolik reflekslər üzərində qurulmuş bir əsər idi və sonralar onun dərinlikdə (simvolika arxasındakı) aparıcı ana xətti mənim eyniadlı romanımın kompozisiyasını təşkil etdi. Buna belə də demək olar: ad gözəl idi və mən bu addan heç cür qaçıb yaxa qurtara bilmirdim. Bu ad məni öz dərin burulğanının içinə salmışdı. Bu ad altında şeir də yazılmışdı, pyes də yazılmışdı, sonra roman da yazıldı.

– “Dəvə yağışı”nı? – Mən Vaqifdən bu xəbəri eşidib, həqiqətən, səmimi-qəlbdən təəccübləndim.

– Bəli, bəli, “Dəvə yağışı”nı. İki aydır uşaqlar zəhmət çəkir, işləyir...

Bu sözləri elə dedi ki, elə bil, mənim bu “əməliyyat” da bir günahım var idi. Amma yox idisə də, mən özümü artıq günahkar kimi hiss eləməyə başladım. “Necə yuya biləcəkdim günahımı?!” Mənim çaşqın bir hala düşməyim, deyəsən, onun vecinə deyildi.

Uşaqlar deyəndə aktyorları, teatrda ki texniki işçiləri nəzərdə tuturdu. Bu sözü elə nəvazişlə dedi ki, mən anındaca əriyib getdim. Elə həmin günah hissi də bu zaman qəlbimə doldu. Onun “uşaqlar”a münasibəti son dərəcə doğma münasibət idi. Vəqifin bu xasiyyətini yüksək qiymətləndirməmək mümkün deyildi. O, aktyorların, teatr işçilərinin təkcə rejissoru, müdiri yox, həm də, yeri gələndə, qardaşı, atası olmağı bacarırdı. Bunu xüsusi olaraq etmirdi. Sadəcə, başqa cür olmaq onun ağına gəlmirdi. O başqa cür olmağı bacarmırdı. Qısacası desəm, aktyor peşəkarlığını, teatr işçisinin – işıqçının, qrimçinin, kostyum ustasının, rəssamın, adi xidmətçinin zəhmətini Vəqif qədər dəyərləndirən, rejissor dostlarım məndən inciməsin, ikinci cəfakeş rejissor mən həyatım boyu tanımadım.

– Bəs mənə niyə xəbər verməmisən? – Mən yüngülvari şəkildə, eyni zamanda, həqiqətdən kifayət qədər uzaq bir canıyananlıqla yüngülvari bir “təşəbbüs” edib özümü incikliyə vurmaq istədim. Sanki günahımı bununla yuyacaqdım.

– Hmm... – Belə bir cavab aldım.

Mənim yalançı incikliyim bir anın içində duman kimi dağıldı və mən, təbii ki, yenə də yağ kimi əridim. Vəqifin “hm...” eləyib mızıldamasının arxasında nə durur, bunu

heç kim mənim qədər bilə bilməzdi. Amma bir az sonra məlum olacaqdı ki, heç mən özüm də bunu sonadək bilmirəm. İndi isə telefonun o biri başında Vaqif, əlbəttə ki, bığlarını əlləşdirirdi.

– Yaxşı. Saat neçədə gəlim? – Səsimdə artıq günahını boynuna almış bir adamın təbii razılıq hissi var idi.

– Saat 6-da, 7-də... – Vaqif bir anlıq sükutdan sonra bizim aramızda köhnədən qalmış gülməli bir hadisəni yada salıb cavab verdi. Mən telefonun bu biri başında aşkar şəkildə onun bığlarını necə tumarlamasını (artıq əlləşdirməsini yox!) və heyranedici “məsum” təbəssümünü görmüş kimi idim.

“6-7”dən sonra ifadəsini deyərkən Vaqifin üzündəki təbəssümü telefon xətti şux bir gülüşə çevirib mənə gətirdi. Vaqif mənə, mən ona qoşuldum və biz ikimiz də haman məzəli əhvalatı xatırlayıb xeyli gülüşdük. Bu qeyri-müəyyən, əslində, qeyri-səlis “vaxt” (6-da, 7-də) yalnız bizim ikimizin bildiyi bir məsələ ilə bağlı idi. Parol kimi bir şey idi. Bir qədər sonra bu ifadənin haradan gəlməsilə bağlı “izahat” verəcəyəm.

Ertəsi gün axşam YUĞ-da hər şey həmişəki kimi idi. Tamaşanın premyerasına xeyli dostumuz gəlmişdi. Vaqif, deyəsən, heç kimi unutmamışdı. Əslində, onlara YUĞ-un daimi dostları, YUĞ ailəsinin üzvləri də demək olardı. Bu adamlar üçün YUĞ “həmişə səninlə olan bayram” idi. Çünki onlar üçün YUĞ teatrı ancaq tamaşa demək deyildi. Bir qonçə kimi öz içinə böyük bir intellektual-bədii enerjiyanı yığan YUĞ müdrik adamların bir-birilə ağıllı söh-

bətlər apardığı, müzakirələr keçirdiyi, rəsmilikdən kənar düşüncələrini bir-birilə bölüşdüüyü, hətta dərdləşdiyi bir məkan idi. Bura bir səmimi ev kimi idi, YUG-çular da bir ailə. Sən bu ailənin üzvlüyünə qəbul edilirdinsə, xoşbəxt olurdun. Ailənin üzvləri YUG-un heçbir tamaşasını buraxmazdılar, onun hər bir uğuruna ürəkdən sevinərdilər. Bu məkan onlar üçün bir nəfəscik kimi idi – intellektual, elmi, ictimai-siyasi bir nəfəscik. Hətta bəziləri üçün bura təkcənəlik vaxtının məkanına çevrilirdi. Təkcənəlik vaxtı isə tənhalıqdan qaçmaq cəhdi deyildi, bəs nə idi?!

Bizim premyera başladı. Göydən hekayədə yazılan kimi insaınların (insaınların yox, insaınların!!) şəhərinə yağış yerinə dəvələr, sonra da şirlər yağdı. Vaqif bunu necə etdi – indiyə qədər ağıma sığışdıra bilmirəm. Axırda dəvələri qorumaq üçün ovsunçular şirləri əvvəlcə zooparka yığdılar, sonra isə onlar Ay zolağına girib bu şəhərdən yox olub getdilər. Mən özüm də bilmirəm, onlar hara getdilər. Yəqin ki, Ay zolağına girəndən sonra ancaq aya getmək olardı. Qərəz, şirlər çıxıb getdilər və sonra premyera bitdi. Bu dəfə tamaşa bitəndən sonra zalı sükut bürümədi. Alqışlar tamaşa qurtaran kimi başladı.

Bəzən isə başqa cür olurdu. Elə olurdu ki, tamaşa bitirdi, tamaşaçılar isə sükut içində donub qalırdılar. Mənim “Bir-iki – bizimki” pyesimi Vaqif elə səhnələşdirmişdi ki, tamaşa bitəndən sonra dəqiqələr boyu tamaşa zalına ölü sükut çökür, alqışlar bir müddət sonra başlayırdı. Biz snobcasına bu vaxtın – tamaşanın bitməsindən başlayaraq alqışlara qədər çəkən vaxtın uzunluğunu Vaqiflə bir yer-

də həmişə ölçərdik. İnanmaq çətindir, amma bəzən on dəqiqəyə qədər sükutun zamanı sürürdü.

“Dəvə yağışı” tamaşası, dediyim kimi, əndirəbadi bir hekayənin səhnələşdirilməsi idi. Və bu səhnələşdirmənin canına Vaqifin amansız sürrealistik matrisası qoyulduqda tamaşa nə hala düşmüşdü – bunu təsəvvür etmək çətin deyildi.

Tamaşa bitəndən sonra YUĞ-un vəfalı dostları, YUĞ ailəsinin üzvləri yavaş-yavaş Vaqifin teatrda ki balaca otağına toplaşmağa başladı. Hamı bilirdi ki, adəti üzrə Vaqif hər premyeradan sonra onun müzakirəsini keçirir və indi də belə olacaq. Bu müzakirəyə elmi seminar da demək olardı. Burada kimlər olmurdu?! Azərbaycan ictimai-fəlsəfi elminin, mədəniyyətinin o vaxtkı və sonrakı korifeyləri Rəhman Bədəlov, Əli Abbasov, Niyazi Mehdi, Zeynal Məmmədli, Gündüz Sarıyev, Toğrul Cavarlı, Məryəm Əlizadə, Aydın Talıbzadə...

Həmişəki kimi müzakirəni başlamayıb aktyorları gözlədik. Aktyorların iştirakı bizim müzakirə “ritualımıza” daxil idi. Müzakirələrdə adətən yox, həmişə aktyorlar iştirak edir, sözünü deyir, deyilənlərə qulaq asır, beləliklə, hər müzakirə, sözün əsl mənasında, hamımız üçün həm də fəlsəfi, kulturoloji dərslər, özü də unudulmaz bir dərslər çevrilirdi. Aktyorların iştirakı bu müzakirələri bir az da canlı və rəngarəng edirdi. Bugünkü müzakirə də belə olacaqdımı?! “Dəvə yağışı”nın bu tamaşası – açıq söyləmək lazımdır – nə isə... mənim fikrimcə, ağır tamaşa alınmışdı. Hekayənin mətni tamaşada amansız bir Okkam ülgücünün təzyiqinə məruz qalmışdı.

YUĞ-un balaca binası yavaş-yavaş boşalır, tamaşaçılar teatrı tələsmədən, daha doğrusu, istəmədən tərk edirdi. Bəziləri direktorun, yəni, Vaqifin balaca kabinetinin açıq qapısından içəri baxıb görürdülər ki, tanıdıqları, inandıqları, hörmət etdikləri insanlar burada oturub bir-birilə şirin söhbətə hazırlaşırlar, hələ ki bir-birinə yüngülvari nə isə deyir, zarafatlaşır, gülüşürlər. Teatrı tərk edənlərin bir çoxunun baxışlarından duymaq olurdu ki, onlar haman balaca otaqdakı böyük söhbətdə iştirak etmək üçün, YUĞ ailəsinin üzvü olmaq üçün nələr etməzdilər...

Mən təkliddə siqaret çəkmək adı ilə teatrın qapısı ağzına, küçəyə çıxdım. Axşam artıq düşmüşdü. Havada qəribə bir sehr vardı. Göy üzünü (düz YUĞ binasının başının üstünü) haradansa bir yekə qara bulud gəlib almışdı. Bu, yağışın işarəti idi. Elə bu zaman yuxarı məhlədən əsən külək yanıq iyi gətirdi. Məni xof basırdı, nəydi?! Yanıq iyindən sonra birdən mənə elə gəldi ki, sanki bir azdan tamaşada olan kimi göydən yerə bu dəfə, insasanların yox, həqiqi insanların şəhərinə, daha dəqiq desək, bu şəhərdəki YUĞ-un yerləşdiyi köhnə hamam binasının başına yağış əvəzinə dəvə yağacaq. Bu, hələ azdı. Onun da arxasınca bu şəhərə yağmaq üçün öz növbəsini şirlər gözləyir. Eynən hekayədə olan kimi. Belə əcaib düşüncələrlə mən YUĞ-un qapısı ağzında durub siqaret çəkməyimə davam edirdim. Teatrı tərk edib yanımdan keçənlərdən kimsə məni ürəkdən təbrik edir, əlimi sıxır, kimsə də, sadəcə, mənalı-mənalı baxırdı. Tamaşanın ağırlığından doğan qatmaqarışıq əhvali-ruhiyə mənə hələ də əzməkdə idi.

Nə isə, “gözlədiyim” yağış yağmadı, mən də, nəhayət, göylərə doğru təəssüf və küskünlük dolu bir baxış atıb siqaretimi söndürdüm və içəri keçdim. Vaqifin otağına gəldim. Teatrın dəhlizindən tamaşaçıların səs-küyü artıq eşidilməz olmuşdu. YUĞ ailəsi Vaqifin otağında toplaşmış oradan-buradan bir-birinə zarafatla söz ata-ata, səbirlə aktyorları gözləyirdi. Vaqif xəbər göndərərək onları tələsdirdi.

Nəhayət, sevimli rejissor və aktyorlarımız – Məmmədşəfa, Rasim Aşın, Zümrüd Qasimova, Natəvan Qeybani, Qasım Nağı, Yaqut Paşayeva, Gülzar Qurbanova, İradə Gözəlova, Yusif Novruzov paltarlarını dəyişib, qrimlərini silib gəldilər. Ətrafa ılıq bir canlanma yayıldı. Aktyorlar oturur-oturmaz hamımız bir səslə onların ünvanına təbriklər yağdırmağa başladılar.

Yer hamıya çatmırdı. Birtəhər sıxlaşıb, nəhayət, az qala bir-birinin qucağında, bir-birinə qısıla-qısıla hər kəs özünə yer tapdı. Məni dərd almışdı: “Allah, indi mən bu müzakirədə nə deyəcəyəm, nədən danışacağam?! Bunlar ki, belə ürəklə oynayırdılar... Axı mən bu tamaşadan bir şey anlamadım. Mənim hekayəmdəki əsas sözləri bunlar hansı yerlərə verib, haralara uçurdular?! Bunun mənası nə idi?! Niyə belə etdilər?!”

Müzakirə otağı Vaqifin kabinetidir. Rahatlığa qalsa, burada beş nəfər ancaq rahat otura bilər. Amma vacib günlərdə bir-birinə sığınan on beş adam da yerləşirdi. Belə də bir daha inanırsan ki, insanların bir-birinə sıxılma imkanı sonsuzdur. Burada siqaretlərdən çıxan ağ duman türk hamamında olan kimi adamların bir-birini görməsinə imkan verməyən buxarı xatırladırdı. İndi də kimsə cidd-cəhd-

lə əl-qol atıb, bu buxarı dağıtmağa çalışdı. Elə bil, tapa bil-mədiyi kimisə bu əllər qucaqlamaq istəyirdi.

Beləliklə, hamı yerbəyer olduqdan sonra Vaqif ayağa qalxıb müzakirəni başladı. Tamaşada iştirak edən aktyorları bir daha təbrik etdi, gələn qonaqlara “xoşgəldin” dedi. Çıxışlar başladı. Müzakirə iştirakçıları gözləmədiyim halda çox maraqlı və hətta belə deyərdim, mənim qatmaqarışığı düşüncələrimi yerbəyer edərək sahmana salan çıxışlar etdilər. Dostlar mənim hekayəmi oxumuşdular deyin, hekayə ilə tamaşanın müqayisə məqamı ayrı-ayrı çıxışlarda özünü istər-istəməz göstərdi. İndi dəqiq yadımda deyil, kim nə dedi, nə demədi. O yadımdadı ki, çıxış edənlər tamaşaya yüksək qiymət verdilər. Görünür, onlar tamaşanı məndən fərqli olaraq daha yaxşı qavramışdılar. Bəlkə də, belə deyək, daha yaxşı hiss etmişdilər.

Vaqif mənə söz verəndə qəflətən onunla aramızda baş verən köhnə bir mübahisəni xatırladım. Çıxışımı o mübahisənin üzərində qurmaq kimi dəli bir fikir beynimə girdi və çıxmadı. Mən sözümə belə başladım:

– İndi demək istədiklərimi bir dəfə Vaqifə açıb demişəm. İndi burada da o sözləri təkrar etmək istəyirəm. Vaqif, mənə elə gəlir ki, sən sənət kredon Sözlə mübarizədir. Hərəkətin Sözlə mübarizəsi. Ən gözəl şəkildə bu ideya bugünkü tamaşada özünü göstərdi. Biz bu gün Hərəkətin Sözlə qalib gəlməsinin təntənəsini gördük. Bu tamaşanın əsasında duran hekayə öz-özlüyündə qəliz bir hekayədir. Məndəki sözlərin, yazılmışların Hərəkət tərəfindən bir küncə sıxışdırılması onu bir az da qəliz elədi...

Sonra mən, necə deyərlər, “özümə gəlib” rejissor traktovkasından, aktyor oyunundan, Vaqifin bütün tamaşalarının daimi rəssamı, çox istedadlı qardaşı Şerifin işindən, kostyumlardan, tamaşanın musiqisindən, daha nədən və daha nələrdən bir xeyli ağız dolusu danışdım. Dediklərim, güman edirdim ki, Vaqifin xoşuna gəlməlidir. Mən hekayənin müəllifi olaraq öz minnətdarlığımı daha nə cür ifadə edə bilərdim?!

Çıxışım boyu Vaqif bığlarını əlləşdirdi. Mən bilirdim ki, Vaqif əhvalı yaxşıdırsa bığlarını tumarlayır, yox əgər qanı qaralırdısa, bığlarını əlləşdirir. Bəli, bu dəfə o, bığlarını əlləşdirə-əlləşdirə çoxmənalı şəkildə dodaqlarının ucunda ancaq bunu mızıldadı:

– Hmm... Sözlə hərəkətin mübarizəsi... Maraqlıdı.

Deyəsən, bu çıxışda Vaqifin diqqətini çəkən yalnız Söz və Hərəkətin mübarizəsi ilə bağlı dediklərim olmuşdu. Çox güman ki, mən yersiz müqayisə aparmışdım. Niyə bu fikir beynimə girdi?! Ay səni, dəli şeytan... Beləliklə, mənim çıxışım, mənim fikrimcə, əməlli-başlı “fiaskoya” uğradı. Mən pərişan bir halda qalmışdım. Başımda qara-qura fikirlər dolaşdı.

Harada qaldıq?! Bəli, Vaqif öz qorxulu “hmm...”nı mənə ünvanlayıb adəti üzrə bığlarını əlləşdirdi və heç kimə baxmadan başını qarşısındakı qeydlər dəftərinə dikib aşağı-yuxarı yırğaladı.

Aradan təxminən on gün keçdi. Yenə bir axşam Vaqif mənə evə zəng elədi. Adətimiz üzrə təzə anekdotları bir xeyli bir-birimizə danışandan sonra söhbətimizin axırında Vaqif mənə təzə bir “sarsıdıcı” xəbər verdi. O dedi:

– Sabah teatra gəl. “Dəvə yağışı”-nı yeni interpretasiyada bir daha tamaşaya qoymuşam.

Mənim, necə deyərlər, “əlim üzümdə qaldı”. Həyəcanlandım. İlk ağıma gələn bu oldu ki, yəni, Vaqif İbrahimoğlu – bu nəhəng insan, yəni, illər əvvəl ona dediyim və son premyerada təkrar etdiyim sözləri, nəhayət, qəbul edib, yəni, Əlahəzrət Sözə qarşı haqsızlıq etdiyini, yəni, boynuna alır?! Bu “yənilər” çox güclü “yənilər” idi, amma mənim, açıq deyim ki, bu “yənilər”-in heç birinə inanmağım gəlmirdi. Amma digər tərəfdən nə səbəb oldu ki, mənim bu “əndirəbadi” hekayəm belə qısa bir müddət ərzində ikinci dəfə səhnələşdirildi?! Hə, Vaqif, ola bilər və hətta, yəqin ki, bu dəfə Sözə xüsusi “meydan” vermək qərarına gəlmiş və sözün tamaşadakı rolunu bir az da artırmışdı. Hekayədə olan və birinci premyerada ixtisar edilmiş hissə və parçalar, görünür ki, bərpa ediləcəkdi... Onların yerinə ortaya çıxan bəzi hərəkətlər – əl və bədən oyunları ixtisar olunacaqdı. Amma belə edəcəkdisə, bununla o nə demək istəyəcəkdi?! Bununla o özünün yeni sənət kredosunumu elan edəcəkdi?! Bu narahat suallarıma cavab tapa bilmirdim. Səbirsizliklə ikinci premyeranı gözləməyə başladım.

Beləliklə, biz – YUĞ-un daimi, əbədi və sədaqətli dostları – YUĞ ailəsi qısa müddət ərzində ikinci dəfə eyni hekayə əsasında hazırlanan, amma başqa tamaşanın premyerasına toplaşdıq. Məncə, bu, YUĞ-un həyatında baş verən bu tipli yeganə hadisə idi. Hər halda mənim yadıma digər presedent gəlmir. Bir hekayənin iki ayrı-ayrı variantda tamaşa kimi hazırlanması istər-istəməz adamın yadına oxu-

yanlar üçün Akutaqavanın qələminə məxsus gözəl bir hekayəni, görənlər üçün isə Kurosavanın bu hekayə əsasında çəkdiyi məşhur “Rasemon” filmini salmalı idi.

“Söz və Hərəkətin əbədi dialoq-mübarizəsi”ndə mənimlə şərik olan və olmayan dostlarımız, elə bilirəm ki, bu yeni tamaşada məsələnin mahiyyətinə həmin prizmadan baxmadılar. Onları tamam başqa bədii-estetik nüanslar maraqlandırırdı. Bu nüanslar isə tamaşada kifayət qədər var idi. Mənə gəldikdə isə... Mən tamaşa boyu yerimdəcə əməlli-başlı quruyub qalmışdım. Təəccübümün və çaşqınlığımın həddi-hüdudu yox idi. Mənim on gün əvvəlki çıxışımdan sonra Vaqifin dodaqarası dediyi qorxulu “hmm...”ın əsl mənasını indi anladım. “Dəvə yağışı”nın tamaşası bu dəfə, ümumiyyətlə, sözsüz qurulmuşdu. Tamaşada bir söz belə yox idi. Hər şey ancaq hərəkətdən ibarət idi. “Hmm...”, doğrudan da ki, “hmm...”. Hərəkət Sözə tam olaraq qalib gəlmişdi. Bu, Vaqifin mənimlə tamaşadan kənar dialoqunun yalnız ikimizə – ona və mənə aydın olan bir parçası idi. Biz onunla bu şəkildə də bir-birimizlə danışa və mübahisə edə bilirdik.

... Və hər şeyə rəğmən nə olurdusa, nə olmurdusa, nə cür olurdusa, nə cür olmurdusa, Vaqifin yaratdığı və bizlərə yadigar kimi qoyub getdiyi YUĞ teatrı və bütövlükdə mənəvi-mədəni irsi bizim üçün həmişə bizimlə olan bayramdır. Bir insan, bir vətəndaş, bir sənətkar sevgili xalqına bundan böyük hədiyyə-miras qoyub gedə bilərmə, bilməz.

2-ci fəsil

Əjdaha adam...

Vaqif İbrahimogluya “əjdaha adam” adını mənim gənclik dostum, görkəmli Azərbaycan filosofu, professor Niyazi Mehdi vermişdi. Niyazi həmişə Vaqifin olmadığı (bəzən də olduğu) yerlərdə onun fitri istedadı haqqında ağızdolusu danışar, bütün tərifləri yağdırandan sonra daha deməyə söz tapmayanda “bir sözlə, əjdahadı” deyərdi. Mən də zaman keçdikcə Niyazinin bu sözlərinə inandım. Həm də ona inandım ki, Vaqif təkcə intellektual sahədə əjdaha deyil. Vaqif bir dost kimi də əjdaha adam idi. Vaqif ilə tanışlığımızın birinci günündən (bu mənim Moskvadan geri döndüyüm aylara, təxminən 1977-ci ilin əvvəllərinə təsadüf edir) dostluğumuzun sonuncu gününədək, yəni, onun vəfatınadək bizim münasibətlərimiz qarşılıqlı hörmət və sevgi üzərində quruldu. Vaqif ən azından bir insan kimi çox maraqlı, nəcib və mərd biri idi. Bilmirəm, o buna necə nail olurdu, amma onunla təmasda olan hər kəs bu təmasın müddətini mümkün qədər uzatmağa cəhd edirdi. Onunla ünsiyyət bütün tanıyanlar üçün yavaş-yavaş daxili ehtiyaca dönürdü. Bu ünsiyyət zamanı hiss edirdin ki, səndə əməlli-başlı saflaşma prosesi gedir. Sənin ətrafa, insanlara münasibətin dəyişir, sən hamını, ilk növbədə həyatı sevməyə

hazır bir vəziyyətə gəlirdin. Aleksandr Blok yazan kimi dünyadan təsadüfi cizgilər silinirdi. Dünya gözəlləşirdi. Səndəki yaşamaq eşiği güclənir, ən əlçatmaz arzular reallaşma həddinə yaxınlaşırdı. Sən yazmağa və yaratmağa daha həvəslə köklənirdin. Bəlkə də, əsl katarsis elə bu idi. Bəzən özünə hörmət qazana bilmiş bir adam haqqında deyirlər ki, o, böyüklə böyük, kiçiklə kiçik olmağı bacarır. Vaqif insan üslublarının hər biri ilə dil tapmağı bacarırdı. Təki ortada istedad olsun.

Mən həyatım boyu az adama rast gəlmişəm ki, mürəkkəb mətləbləri asanlıqla sadə məxrəclərə gətirə bilsin. Məncə, bu, xüsusi və nadir bir istedaddır. Həyatımın müəllimləri olmuş yeznələrim Yəhya müəllim, Ağamusa müəllim belə şəxslər idi. Ünsiyyəti və dostluğu ilə fəxr etdiyim Azad Mirzəcanzadə belə şəxs idi. Unudulmaz Həsənağa Turabov belə şəxs idi. Əziz Aslan, əziz Niyazi, əziz Natiq belə şəxslər idilər. Vaqif də, heç şübhəsiz, onların sırasında yer alır. Bu adamlarla nə barədə istəyirsən, söhbət edib istədiyin sualı verə bilərdin. Qorxmaq lazım gəlməyəcəkdi ki, sən öz sualına normal cavab ala bilməyəcəksən və beləliklə, sənəin həmsöhbətin çətin vəziyyətdə qalacaq. Bu çox vacib məqamdır. Bəzən adam kiməsə sual verməyə qorxur ki, qarşısındakı o sualın cavabını birdən bilməz və pis vəziyyətə düşər. Bundan isə ən çox sən özün utanmalı olarsan. Əgər utanmırsansa, mənə elə gəlir ki, bu hal ilk növbədə sənəin özündəki tərbiyə dərəcəsinin əskikliyi göstərir.

Amma sən dediyim adamlarla ünsiyyət zamanı son dərəcə sərbəst olursan. Onlarla ünsiyyət səni əməlli-başlı zənginləşdirir. Çünki onlar öyrənməyə həmişə hazırdılar.

Bildiklərini bölüşmək onlar üçün bir səadətdir. Hətta yaşda özlərindən qat-qat kiçik olanlardan da nəsə öyrənməyə çalışırlar. Mən bunu həyat müəllimim, yeznəm və əslində, böyük qardaşım görkəmli riyaziyyatçı alim Yəhya Məmmədovun timsalında görmüşəm.

Ricət. Mən orta məktəbin, deyəsən, 8-ci sinfində oxuyurdum. Yəhya müəllim mənimlə Nizaminin və Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemalarının müqayisəsi ilə bağlı söhbətlər aparırdı. Özü də çox ciddi şəkildə. Riyaziyyat professoru, kafedra müdiri, Azərbaycan Dövlət universitetinin prorektoru, nəinki SSRİ-də, ondan kənarda da tanınmış riyaziyyatçı-alim ədəbiyyatla maraqlanırdı. Bu mənim o zaman qəribəmə gəlirdi. Böyüdükcə və Yəhya müəllimi daha yaxından tanıdıqca artıq buna təəccüb etmədim. Yəhya müəllimin öyrənmə, zənginləşmə ehtirası hüdudsuz idi.

Yəhya müəllim məndən, bir məktəblidən incə suallar vasitəsilə bu poemaların fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmağa çalışırdı. Mən məktəbdə ədəbiyyat müəllimim Zərbəli müəllimin mənə öyrətdiklərindən, bu poemalar arasındakı fərqli cəhətlərdən indiki kimi yadımda-

dır – Füzulinin Leyli və Məcnununun həyata, reallığa daha yaxın olduğundan, Nizamidə onların daha abstrakt, daha ruhani olduğundan danışardım və Yəhya müəllim, yaşıda da, başda da məndən çox-çox böyük olan bir şəxs – professional riyaziyyatçı alim mənə – 8-ci sinif şagirdinə böyük maraq və diqqətlə qulaq asırdı.

Bir də belə bir məqam heç yadımdan çıxmır. Universitet müəllimlərimdən biri filfakdakı “Xarici ölkələr ədəbiyyatı” kafedrasının müdiri, tanınmış alim, professor Əkbər Ağayev idi. O bizə xarici ölkələr ədəbiyyatından dərs deyirdi və özünün ilk mühazirəsini belə başlamışdı:

– Baxın, uşaqlar, mühazirə zamanı, elə ondan sonra da qətiyyənlərinmənə dərsə aid, dərslərdən kənar istədiyiniz sualı verə bilərsiniz. Əgər cavabını bilərəmsə, elə o saat sizə cavab verəcəyəm. Yox, əgər cavabı bilməsəm, gedib evdə kitablardan axtarıb, tapıb, öyrənib sonra gəlib cavab verəcəyəm.

Bu tərz, bu yanaşma “bilmirəm” deyə bilənlərin təntənə marşı idi. “Bilmirəm” deyə bilənlərin isə öz mənəvi səlahiyyəti olur. Və bu sözü hər adam

deyə bilməz. Cəsarəti çatmaz onu deməyə. Bunu demək üçün gərəkdir ki, daxili cəsarətin olsun. Bir dəfə mənimlə bağlı təəssüratını bölüşən dostum Nazim İmanov elə mənim “bilmirəm” deyə bildiyimi böyük bir təqdir kimi dilə gətirmişdi.

Çox sual verdim üçün mənə dərsdən çıxaran başqa bir müəllimimi xatırlayıram. Belələri də var idi. Ola bilər ki, onlarda taxsır-filan yox idi. Bəlkə də, çox sual verə-verə biz onların diqqətini yayındırırdıq. Əlbəttə ki, hər adamın özəl psixoloji durumunu nəzərə almaq vacibdir. Biz isə o zaman məsələnin bu tərəfinə heç fikir verməzdik. Məsələnin bu tərəfinin bizə dəxli yox idi. Biz maksimalistlərdik. Bizim üçün iki qütb var idi. Necə deyirdi formal məntiqin atası Aristotel?! “Bu adam ya ölüdür, ya diridir. Üçüncü hal istisna edilir”. Biz Aristotelin ən sədaqətli ardıcılıları idik. Amma onda biz hələ bilmirdik ki, görkəmli Azərbaycan-amerikan alimi L.Zadə qeyri-səlis məntiqin təməlini artıq qoyub və sübut edib ki, iki əks qütb arasında sonsuz sayda hallar mövcuddur. Belə bir halın (və halların) mümkünlüyünə sonralar böyük alimi-

miz, dostluğu ilə fəxr etdiyim, Zadənin ardıcılı və elmi varisi olan Rafiq Əliyev mənə səbirlə qeyri-səlis məntiqin əsaslarını anladanda inandım. O zaman isə, təbii ki, mənim qeyri-səlis məntiqdən hələ xəbərim yox dərəcəsində idi və müəllimlərimiz bizim üçün iki rəngdə (qütbdə) zühur edirdilər, onlar ya ağ idilər, ya da qara. Nazımızla oynayanların rəngi ağ idi, bizi dərstdən çıxaranların rəngi qara idi. Biz çox amansız idik. Əslinə qalanda, amansız olan Aristotel idi. L.Zadə isə sonralar bu amansızlığı yumşaltmağa çalışdı və buna nail oldu.

İndi bu günün zirvəsindən həmənin müəllimlərini xatırlayıb deyirəm: "Ol-sun". Bunun özü də bir məktəb idi. Dərsi demirəm. Müəllimlərimizin dər-sə və bizə münasibətini deyirəm. Bu, həqiqətən, bir məktəb idi. Özü də artıq fənlərin, ixtisasların məktəbi yox, həyatın məktəbi idi. Biz də istədik, istəmədik, ona alışmalı idik.

Universitetdəki günlər 190 sayılı şanlı məktəbdə olan kimi yavaş-yavaş ötmürdü. Günlər get-gedə sürətini artırır. Auditoriyadakı universitet həyatı, təxminən, bu "ağ-qara" qütblərinin arasından sıldırım qayaların, dağların ara-

sından keçən təlatümlü və həyəcanlı bir çay kimi axıb keçirdi. Eynşteyn deyərdi ki, nisbilik nəzəriyyəsi elə budur. Məktəbdə yavaş-yavaş ötən zaman universitetdə sürətlə ötür və getdikcə sürətini artırırdı. **Ricətin sonu.**

Vaqifin Əkbər Ağayev kimi gedib öyrənib sonra gəlib verəcəyi hər hansı cavab, sanki yox idi. Hər cür söhbətə o əvvəlcədən hazır idi. O danışanda söz sözü, cümlə cümləni ahəngdar, məntiqli və sistemli şəkildə çəkib gətirirdi. Adam mat qalırdı ki, heç bir elmi adı, yazdığı qalın, lap elə nazik kitabı olmayan bu cavan oğlan necə ola bilir ki, belə fəlsəfi, kulturoloji, psixoloji, filoloji dərinliklərə baş vura bilir?! Sənin mühasirəsinə düşdüyün və torunda çabaladığın mürəkkəblikləri necə ola bilir ki, o bu cür sadə məxrəclərə gətirə bilir?! Onu kimlər hazırlamışdı?! Əgər belə idisə, o zaman onunla bir, eyni təhsil yolu keçən digərləri niyə azca da olsa ona bənzəmədilər?! Böyük italyan mədəniyyətşünası Canbatisto Viko demiş, ilk şairlər özləri özlərini yaradırdılar. Öz-özünü yaratmaq bu gün də mümkün imiş. Vaqif kimi.

Bizi, dediyim kimi, mənim tələbəlik dostum Niyazi Mehdi tanış etdi. Niyazi də, mən də aspiranturanı bitirib müdafiə etdikdən sonra Moskvadan Bakıya qayıtmışdıq və Niyazi o zamankı Teatr İnstitutunda müəllim olaraq iş düzəlmişdi. Vaqif o institutda fəaliyyət göstərən Tədris Teatrının rəhbəri idi. Artıq ölkənin teatral dairələrində onu xüsusi istedadla malik bir rejissor kimi tanımağa başlamışdılar. Onun sənətinə hörmət bəsləyənlər çox idi. Amma

dalıyca danışanlar da var idi. Biz – Vaqiflə kəşfiyyatsız, birdən-birə dost olanlar belə başa düşürdük ki, bu adamlar Vaqifin paxıllığını çəkirlər. Ağız büzənlər və Vaqifə heyran olmayanlar onun fanatları tərəfindən anındaca “paxıllar” qrupuna daxil edilirdi. Vaqifin hərtərəfli istedad sahibi olması, heç şübhəsiz ki, kimlərinsə gözüne ox kimi girirdi.

Vaqifin hərdən aktyorluğu da vardı. Hətta Anarın “Dantenin yubileyi” filmində Kəbirlinskinin oğlu roluna da çəkilmışdi. Niyazinin dediyinə görə, indi də “Kitabi-Dədə Qorqud” üzərində haman Tədris Teatrında sirli və qəribə eksperimentlər aparırdı. Bu eksperimentlər bir cadugər əməlini xatırladırdı. Niyazi də, Zeynal da, Rəhman da, Əli də, başqa intellektual dostlarımız da onun gördüyü işlərə heyran qalırdı.

Dediym kimi, biz – Niyazi, Zeynal, mən, Moskvada təhsilimizi başa vurub Bakıya təzəcə qayıtmışdıq. 1970-ci illərin axırı idi. Lap dəqiq desək, 1977-ci il idi. Mən Moskvada “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili ilə bağlı “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində sintaktik paralelizm” adlı namizədlik dissertasiyasını yanvar ayında müdafiə etmişdim və bir müddət bunun qürurunu yaşayırdım. Bakıda çox adam məndəki bu qürur hissini tonqalda od kimi daha da alovlandırır. “Moskva – eləmi??? Dədə Qorqud – eləmi??? Sübut etdin **onlara** – eləmi???” Nəyi, kimə sübut edəcəkdim, bunu anlamasam da, mən özüm də yaxınlarımla bu ümumi eyforiyanın içində heç düşmədim deyə bilmərəm. Bu adamlara başa salmaq müşkül bir iş idi ki, mən özüm bizim abidəmizin incəliklərini “**onlardan**” öyrənməyə getmişdim. Bunu izah etməyə girişsəydim, əlbəttə ki, sonu

olmayan mübahisələrə gətirib çıxaracaqdı. Hələ bir görün, bu adamların gözündə mənim nəyisə, guya ki, sübut etdiyim **“onlar”** kimlər idi?! **“Onlara”** daxil idi: Hacıyeva, Serbrennikov, Tənişev, Makayev, Yuldaşev, Musayev, Baskakov, Aşnin, Yartseva, Y. Stepanov, Şərbak... Sovet türkologiyasının və nəzəri dilçiliyinin dünya miqyasında əjdahaları! Mənimlə ünsiyyət qurduqları üçün, bildiklərini məndən əsirgəmədikləri üçün bu günə qədər qəlbimdə minnətdarlıq hissi duyduğum nəhəng simalar. Nə isə... Bu, tamam başqa bir söhbətin mövzusudur. Və biz bu söhbətə növbəti səhifələrdə hökmən qayıdacağıq.

Vaqif, əlbəttə ki, belə diletant münasibətdən xeyli uzaq idi. Vaqif “onlara sübut etdinmi?” deyənlərə aid deyildi. Vaqiflə mənim Dədə Qorqudum xeyli mülayim, dünya xalqlarına və alimlərinə açıq, hələ də bizlərə nəyisə öyrətməyə çalışan bir müdrik idi. Bu Dədə Qorqud bir az sadədil idi. O elə bilirdi ki, biz hələ də mağaradayıq və o bizə hələ də dərs verməlidir. Həyat barədə, bir-birimizə münasibət barədə, obyektiv aləm barədə. Bəzən bu dərsləri açıq şəkildə verirdi, bəzən də onları şəkərə bürünmüş dərman kimi gizli çəkildə - hekayəyə, qəziyyəyə çevirib verirdi. O bilmirdi ki, biz artıq böyümüşük və onun deyəcəklərini “beş barmağımız” kimi bilirik. Bəlkə də özümüzü bilən kimi göstəririk. Bizi Vaqiflə bu “Dədə Qorqud” birləşdirirdi. Amma bu birləşmə, biz elə güman edirdik ki, bir-birini tam anlayan iki adam arasında baş verir. Həqiqət isə bundan ibarət idi ki, bu, belə deyil. Tam olaraq belə deyil.

Mən Vaqifi ilk zamanlar heç də adekvat anlamırdım. Bizim baxış bucaqlarımız bir-birindən fərqlənirdi. Mən “Dədə Qorqud”a universitet müəllimim, məndə “Dədə Qorqud”a xüsusi maraq yaradan görkəmli dilçi – alim, unudulmaz Musa Adilovun baxışı ilə, aspirantura illərinin və sonrakı dövrün dilçilik rakursundan baxırdım, Vaqif isə ona müasir strukturalizmin, qədim fəlsəfi cərəyanların, müasir kulturoloji metodların rakursundan yanaşırdı. Mən o zaman anlamırdım ki, o özünün “Dədə Qorqud” tamaşalarında sözü niyə hərəkətlə əvəz eləməyə çalışır?! Anlamırdım ki, niyə “Dədə Qorqud” qəhrəmanları bu balaca tədris teatrının yığcam səhnəsində bədənlərini əsdirə-əsdirə gəzirlər?! Niyə onlar bir-birinə sözlə müraciət etmək əvəzinə, yəni, Dastanın mətnindən real olaraq çıxış etmək əvəzinə tamaşaçıya müxtəlif hərəkətlər göstərilir?! Bədəni bu cür “danışdırmaq”da məqsəd nə idi?! Niyə tamaşaya baxan dostlarımız bundan vəcdə gəlir?! O da var idi ki, bəziləri özlərini elə göstərirdilər ki, guya vəcdə gəlirlər. Onların da bəziləri mənim qədər mahiyyəti anlamırdılar.

Vaqif bundan qətiyyəən rəncidə olmurdu. Vaqif səbirli idi. Və o bizə dildən əvvəlki dilin – hərəkətlər dilinin (!) mövcudluğunu özünəməxsus təmkinlə izah etməyə çalışırdı. Ona maraqlı deyildi ki, belə bir dil olmuşdusa da, Dədə Qorqud dönəminə gəlib çıxıb bilməmişdi. Dədə Qorqud qəhrəmanları artıq bir-birilə səsli dildə danışmışdılar. Vaqifə bu məqam öz ecazkarlığında maraqlı idi. Biz də hərəməiz öz sahəsində buna uyğun məqamlar axtarıb tapır, ortaya çıxarırdıq. Hər dəfə tamaşadan sonra tamaşa ətrafında maraqlı müzakirələr, söhbətlər düzənlenirdi. Biz Vaqifin ba-

laca otağına yığışaraq “Dədə Qorqud”la söhbətə başlayıb, onu tamam başqa, amma dərindən baxanda yaxın bir mövzu ilə, məsələn, Levi Bryulun “Primitiv təfəkkür” yaxud, Nitsşenin Zərdüştü ilə bitirirdik. Haman tamaşasonrası söhbətlərin dadı-duzu, estafeti sonralar onun tərəfindən yaradılmış “YUĞ” teatrına keçdi. Bu da təbii idi. Vəqif harada idisə o mənəvi dad, o intellektual duz orada olurdu. Unudulmaz müzakirələr, unudulmaz əhvali-ruhiyyə, unudulmaz insanlar...

Bu gün mən “ol zamanlar”dakı söhbətlər və ünsiyyət üçün çox qəribsəmişəm. Onların hər biri bir bitkin dərsləri idi. Vəqifin bığlarını tumarlaya-tumarlaya təqdim və idarə elədiyi dərslər. “Ol zamanlar” biz, bəlkə də, bunun qiymətini lazım olduğu dərəcədə bilmirdik. Dilçilərin filosoflarla, psixoloqlarla, tarixçilərlə ünsiyyətindən doğan məqamlar həmişə özü ilə yeni nə isə gətirib. Bu “ol zamanlar”ın ən vacib sinergetik cövhəri idi. Və təbii idi ki, həmişə belə olub. “Ol zamanlar” həmişə insanları özəl olaraq düşündürən və özünə cəlb edən qızıl bir zaman kəsiyi kimi olub. Özü də belə bir zaman kəsiyinə nəinki müasir dövrdə, hətta “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da ehtiyac duyulduğu, demək olar ki, addımbaşı ortaya qoyulur. Ümumiyyətlə, keçmişdəki “ol zamanlar” müxtəlif mifoloji sistemlərdən keçən bir anlayışdır. “Ol zamanlar” belə deyildi, “ol zamanlar oğullar daha sözəbaxan idi”, “ol zamanlar” indikindən daha yaxşı, daha gözəl idi və s. və i.ə.

“Ol zamanlar” və “indiki zamanlar” bölgüsü ciddi məsələdir. Semantik ayrılma ən profan ölçüdən ən sakral

ölçüyə qədər uzanıb gedir. Profan səviyyədə bunu təqribi də olsa, belə anlamaq və ümumiləşdirmək mümkündür: “ol zamanlar” göz daha tox idi, sakral səviyyədə isə bu təqribiliyi belə anlamaq mümkündür: ol zamanlar göylər daha yaxın idi.

Ümumiyyətlə, mən deyərdim ki, bizim ədəbiyyatımızın, bəlkə də, bütün ədəbiyyatların canında, mayasında “qayıdış” ideyası durur. Əslində, “Dədə Qorqud”un özü də elə həməən “ol zamanlar”a qayıdırdı. “Ol zamanlar”-da nə hikmət vardısı, ona canatım həmişə güclü olurdu. Hətta İntibah kimi nəhəng və təlatümlü bir dövrün özü də “ol zamanlar”ın (antik dövrün) həsrətindən yaranmışdı. Almanlarda “Şturm und Drang” ruhu da, fransızlarda Hüqonun “Ernani”sindəki romantik əhval da, rus şeirinin gümüş dövrü də hansısa daha gözəl “ol zamanlar” həsrəti ilə çırpınmışdı.

Bizim zamanımız heç zaman heç bir qələm sahibi üçün “bizim zamanımız” olmayıb. Bu mümkün deyil. Vaqiflə keçən “ol zamanlar” isə qiymətinə görə son dərəcə faydalı, siqlətinə görə dərin idi. Bunu “ol zamanlar”ın içində olan hər kəs təsdiq edə bilər.

Mən Vaqifin “Dədə Qorqud”la bağlı böyük təşəbbüsünü sonralar, özü də yavaş-yavaş anladım və qəbul etdim. Qədim dil tarixinə baş vurub, xüsusilə, Marrın bu şahədəki əsərlərini oxuyub dərk edəndən sonra Vaqifin bu elmi yükədən xəbəri olmaya-olmaya dildən əvvəlki dil barədə düşündüklərinə bir ehtimal olaraq haqq verdim.

Amma bu o zaman baş verdi ki, Vaqif artıq bu təşəbbüsü irəli sürməkdən uzaqlaşmışdı, onun “Dədə Qorqud” dərsləri bitmiş kimi idi. O, istədiyini verib qurtarmışdı. Və bu zaman artıq mən onu öz “cazibəmə” sala bilmişdim. Mən artıq “Dədə Qorqud”a yalnız məhdud dilçilik rakursundan baxmırdım. Mətnin gözəgörünməz, gizli dərinliyi, mətndən əvvəlki semantik nüvələr, təmiz strukturalist yanaşma (təxminən, Xomskinin “yatışmış yaşıl ideyaları” kimi) dərin psixoloji nüanslar, məntiq və alogizmin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məni get-gedə daha çox maraqlandırır. Vaqif “Gizli Dədə Qorqud” adlı mənim bir neçə məqalədə və kitabda üzə çıxardığım yeni tədqiq istiqamətini, bu istiqamətdən doğan mətləbləri yüksək dəyərləndirmişdi, bu barədə müxtəlif qəzetlərdə özünün daimi rubrikalarında dərin təhlil dolu məqalələr yazmışdı. Və bütün bunlar azmış kimi öz teatrında həтта mənim dilçiliklə bağlı yazılarıma müzakirələrini təşkil etmişdi. “Dilçiliyə səyahət (dilçi olmayanlar üçün dilçilik)” kitabımın YUĞ-dakı müzakirəsi yaxşı yadımdadır. Dilçiliyin populyarizasiyasına həsr olunmuş bu əsərimi Vaqif YUĞ-da hamıya oxutmuş, bütün tanıdıqları arasında bu kitabın təbliğatını aparmış, sonra da öz teatrında aktyorlar və dostlarımız üçün bu kitabın müzakirəsini təşkil etmişdi. Vaqif elə güman edirdi ki, “Dilçiliyə səyahət...” təkcə dilçilər üçün deyil, teatrşünaslar üçün də maraqlı olmalıdır. Eyni zamanda o deyirdi ki, bu kitab elə dilçilərin özü üçün də faydalı mənbədir. Onun təşkil etdiyi bu müzakirəyə YUĞ-un daimi dostlarından başqa bir çox sənətçilərimiz də dəvət edilmişdi və mən bu zaman elə özüm üçün də xey-

li faydalı mülahizələrlə tanış olmuşdum. Vaqifin bu kitaba münasibəti o qədər isti və səmimi idi ki, indi mən belə düşünməkdən özümü saxlaya bilmirəm. Nə yaxşı, görəsən, o həməən “Dilçiliyə səyahət”i səhnələşdirmək istəməyib?! Və bunu düşünərkən dodaqlarıma ilıq bir təbəssüm qonur. Bu, bir zarafatdır, amma ondan bunu gözləmək olardı.

Vaqif “Gizli Dədə Qorqud”dan sonra ləngimədən “Casus” adlı pyesimin, necə deyərlər, peşinə düşdü. Azdramada onu səhnələşdirmək kimi əlçatmaz bir xülyaya qapıldı. Amma zaman göstərdi ki, bu, heç də əlçatmaz bir iş deyil.

O, çox dəyər verdiyi “Yarımçıq əlyazma” romanını rus dilinə tərcümə etdi. Özü də görkəmli rus filosofu, münəqqidi Lev Anninskinin və tərcümə işinin ustası “İnostrannaya literatura” jurnalının o vaxtkı baş redaktor müavini, sonralar baş redaktoru A.Liverqantın dediyi kimi o bu işi virtuozcasına görmüşdü. Ümumiyyətlə, Vaqifin tərcüməçi kimi işindən rusiyalı mütəxəssislər ağızdolusu təriflə danışdılar. Rus dilini mükəmməl bilməyi, bundan başqa “Yarımçıq əlyazma”dakı bir-birindən bilərəkdən fərqləndirilən üç dil qatını (müasir dil, Şah İsmayıl dövrünün dili və Dədə Qorqud dönəmindəki dil qatlarını) rus dilində aşkar differensiallaşdırılmış şəkildə ifadə etmə bacarığı heç kimin diqqətindən kənarda qalmamışdı.

Ricət. “Yarımçıq əlyazma” artıq fransız dilində Fransada çap olunmuşdu. Çox maraq edənlər (hətta gecələr yata bilməyənlər) var idi: necə olmuşdu

ki, bu baş tutmuşdu?! Necə olmuşdu ki, Fransada Kamal Abdullanın romanına belə bir münasibət bəsləmişdilər?! Burdakılar heç, onları bir kənara qoyaq, bəs Fransadakıları o necə “ələ aldı”?! İndi mən sizə böyük bir “sirri” açmaq istəyirəm. Fransada məşhur bir nəşriyyat var. Adı “Harmattan”dır. Bu nəşriyyat bədii, elmi ədəbiyyatla yanaşı, müxtəlif dillərə dair məlumat kitabları (samouçitellər) hazırlayır. Artıq bir çox dillərlə bağlı belə kitablar çap edilmişdi. Nəşriyyatda bu seriyanın müəllifi tanınmış bir fransız şərqşünası, nəcib insan Mişel Malerb idi. O, Şərq dillərini (xüsusilə, fars dilini), tarixini, mədəniyyətini yaxşı bilirdi. O təşəbbüs göstərərək mənimlə tanış olmuşdu və onunla aramızda səmimi bir münasibət yaranmışdı. Bir-birimizlə hərdən zarafata salıb farsca danışırıdık. Müsyö Malerb Azərbaycan dilini də hökmən çalışdığı nəşriyyatın bu seriyasında görmək istəyirdi və Azərbaycan dili barədə yazmaq üçün məni tapmışdı. Kitab “Azərbaycanca danışaq” adlanacaqdı. Bu ideyasını həyata keçirmək üçün müsyö Malerb hətta Bakıya da gəlmişdi. Mən müsyö Malerbə bu kitabı yazmağa razılıq ver-

dim. Sonralar “Azərbaycanca danışaq” adlı bu “samouçitel” Fransada mən təklif etdiyim şəkildə – müsyö Malerblə həmmüəlliflikdə çap edildi. Kitab daha sonra Macarıstanda, Dubayda, Rumıniyada da işıq üzü gördü. Fransada isə mən öz tərəfimdən müsyö Malerbə əks təklif etdim. Ona “Yarımçıq əlyazma” barədə məlumat verdim. Romanın Fransada çapı ilə bağlı xahiş-təklifimi bildirdim. Fransanın məşhur İNALKO Universitetindəki dostlarım da məni dəstəklədilər. Universitetin prorektoru, tanınmış dilçi-alim Klod Aliber bu kitabın ön söz yazmağı vəd etdi və “Harmattan”, nəhayət, uzun yoxlamalardan sonra “Yarımçıq əlyazma”nı çap etməyi boynuna götürdü. Romanın fransız variantı bu cür reallaşdı. Onu fransız dilinə isveçrəli doktorant İzabel Rişar və azərbaycanlı fransız dili müəlliməsi Firuzə Bayramlı tərcümə etdilər. Kitabın ön sözünü, söz verdiyi kimi, professor Klod Aliber yazdı.

Başqa bir “sirri” də açım. Paralel olaraq rusiyalı tanınmış yazıçı dostum Boris Yevseyevlə romanın mövzu və məzmunu ilə bağlı söhbətlər aparmışdım və o, Moskvada ciddi bir nəş-

riyyatla ("Xroniker") danışaraq roman barədə yüksək fikirlər söyləmiş və nəşriyyata onu çap etməyi tövsiyə etmişdi. Bundan sonra "Xroniker" nəşriyyatı "Yarımçıq əlyazma"nı çap edəcəyinə dair qərar qəbul etmiş, hətta mənimlə ilkin bir müqavilə də bağlamışdı. Romanın tərcüməsi ilə mən məşğul olmalı idim. Mən bu barədə Vaqiflə məsləhətləşəndə o, çox düşünmədən tərcüməni məmnuniyyətlə öz boynuna götürəcəyini dedi. Vaqifin tərcümə işi ilə nə dərəcədə yaxından məşğul olması barədə, açıq deyim ki, təsəvvürüm yox idi. Amma bir şeyi bilirdim ki, o bu vacib məsələdə özünə inanmasa idi, bu işin ağırlığının altına girməzdi. Mənə də kor-koranə ona inanmaq qalırdı. Və Vaqif tərcüməyə başladı. **Ricətin sonu.**

Aradan "Xroniker" ilə müqavilədə razılaşıdırılmış vaxt gəldi, keçdi. Vaqif hələ də işi tamamlamırdı. Mən hövsələdən çıxmağa başlamışdım. Bu biri tərəfdən də Moskvadakılar məndən təcili olaraq əsərin rus variantını istəyirdilər. Mən də, təbii ki, Vaqifi tələsdirirdim. Nəhayət, günlərin bir günü "Əjdaha adam" məni sevindirdi. Tərcümənin bitdiyini söylədi və biz bağ evində, necə deyərlər, "təhvil-qəbul" prosesinə başladıq. Mən əlimdə romanın orijinalını tutmuşdum. Vaqif isə öz tərcüməsini oxuyurdu. Bəzən xırda-para məqamlar olurdu ki, fikir mübadiləsi aparır və tez-cə də bir-birimizlə razılaşırdıq.

Romanı oxumuş oxucu, yəqin, xatırlayır ki, əsərdə Çaldıran döyüşü ilə bağlı yer var. İki-üç səhifə boyu döyüşün təsviri verilir. Bu öz-özlüyündə dramatik və hər iki məmləkət üçün ağırlı döyüşü mən xüsusi bir ahəngdə yazmağa çalışmışdım. Tərcümə bu yerə çatanda gördüm ki, haman iki-üç səhifəni Vaqif üç kəlmə ilə belə tərcümə edib: “Şli ojestoçennıye boi”. Yəni, “amansız döyüşlər gedirdi”. Vəsalam. Ancaq bu!

Məni dəhşət bürüdü. Əvvəl-əvvəl düşündüm ki, yəqin, tərcümənin bu səhifələri onun yadından çıxıb evdə qalıb, yaxud o biri səhifələrin arasına qarışıb. Çünki bunları tərcümə etməmək mümkün deyildi.

Vaqif günahı özündən uzaqlaşdıraraq dedi:

– Tələsdirirdin məni. Ona görə belə oldu.

– Hökmən bu yeri sözbəsöz tərcümə etmək lazımdır. Yoxsa bu şəkildə mən mətni heç hara göndərməyəcəyəm. – Bu mənim qəti qərarım idi. Vaqifi başqa cür “qorxutmaq” mümkün deyildi.

İki gündən sonra döyüş səhnələrinin tərcüməsi əsərdə öz yerini tutdu və biz əlyazmanı Moskvaya göndərdik. Fransadan sonra roman Rusiyada işıq üzü gördü. Rusiyadakı nəşrin mənim üçün xüsusi əhəmiyyəti vardı. Sonra ölkələrin çoxunda nəşr edilərkən məhz Vaqifin tərcüməsindəki mətndən istifadə ediləcəkdə.

Mənim uğurlarıma içi göynəyənlər bunları necə “həzm” edəcəklər bilmirəm. Hələ mən Fransa ilə Rusiyadan sonra Braziliya, Türkiyə, ABŞ, Avstriya, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Monteneqro, Rumıniya, Gürcüstan, Misir və başqa ölkələrdə baş tutan nəşrlərdən danışmıram.

Onu da fəxrlə deyim ki, o zaman ancaq xarici ölkə ədəbiyyatları barədə ixtisaslaşan və ancaq bu barədə yazan Moskvadakı məşhur “İnostrannaya literatura” jurnalı bu əsərin geniş müzakirəsini təşkil etdi. Müzakirə bir sıra tanınmış rus yazıçısı və münəqqidlərinin (L.Anninskinin, B.Yevseyevin, L.Lavrovanın, A.Axundovanın, A.Tkacenkonun, İ.Rostovzevanın) təşəbbüsü və jurnalın o vaxtkı baş redaktor müavini yazar-tərcüməçi A.Liverqantın moderatorluğu ilə baş tutdu. Müzakirəyə Bakıdan mənə və Vaqifi dəvət etmişdilər. İlk dəfə idi ki, bu jurnal köhnə sovet respublikalarından olan bir yazarın əsərinin belə bir müzakirəsini keçirirdi.

Jurnalın baş redaktor müavini, sonralar redaktoru olmuş tanınmış tərcüməçi A.Liverqantın giriş sözü, müzakirədə fikir söyləyən digər yazarların, tərcüməçilərin söylədikləri dəyərli fikirlər “İnostrannaya literatura”nın 2007-ci ilin 4-cü (aprel) nömrəsində “Kitabi-Dədə Qorqud – fantaziya na temu” (“Kitabi-Dədə Qorqud” – mövzu üzərinə fantaziya”) adı ilə çap edildi.

Müzakirə yüksək səviyyədə keçdi. Uşaq kimi sevinən Vaqif buna “böyük hadisə” kimi yanaşırdı və müzakirədən xeyli sonra gecə vaxtı Moskva küçələrində həmənki tədbiri xatırlaya-xatırlaya, deyilənləri bir daha bir-birimizin yadına sala-sala gəzişdiyimiz zaman belə dedi: “Bu gün çox ciddi bir hadisə baş verdi. Sən hələ bunu tam olaraq başa düşmürsən...” Niyə belə dedi?! Bəlkə, ona görə belə dedi ki, mən çalışırdım, məsələnin mahiyyətini o qədər də şışirtməyim, ona adi bir hadisə kimi baxım. Vaqif isə bunun dəyərini, indi mən başa düşürəm ki, adekvat qəbul

edirdi. Vaqif deyirdi: “Fikir verdin, Liverqant giriş sözündə nə dedi?!” Mənim, açıq deyim, o sözlər yadımda qalmamışdı və indi xatirələri təzələrkən istərdim ki, Vaqifi həyəcanlandıran o sözləri çap olunduqları jurnaldan olduğu kimi bura köçürüm. A.Liverqantın o zaman dediyi giriş sözündə xeyli qiymətverici passajlar vardı. Jurnalın baş redaktor müavini sözlərini tədbirin keçirildiyi və hər bucağından qədimlik ruhu hiss edilən kabinetin tərfi ilə başladı:

“Biz indi müzakirəmizi sözün əsl mənasında tarixi bir kabinetdə keçiririk. Burada Qrem Qrin, Kobo Abe, Sartr, Umberto Eko, Günter Qrass və başqaları olmuşlar...”

...Bu otaqdan 1994-cü ildə jurnalın baş redaktoru Aleksey Slovesniy İosif Brodskiyə Nyu-Yorka zəng edərək ondan bizim İctimai sovetimizə üzv olmasını xahiş etmişdir. Brodski buna cavab olaraq söyləmişdi ki, bu onun üçün çox şərəfli bir təklifdir...

...Belə bir preambuladan sonra demək istərdim ki, bu gün Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” adlı gözəl kitabının bu divarlar arasında müzakirəsinin keçirilməsi, xüsusilə, xoşdur. Və mən bir professional tərcüməçi kimi elə əvvəlcədən demək istəyirəm ki, əsər Vaqif İbrahimoglu tərəfindən çox gözəl bir şəkildə tərcümə edilmişdir. Belə təsəvvür yaranır ki, əsər əvvəlcədən rus dilində yazılıb – tərcüməçi üçün bundan daha yüksək kompliment demək mümkün deyil...

...Mən ümid edirəm ki, artıq fransızca nəşr edilmiş bu kitabın fransızcaya tərcüməsi də bu cür yaxşıdır...

...Və nəhayət, giriş sözümün sonunda nə demək istərdim. Kitab, sadəcə, maraqlı deyil... o həm də bizim təsəv-

vürlərimizin üfüqlərini çox-çox genişləndirir. Mən özüm bu kitabı birnəfəsə bir gənclik həvəsi ilə oxudum...”

Daha sonra kitabın rus nəşrinə ön söz yazan görkəmli filosof-ədəbiyyatşünas Lev Anninski, Rus PEN klubunun sədr müavini, tanınmış yazıçı, mənim dostum Aleksandr Tkaçenko, tanınmış yazıçı-mədəniyyətşünas, yenə də etibarlı dostum Boris Yevseyev, azərbaycanlı yazar-şairə Alla Axundova, tanınmış tərcüməçi, ədəbiyyatşünas, təkcə ədəbiyyatımızın deyil, Azərbaycanın dostu Lyudmila Lavrova, tanınmış şairə və tənqidçi İ.Rostovzeva, həmçinin Vaqif İbrahimovlu çıxış etdilər. Bunların çıxışları söylədiyim kimi jurnalın qeyd olunmuş nömrəsində çap edilmişdir. Və həməən günün isti xatirəsi bu gün də mənimlədir.

Vaqifin mənim üçün etdiklərini unutmaq olarmı?! Bunlar təkcə “Yarımçıq əlyazma”nın tərcüməsindən ibarət deyildi.

Vaqif Gənc tamaşaçılar teatrında mənim “Unutmağa kimsə yox...” pyesimi tamaşaya hazırladı. Bu tamaşa mənim teatrla bir dramaturq kimi ilk təmasımla olacaqdı.

“Bir-iki–bizimki...” adlı pyesimə Azdramanın binasında məskunlaşmış YUG teatrında unudulmaz əsrarəngiz quruluş verdi.

Azdramada “Cusus” adlı pyesimə misilsiz səhnə quruluşu verdi.

“Dəvə yağışı”nı ayrı-ayrı variantlarda artıq özünün yaratdığı “YUG” teatrında (yeni məkanda) səhnəyə qoydu.

“İstintaq” adlı hekayəmi səhnələşdirdi.

Tbilisidə “Kim dedi ki, simurq quşu var imiş?!” pyesi-mi Rustaveli teatrında tamaşaya hazırlayan məşhur gürcü rejissoru Kapanadze ilə dəfələrlə bu pyesi müzakirə etdi, məsləhətlərini verdi.

Estoniyada Vilyandi teatrında “Kim dedi ki, simurq quşu var imiş?!” pyesimin səhnə quruluşuna rəhbərlik etdi.

Və daha nələr, daha nələr...

Estoniyadakı tamaşaya görə mən birbaşa Vaqifə borcluyam. O öz eston həmkarlarına və dostlarına mənim “Kim dedi ki, simurq quşu var imiş?!” pyesimi verib, onlara öz vətənlərində məhz bu əsəri səhnələşdirməyi məsləhət görmüşdü. Rejissorluğuna gənc Gümrahı uyğun bilmiş, özü isə tamaşanın bədii rəhbəri olmuşdu. Tamaşa hazır olandan sonra Azərpaşa Nemətov, Vaqif və mən Estoniyaya, Vilyandi şəhərinə premyeraya getdik. Estoniyalı həmkarlar Vaqifi əsl metr kimi qarşıladılar. Əlbəttə ki, Gümrahın da zəhmətini qeyd etməmək olmaz. Gümrah, təxminən, 3 ay ərzində çox böyük iş görmüşdü. Əvvəla, əsəri estoniyalı aktyorlara, Vilyandi teatrının digər xadimlərinə sevdirə bilmişdi. Dili bilməsək də, seyr etdiyimiz tamaşanın sehrinə düşməmək mümkün deyildi. Onlarda adətdir – ictimai baxışa Estoniyanın müxtəlif şəhərlərindən – Tallindən, Tartudan mütəxəssislər və teatr xadimləri gəlmişdilər. İctimai baxışdan sonra müzakirə zamanı hər kəs Vaqifin və Gümrahın işinə yüksək qiymət verdi. Tamaşanı Şərq və Qərb mədəni təmayüllərinin birləşdiyi mənəvi məkan kimi qəbul etdilər. Bu pyesimi, ümumiyyətlə, müxtəlif teatr səhnələrində bəxti gətirmiş saya bilərəm.

“Kim dedi ki, simurq quşu var imiş...” daha sonra Tbilisinin məşhur Rustaveli teatrında Gürcüstanın Suxumi Dövlət teatrının aktyorlarının ifasında məşhur gürcü teatr rejissoru Kapanadze tərəfindən səhnəyə qoyuldu. Maraqlısı bu idi ki, əsəri gürcü dilinə tərcümə edib səhnəyə qoymuşdular. Tərcüməni yazıçı İmir Məmmədli etmişdi. Bu günə qədər Gürcüstanda azərbaycanlı müəllifin Azərbaycan dilində tamaşası hazırlanmışdı, rus dilində tamaşası hazırlanmışdı, amma gürcü dilində bir azərbaycanlının ilk dəfə idi ki, tamaşası hazırlanırdı. Pyesi Suxumi teatrına Həsənağa Turabov və Vəqif məsləhət görmüşdülər. Suxumi teatrının direktoru və bədii rəhbəri Gürcüstanın Xalq artisti, sonralar dostlaşdığım Dmitri Caiani idi. O, eyni zamanda, Gürcüstan üçün ağır savaş illərində cəbhə xəttində göstərdiyi igidliyə görə Gürcüstanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. Bir qədər sonra bu teatr haman tamaşanı Mədəniyyət naziri Polad Bülbüloğlunun və Həsənağa Turabovun köməyi ilə Bakıya gətirdi. Gənc Tamaşaçılar Teatrında tamaşa öz anşlancını yaşadı. Tamaşa çox isti qarşılandı. Gürcü dostlarımız belə münasibətdən məmnun qaldılar. Təəssüf ki, gözəl aktyor və rejissor Dmitri Caiani, digər yaxın dostum, dünyaca məşhur dilçi və mədəniyyətşünas David Qotsiridze indi həyatda yoxdular. Onlarla, onların dostları ilə bir yerdə xalqlarımız üçün necə gözəl işlər həyata keçirmək mümkün olardı...

3-cü Fəsil

Vaqif dərsləri.

Simmetriya, yoxsa asimmetriya?!

Bütün bunlarla yanaşı, onu xüsusi olaraq demək lazımdır ki, Vaqiflə məni bir-birimizə tərəf “kəşfiyyatsız” itələyən qüvvə ayrı-ayrı tamaşalar, tərcümələr deyil, məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” idi. Biz, Moskvadan qayıdanlar – Niyazi, Zeynal, mən Bakıda yeni ab-hava, yeni intellektual mühit həvəsində idik. O zaman mən işlədiyim Akademiyanın Dilçilik İnstitutunda görüb tapa bilmədiyim belə intellektual mühiti Bakı çayxanalarında tapırdım. Bir də Vaqifin YUĞ-unda belə bir mühit mövcud idi.

Qərər, açıq demək lazımdır ki, Vaqif İbrahimov o zaman bizim kimi mədəni aqlar üçün əsl intellektual neft fontanı idi. Çayxanalardakı bir çox tanınmış o zamankı gənc xadimləri yada salsaq, deməliyəm ki, çayxanalar öz-özlüyündə məktəb idisə, onlardan kənarda da bu sayaq “Auditoriya +” məktəbləri var idi. Səmimiyyətlə deyim ki, Vaqif tələbəsinə böyük bir “çayxana” funksiyasını yerinə yetirirdi. Vaqif öz-özlüyündə nəhəng və ciddi bir kulturoloji məktəb idi. Biz daim Vaqifə tərəf, ona doğru can atırdıq. Onun bir istedadı da onda idi ki, özünə lazım olan, daha doğrusu, özünün lazım bildiyi adamları bir yerə yığa bilirdi.

Əslində, açıq demək lazımdır. Bu məktəbin öz spesifik dinləyiciləri var idi. Vəqif məktəbinin daimi və sədaqətli üzvləri, adətən, çayxanalarda az-az görünərdilər. Bu adamlar hələ o zaman geniş ictimaiyyət tərəfindən artıq tanınmış filosoflar Rəhman Bədəlov, Əli Abbasov, Gündüz Səriyev, Niyazi Mehdi, televiziya işçisi, dərin istedad və potensiala malik jurnalist Zeynal Məmmədli, mədəniyyətşünas alim Toğrul Cuvanlı, teatrşünas Məryəm Əlizadə idi. Sizin sadıq bəndənizin adını da bu siyahıda sadalamaq mümkündür. O dövrdə mənim az-çox tanınmış olmamın səbəbi televiziya “Qoşma” adlı ədəbi almanaxın müəllifi və aparıcısı olmağım idi. Bu barədə bir qədər irəlidə ətraflı danışacağam.

Sayıdığım bu adamlardan başqa ölkədə və ondan kənarda məşhur olan bir sıra jurnalistlər, alimlər, yazıçılar, rejissorlar, müxtəlif universitetlərdə oxuyan bəzi tələbələr də bizim Vəqif məktəbinə vaxtaşırı baş çəkirdilər. Əsl bayram isə başqa münasibətlə olurdu. Azad Mirzəcanzadənin, Həsənağa Turabovun, Ədalət Vəliyevin, Azərpaşa Nemətovun, Ramiz Rövşənin, Aydın Məmmədovun, Vəqif Cəbrayılzadənin, Rasim Ocaqovun, Emin Sabitoğlunun, Eldar Quliyevin hər dəfə YUĞ-a gəlişi unudulmaz olurdu.

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Vəqif məktəbi, Vəqif dərsləri deyirəmsə, bu elə anlaşılmasın ki, Vəqif bu məktəbdə müəllim idi, bütün digər yerdə qalanlar – şəyird. Bu məktəbin üzvləri arasında belə bir bölgü yox idi. Hər kəs həm müəllim idi, həm də şəyird idi. Hər kəs öyrənə-öyrənə öyrədirdi. Hər kəs bildiyini verirdi, hər kəs almaq istədiyini alırdı. Vəqif məktəbinin, sanıram ki, eləcə

də bütün digər məktəblərin mədəni səviyyəsini elə birçə bu səciyyə xarakterizə edə bilər. Qədim latın ibarəsi olan “Docendo discimus” (öyrədərək öyrənirəm) ən çox Vaqifin yaratdığı bu məktəbə yaraşırdı.

Mən Vaqifin quruluş verdiyi və çoxları tərəfindən eksperiment kimi qəbul edilən tamaşaları izlədikcə, onun bu tamaşalarla bağlı şərtlərini, passajlarını dinlədikcə, sözün əsl mənasında, yavaş-yavaş yeni bir teatr aləminə, yeni bir teatr estetikasının içinə düşdüyümü hiss edirdim. Hiss edirdim və anlayırdım ki, ümumiyyətlə, tamaşa adlı fenomen təkcə aktyorların səhnədə bir-birinə dedikləri mətndən ibarət deyil. Tamaşa mətnin özü boyda, bəlkə də, ondan da böyük mətnaltıdan ibarətdir. Teatral diskurs mənə, sanki yenidən, özü də rəngarəng yelpazə kimi açılırdı. Bu məkanda deyilənlərdən heç də az əhəmiyyətli olmayan deyilməyənlər var idi. Görkəmli yazar-alim Umberto Eko çox doğru demişdi ki, informasiya bəzən elə bu deyilməyənlə ölçülür.

Teatr artıq yavaş-yavaş mənim üçün dəbdəbəli şəkildə bəzənmiş, həmən gecə üçün xüsusi olaraq gözəlləşmiş qadınların və yaraşıqlı, gözəl kostyum geymiş, rəngbərəng qalstuklar bağlamış kişilərin toplaşdığı bir yerdən gözəl duyğuların, incə hisslərin bir-birini tamamladığı və bəzən bir-birilə toqquşduğu məkana çevrilirdi. Bu məkanda hərdən ruh deyilən gözəl pəri zühur edirdi. Hər adam bu ruhu öz bildiyi, başa düşdüyü kimi tapırdı. Onu tapmaq hiss etməklə həyata keçirdi. Vaqifin “eksperimentlər”i məni digər teatrlarda digər tamaşalara da bu cür yanaşmağa, onları **anlamaqla** yanaşı, həm də **hiss etməyə** sövq edirdi.

Vaqiflə ardıcıl təmas məndə qəribə bir öndüyumun baş qaldırmasına səbəb olmuşdu. Mən qəflətən inanmışdım ki, öz balaca otağında qarşımda oturub tünd maxorka siqaretləri bir-birinə calayan, sözlə yox, gözlərilə sənə “səni anlayıram” deyən bu arıq və cılız, gənc mədəniyyət fədaisi bizim çoxumuzun intuitiv olaraq gəlişini hiss etdiyimiz təntənəni bizə nə vaxtsa yaşadacaq. İnanmışdım ki, bu eksperimentlər boşuna getməyəcək və biz “Dədə Qorqud”un layiqli səhnə təcəssümünü, nəhayət, görəcəyik. Vaqif böyük bir sıçrayış edərək artıq özünü öz gördüyü yüksəklikdən aşağı atmışdı. Bizə – onu sevənlərə isə bu sıçrayışı ancaq gözlərimizlə müşayiət etmək qalırdı. Bu möhtəşəm sıçrayış nəhayətsiz mədəni ənginliklə qırılmaz təmas içində idi. Vaqif bir çox realist əsərlərə imza qoysa da, əslində, o, tam olaraq realist deyildi. Çünki ecazkar rus şairi A.Fetin bu sözləri ən çox ona yaraşırdı: “Kim ki, səmada pərvaz edəcəyinə inanaraq düşünmədən özünü 7-ci mərtəbədən üzüaşağı atmırsa, o, lirik deyil”. Vaqif isə əsl lirik idi.

Yalançı təvazökarlığı bir kənara qoyub deməliyəm ki, Vaqif də mənim simamda öz layiqli pərəstişkarını tapmışdı. Onun teatrında müzakirələr zamanı, əsas etibarilə, bir-birimizi dəstəkləməyimiz, teatrdan kənarda – bəzən çayxanalarda, bəzən yeməxanalarda söhbətlərimiz, eyni istiqamətə baxa bilməyimiz bizi bir-birimizə çox yaxınlaşdırmışdı. Biz, səmimiyyətlə deyim ki, bir-birimizi bəzən sözsüz də anlayırıdıq. SevdİYimiz və heç cür sevə bilmədiyimiz adamlar, təxminən, eyni adamlar idi.

Ümumiyyətlə, onu qeyd etmək vacibdir ki, Vaqif istənilən mövzuda aparılan söhbətdə əvəzsiz tərəf-müqabil ola

bilirdi. Söhbətin şirinliyini təmin etməyin ustası idi. Mən-cə, o buna özünün klassik üsulu ilə nail olurdu. Vaqif sən nə söyləyirdinsə, onunla qeyd-şərtsiz razı olurdu. Amma bəzən razı olandan sonra, o da ola bilirdi ki, Vaqif sənin dediklərinə əks bir fikir irəli sürsün və sənə etiraz etsin. Bu, çox maraqlı və haradasa “hiyləgər” bir üsul idi. Söhbəti ələ almaq üçün gözəl bir fənd idi. Söhbətin “ayrı-ayrı operalar-dan” olan calaqları (söhbət isə Dədə Qorquddan Stanislav-skiyə, oradan antik mədəniyyətə, oradan rus ədəbiyyatına, oradan Nəsimiyə, Füzuliyə, Xətaiyə, fransız strukturalist-lərinə, oradan Baxa, Bethovenə, Vaqnerə, Niçşeyə, Üzeyir Hacıbəyova, Qara Qarayevə keçə bilirdi) bu şəkildə bir-bi-rinə üzvi şəkildə bağlanır, bütün kəskin və qaranlıq bucaq-lar bir də görürdün ki, aydın şəkildə cıllanır. Amma onu da demək olmazdı ki, hər hansı bir söhbət Vaqif üçün an-caq və ancaq öz rahat axarı ilə maraqlı idi. Onun da sonadək razılaşmadığı məqamlar az olmurdu. Bu zaman o, biglalarını adəti üzrə əlləşdirib sakitcə çoxmənalı bir “hm...” eləyirdi və söhbətin istiqamətini qarşıdakı maneədən yan keçirir-di. Onun intellekt baqajını əziyyətsiz, zövqlə daşıyan bu nəhəng gəmi riflərlə, aysberqlərlə heç zaman toqquşmurdu.

Bir dəfə, belə bir məsələ ortaya çıxdı. Bu, yanılmıram-sa, Teatr İnstitutunun Tədris səhnəsində baş verdi. “Dədə Qorqud”la bağlı hansısa növbəti eksperiment tamaşadan sonra mən tamaşanın gedişində sevinə-sevinə “tapdığım” simmetrik uyusmazlığı tamaşasonrası müzakirə zamanı Vaqifə bildirdim. Ümid edirdim ki, o mənimlə razılaşacaq.

Nə baş vermişdi? Sadəcə, projektordan gələn işıq səhnənin hər iki tərəfinə simmetrik şəkildə düşmürdü. Bu isə mənim fikrimcə, səhnənin bütövlüyü naminə onun simmetriyasını təmin etmək üçün vacib idi. Işığın səhnəyə indiki halında simmetrik şəkildə düşməməsi səhnədə aşkar asimmetriya yaradırdı.

– Işığın səhnəyə düşməsini tənzimləmək lazımdır. Simmetriya pozulur. – Mən qəti bir şəkildə Vaqifə müraciət etdim. Ən azından intonasiyam ilə məsələni həll edəcəyimə sadəlövhcəsinə inanırdım.

Vaqif mənə heç bir cavab vermədi, şəkəri üzrə nazik bıqlarını əlləşdirə-əlləşdirə “hm...” elədi. Amma mənə xüsusi bir diqqət və maraqla baxdı. Görəndə ki, mən təkid eləməyə başlayıram, başını yırğalayıb qəti şəkildə “yox” işarəsini verdi. Mənimlə razılaşmadı.

Mən o zaman heç nə anlamadım. Mənə elə gəlirdi ki, mən dediyim şəkildə simmetriya bərpa olunarsa, səhnənin bədii effekti qat-qat artar. Nə isə, o zamanlar mənim simmetriyaya böyük inamım və məhəbbətim var idi. Nahaqdan Moskvada “Dədə Qorqud”dakı sintaktik paralelizmdən dissertasiya yazmamışdım ki... Sintaktik paralelizm elə simmetriyanın özü idi, başqa şey deyildi. İndi anlayıram ki, mənim simmetriya ilə bərabər asimmetriyaya da vurğunluğum dissertasiyanı yazdığım o zamandan etibarən implisit şəkildə canımda yaşayırmış. Əlbəttə, mən bilirdim ki, asimmetriya heç də simmetriyadan az əhəmiyyətli deyil. Vaqif isə bunu təkcə bilmək yox, o bunu əxz eləmişdi. İndi mən o uzaq illərin mübahisəsini xatırlarkən inanıram ki, Vaqif haman səhnəni bilərəkdən asimmetrik biçimə salmışdı.

O asimmetrik şəkildə səhnəyə düşən işıq səhv-zad deyildi. Vaqif öz seçimini eləmişdi. Vaqif üçün asimmetriya simmetriyadan daha maraqlı idi. Daha dərin idi. Daha perspektivli və daha informativ idi. Mən düşünürəm ki, bəlkə də, mənim sonralar böyük məkanlarda (bu məkan mətn də ola bilər, bir otağın dizaynı da) simmetriyadan qaçma ehtirasımın və asimmetriyaya meylimin əsasında Vaqifin o gün mənə elə maraqla (bir az da təəccüblə) baxmağı durur. İndi bu gündən “ol zamanlar”a baxdıqda bu sözlərin həqiqiliyinə daha çox inanıram. Niyazi haqlıdan haqlı idi: Vaqif, həqiqətən də, əjdaha adam idi.

4-cü Fəsil

Dörd dost

Mənim nazımla xüsusi olaraq oynayan dörd dostum olub. Onların heç biri indi həyatda deyil. Onlar unudulmaz dostlardır. Qəribə və ağlagəlməz bir qabiliyyətə sahib idilər. Onlar öz dərdlərini, başlarına gələnə, demək istədiklərini ürəklərində saxlayıb saatlarla mənim dediklərimə qulaq asa bilirdilər. O dörd dostdan biri mənim uşaqlıq və gənclik illərimin dostu, on il bir sinifdə oxuduğumuz Aslan idi. O cavan yaşında dünyasını dəyişmişdi. Rəhmətə gedəndə, təxminən, qırx yaşı vardı. İki dəfə ürəyindən əməliyyat olunmuşdu. Aslan həyatı boyu üç bədii kitab oxumamışdı. Amma mən həyatım boyu onun qədər müdrik adama çox nadir hallarda rast gəldim. Yüzlərlə kitabın insana verə biləcəyi informasiya onda fitrətən var idi. Ləyaqəti, insanlığı, özünü sevdirməyi, hiyləgərliyi, çoxbilmişliyi, həyat təcrübəsi, münasibətləri tənzip etmə qabiliyyəti haradan gəlmişdi ona?! Burada mən qətiyyətlə deyə bilərəm ki, Aslanın da mənim kimi əsl müəllimi küçə və məhlə, başqa sözlə, Bakı şəhəri olmuşdu. Aslan da öz-özünü formalaşdıranların sırasından idi.

Aslan əslən Bilgəli idi. Atası rəhmətlik Zülfüqar kişi Bilgənin say-seçmə ağsaqqallarından biri idi. Gül işinə baxırdı. Bilgədəki evinin həyatı başdan-başa “parnik” idi.

Qərənfillərin açdığı vaxt bu parnikə girəndə adamın az qalırdı ağı başından getsin. Qərənfilin gəlməyən qoxusundan “bihuş” olurdun. Elə bilirdin ki, bütün dünya burada olan gül bağçasından ibarətdir. Zülfüqar kişi II Dünya müharibəsi zamanı birbaşa türmədən cəbhəyə getmişdi. 4 il müharibəni “Ştrafnoy batalyonda” keçirmişdi. Müharibədən sonra yenə də həbsə düşmüşdü. Öyrəncəli idi. Həbsdən çıxıb həbsə düşürdü. Yazıq Aslan orta məktəbdə ikən atasının üzünü, bəlkə də, doyunca görməmişdi. Aslan məktəbi qurtarar-qurtarmaz Zülfüqar kişi son həbsindən qayıtdı və ailəsini başına yığıb Petra Montin küçəsindən Bilgəhə köçdü. Beləliklə, o, həbs həyatına “əlvəda” dedi. O zamanın ölçüsü ilə Bilgəhdə təmtəraqlı ev tikdirdi. Böyük oğlu Rüstəm daim yanında idi. O, atasının həyat işlərinə baxırdı. O biri oğlanları Aslan və İlham Rusiya bazarlarının canına düşdülər və həyətlərindəki güllərin satışını təşkil etdilər. Aslan da bizim çoxumuz kimi darıxan biri idi. Tez-tez Bakıya gəlir, onun təzə aldığı “Jiquli” maşını ilə biz şəhərin bir başından vurub, o biri başından çıxırdıq. Maşın sürmək üçün Məlikin də, mənim də ürəyimiz gedirdi, amma Aslan bizə etibar etmir və açarları qətiyyənlə əlindən vermirdi.

– Aslan, sənə hava almaq lazımdı. Bakıda ən yaxşı hava hardadı?

– Hardadı? – Aslan hələ ki, heç bir təhlükə hiss etmirdi.

Mən Məlikə, Məlik mənə bic-bic baxırdıq. Bir-birimizə səs verərək:

– Əlbəttə, Şıxovda.

– Şıxovun havası dərmandı...

Aslanın ki ürəyi xəstə idi, təmiz hava, doğrudan da, onun üçün əsl dərman idi. Maşını sürürdü Şıxova. Sakit bir yer tapıb saxlayırdı:

– Düşün də. Niyə oturmusuz?

– Aslan, sən hava al, biz hərəməz bir kruq vuraq...

– Sizin dərdiniz elə bu olsun. – Aslan, nəhayət, başa düşürdü ki, artıq ilişib və bizdən yaxasını qurtara bilməyəcək, maşının açarını hirsə yerə atıb maşından çıxırdı.

Şıxov çimərliyi ol zamanlar genişlikdən ibarət idi. Gəzmək üçün cığırлары, maşın üçün geniş küçələri, meydanları vardı. Maşınla uzun bir dövrə vurub sonra şəhərə gedən yola çıxı bilirdin. Mən bir “kruq” sürürdüm, sonra növbə Məlikə çatırdı, o, bir “kruq” sürürdü. Beləcə, bir saat, iki saat keçib gedirdi. Maşın sürməkdən yorulanda Aslanı də-niz qırağından çağırırdıq, gəlirdi.

– Al, bu da sənin açarın.

– Bu nədi, sifət eləmisən...

– Sənin maşının heç yaxşı çəkmir ki...

Bəlkə də, o zaman Aslan yalandan hirsələnirdi. Bizə di-şinin dibindən çıxanları deyirdi. Amma hirsə tez yatırdı. O bilirdi ki, maşın sürmək bizim üçün nə deməkdir. Bəlkə də, o bizə bu şəkildə şərait yaradırdı. Maşını bizim sürə bil-məyimiz üçün Şıxova sürürdü.

Dediyim kimi, Aslan mənim məktəb yoldaşım idi. 10 il bir sinifdə oxumuşduq. Nizamidən Nizamiyə – Ni-zami küçəsi ilə! Bu marşrutu biz onunla və digər dostlarla – Məliklə, Muxtarla, Validlə, Etibarla, Əbülfəzlə, Zakirlə, Nəfiqlə bir yerdə eninə, uzununa dəfələrlə ölçmüşdük.

Məktəbdən daha çox bizim həyatımız küçələrdə keçirdi, çayxanalardan, kino-teatrlardan çıxmırdıq. Məktəbdəki dərslərdən sonra bizim öz “məktəbimiz” həmişə davam edirdi. Bu “məktəb”, adətən, Sabir bağından başlardı.

Bizim sinif uşaqlarının Sabirin heykəlinin arxasında qala divarlarının bir ucuq yerində gizli “daxılı” var idi. Biz orada siqaret gizlədərdik. Adətən, səhər-səhər yığışılıb o bağda siqaret çəkərdik. Bu, bir ritual idi. Özü də “daxılı” dükanda satılan siqaret yığmazdıq. Axşamlar Moskva qatarının qabağına çıxar, vaqon-restoran işçilərindən baha qiymətə “defisit” siqaretlər alardıq. Aylarla bunun üçün pul yığardıq. O zaman ləzzətindən bihuş olduğumuz “Kim”, “Vizant” belə siqaretlərdən idi. Çox ətirli idilər. Bunlar Kuba siqaretləri idi. Mağazada, alverçilərdə onlara rast gəlmək mümkün deyildi. Bu siqaretlər ancaq Moskvadan gəlirdi. Sonra bunların sırasına “Malboro”, “Kent”, “Danhil”, “BT”... əlavə olundu. Daha sonra isə siqaret almaq üçün qatar qabağına çıxmağa daha ehtiyac qalmadı. Biz yaşa dolurduq və “Kubinka” deyilən yerdən nə istəsəydik, ala bilirdik.

Biz – məktəb illərindən bir-birimizin yanında olmağa alışmış dostlar bir-birimizin yanında olmadan az qala yaşaya bilmirdik. Mənim Moskvadan tez-tez Bakıya gəlməyim də, açığını desəm, ən çox onlara görə idi. Bəlkə də, evdəkilərdən daha çox onlar üçün darıxırdım. Xüsusilə, Aslan üçün. Aslanın bir əvəzedilməz xasiyyəti vardı ki, bu o birilərində yox idi. O qulaq asa bilirdi. Mənə ağıllı məsləhətlər vermək, narahatlığımı azaltmaq, məni əzən nə

vardısa onun böyük bir hissəsini öz çiynlərinə götürmək, bəlkə, onun heç ağına da gəlmirdi. O, sadəcə, qulaq asırdı. Nəsə soruşurdu, nəsə deyirdi, söhbətin məcrasını, bəlkə, heç özü də bilmədən dəyişirdi və mən bir azdan görürdüm ki, içimə yığıdıklarımın azad olmuşam, artıq rahat nəfəs ala bilirəm. Aslan heç özü də hiss etmirdi ki, nə edir. Mən də bunu bilmirdim. O ancaq qulaq asırdı. Amma nəsə baş verirdi və mən rahatlaşırdım. Çiynimdə yığışanlar onun çiyninə keçirdi.

Mənim rahatlığımı cidd-cəhdlə, səliqə ilə bərpa edən, qoruyan ikinci dostum Natiq Səfərov oldu. Bu, artıq Moskvadan qayıdıb Dilçilik İnstitutunda işlədiyim vaxtlara təsadüf edir. O, gözəl ziyalı, hərtərəfli intellektual hazırlığa malik filoloq, mahir tərcüməçi idi. Natiq rus dilini incəliklərinə qədər gözəl bilirdi. Rus dilindən Azərbaycan dilinə ondan daha kamil tərcüməçi tanımadım. Ədəbi mühitin andeqraund və orta qatlarında nüfuzlu söz sahibi idi, say-seçmə ədəbiyyat adamı idi. Güclü ədəbi duyuma malik olan Natiq mənim yazdıqlarımı daim oxuyur və xüsusi təkidlə məni həmişə yazmağa, ruhdan düşməməyə, yenə də, yenə də yazmağa təşviq edirdi. Xüsusilə, pyes yazmağa. Əlində qələm tutan bir adamı həvəsləndirmək üçün daha nə lazım idi?! Əlbəttə ki, tərifi etməkdən başlamaq lazım idi! Bunu Natiq qədər ustalıqla həyata keçirən olmurdu.

Daha sonralar Natiqin mənim üzərimdə “işləməsini” və beləliklə, “milli dramaturgiyaya xidmət” xəttini mənim əziz dostum Həsənağa Turabov və əlbəttə ki, artıq digər əziz dostuma çevrilmiş Vaqif İbrahimov davam etdirirdilər. Onlar olmasa idi, mənim pyes yaradıcılığım bir addım da irəli gedə bilməzdi.

Natiqin tərcüməçi kimi xüsusi məharəti o zaman bütün Sovetlər İttifaqının filoloji və mədəni həyatında bomba kimi partlayan Oljas Süleymanovun “Az i Ya” əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi zaman özünü göstərdi. Natiq mükəmməl bir tərcümə ortaya çıxarmışdı. Bu əsəri tərcümə etmək, sadəcə, orijinalın dili olan rus dilini bilməyi yox, həm də türkologiyani da bilməyi şərt kimi qarşıya qoyurdu. Özü də təkcə müasir türkologiyani yox, tarixi türkologiyani da gərək bilicisi olaydın. Natiq bu əzablı çətinliyin öhdəsindən məharətlə gələ bilmişdi. Onun sayəsində Oljas Süleymanovun bu möhtəşəm əsəri Azərbaycan dil məkanında ikimüəllifli bir əsərə çevrildi desəm, səhv etmərəm.

O dövr çayxanalarının (bax: bu kitabın “Çayxanalar” fəslinə) ürəyi olan adamlar var idi. Natiq belələrindən idi. Məzəli əhvalatlar, bu əhvalatların özünəxas məzəli “ifası”, əsərə və adama dəqiq qiymətvermə bacarığı – bütün bunlar Natiqdə var idi. Bir sözlə, sözü-söhbəti çayxanadan çayxanaya gəzirdi. Onunla məni birləşdirən də elə çayxana olmuşdu. Tanışlığımız mən Moskvadan Bakıya qayıtdıqdan sonra, 70-ci illərin axırında baş verdi. Mən Akademiyani Dilçilik İnstitutunda işləməyə başlamışdım, Natiq isə radionun stajlı əməkdaşı idi. O məndən gərək ki, 15 yaş böyük idi. Bəlkə də, mənimlə dayə kimi davranmağı özünə borc bilirdi?! Evdə anam da onun xətrini çox istəyirdi. Hər dəfə biləndə ki, Natiq bizə gələcək, naxçıvansayağı yemək bişirərdi. Natiqin də naxçıvanlı olmağı, atasının vaxtilə Naxçıvanda yüksək vəzifə tutması, anamın onun qohum-

larından kimlərisə tanımağı Natiqin bizim evə gəlişini xüsusi bir hadisəyə çevirirdi. Anamla Naxçıvandan, ağsaqqallardan, ağbirçəklərdən saatlarla danışmaqdan yorulmazdı və bu zaman əsl ensiklopedik bilik nümayiş etdirərdi. Mən də dəfələrlə eşitdiyim bu söhbətlərə dözərək onları dinlər və öz növbəmi gözlərdim.

Nəhayət, anamla söhbət bitəndə və anam mətbəxə çəkildə Natiq çoxmənalı şəkildə, yüngülcə gülümsəyərək mənə baxardı və mən anlardım ki, mənim növbəm çatıb. O zaman mənim qəlbimin yolları ilə addımlayan və ya addımlamaq istəyən qızlar, xanımlar az deyildi. Natiq özünü bu işlərdə əməlli-başlı “professional”sayırdı. Yaxşı məsləhətlər verirdi. Amma özünün də mənim məsləhətlərimə ehtiyacı var idi. Biz onunla şərtləşirdik. Əvvəl mən, sonra o. Bir-birimizə nə varsa danışib bir-birimizdən məsləhətlərimizi əsirgəməyəcəkdik. Mən başlayırdım. Və... mən qurtarmaq bilmirdim.

Qarşımda oturan Natiq qıvrılır, az qala oturduğu yerdəcə çabalayır, o da danışmaq istəyir, amma mən ağızucu “bunu da deyim, sonra sən başlarsan...” deyərək coşqunluqla davam edirdim. Mən qızışırdım, ona aman vermirdim. Bir az da keçir, Natiq səbirlə öz danışmaq vaxtını gözləyə-gözləyə artıq öz dərdini unudur, müticəsinə ancaq qulaq asır, danışib yüngülləşən isə mən olurdu. Natiqə növbə çox nadir halda gəlib çatırdı. İndi düşünürəm ki, Natiq boynuna götürdüyü o böyük qardaş rolunu incə bir həssaslıq və qayğıkeşliklə yerinə yetirirdi. Mənim kəmhövsələliyim onu qətiyyənlə özündən çıxarmır, əsəbiləşdirmirdi. Sonunda o, özünəməxsus şux bir yamsılama, incə

yumorla mənim ona danışmağa imkan verməməyimi elə bəzəyib mənə qaytarırdı ki, mən özüm-özümə kənardan güzgüdəki kimi baxırdım və gülməkdən qarnımı tutub uğunub gedirdim. Bizim söhbətimizi axırda şux bir zarafata döndərəndən sonra mənimlə bərabər onun özü də rahatlıq tapırdı. Amma ədalət naminə demək lazımdır ki, əlbəttə, mən Natiqin bu cür qoruyucu münasibətindən əməlli-başlı sui-istifadə edirdim. Bunu boynuma alıram.

Ancaq ən ağırlı olan nə idi, bilirsinizmi?! Natiq anamın məxsusi onun üçün bişirdiyi məzrəli küftədən həvəs-siz halda bir-iki qaşıq ağzına aparıb mənalı-mənalı mənə baxır, mən də çarəsiz halda yerimdən qalxıb onun “dərmanını” gətirirdim. Araq içəndə o yemək yeməyi sanki unudurdu. Onu zorla da olsa yedizdirmək əməlli-başlı müsibətə dönürdü. Amma mən də bu məqamda amansız ola bilirdim. Məni mat qoyan başqa məsələ idi. İçkini Natiq o çəlimsiz cüssəsi, o balaca boyu ilə 3 nəfərin əvəzinə içirdi. Anamın bişirdiyi o gözəl, dadlı yeməklər, demək olar ki, mənim təəssüfümə rəğmən onun diqqətini o qədər də cəlb etmirdi. Mən isə öz ısrarımda təkidli idim...

Natiqi ancaq Vidadi ilə müqayisə etmək mümkün idi. Mənim xüsusi olaraq nazımla oynayan üçüncü dostum Vidadi idi. Onların hər ikisi (Natiq və Vidadi) canlı Molla Nəsrəddin idilər. Əgər həyat bir sonsuz və maraqsız tamaşadan ibarət idisə, onlar bu tamaşanın, bəlkə də, hamı məkən üçün əzsaylı canlı, maraqlı, şirin, həqiqi personajları idilər. Çoxları özünü onlara oxşatmağa çalışırdı, amma bu, mümkün deyildi. Onlara, sanki xüsusi vergi ve-

rilmışdı. Vidadi və Natiq bir-birinin yanında olanda isə o məkanda – çayxanada, yaxud hansısa məclisdə əsl intellektual, məzəli karnaval partlayışı baş verirdi. Bu ikisi 20-30 nəfərlik məclisi əllərinə alıb hər kəsin diqqətinə hakim ola bilirdi. Sənə qalan o olurdu ki, təkcə iki qulağıyla deyil, iki gözünlə də onların söhbətinə bağlanasan və həqiqi həzz vulkanının necə püskürdüyünün şahidi olasan. Nələrdən söhbət getmirdi – hansısa rayona kiminsə toyuna gedərkən yolda baş verənlərdən, Ramiz Rövşənin öz şeirlərindən ötəri “Ulduz” jurnalının baş redaktor müavini Sabir Azəri ilə davaya getməsindən və yarım saat sonra “Ulduz”un redaksiyasından onunla qol-qola, qucaqlaşib çıxmasından, görkəmli yazıçımız, o dövrün Yazıçılar Birliyinin sədri Mirzə İbrahimovun Yazıçıların Plenumunda gənclərə qayğı ilə bağlı ancaq Anardan, Yusif Səmədoğlundan, Elçindən, Çingiz Ələkbərzadədən bəhs etməsindən və bizim gözümüzdə artıq “ağsaqqallara” dönmüş və Mirzə müəllim üçün ancaq özünün ədəbi dostlarının övladı kimi qiymətli olan bu yazıçıları gənc kimi nəzərdə tutmasından və bu zaman Əkrəm Əylislinin üzündə peyda olan ifadədən, əslində, həkim olan, amma Vidadinin ədəbiyyata “yoluxdurduğu” Sabir Sadiqin evindəki həngamələrdən, Vidadinin adını “aşırıq” qoyduğu bir gənc alimin xırda hədiyyələr ustası olmasından, Oqtayın maşınısürmə şücaətindən... Söhbətlər bitib-tükənirdimi?! Bitib-tükənirdi. Vidadi ilə Natiq bir-birinə sözlərlə, cümlələrlə, replikalarla “pas ata-ata” bizim heyran baxışlarımız və yağlı qəhqəhələrimiz altında xumarlanıb daha çox vəcdə gəlirdilər. Biz də ləzzətdən bayılırdıq. Onlar hadisəni, sadəcə, danışmırdılar.

Onlar hadisəni həm də oynayırdılar. Danışdıqları zaman əsl aktyora çevrilirdilər. Səsləri, mimikaları, intonasiyaları bu zərif və gözəl oyunun komponentlərinə dönürdü. Bir sözlə, anadangəlmə fitri istedad dedikdə mənim yadıma ilk olaraq bu iki möhtəşəm ədəbiyyat xadimi düşür. Andeqraundun da öz görkəmli xadimləri olur!!

Onu da deyim ki, bu günün andeqraundundan gələnlər ilə “ol zamanlar”ın andeqraundundan gələnlər arasında yer-göy fərq var. Ol zamanlar hamı bir-birində ilk olaraq yaxşı cəhətləri görməyə çalışardı. İndikilər isə korridadakı öküzlər kimi ancaq bir rəngi – bu dəfə qara rəngi görməyə, görməyəndə axtarmağa, tapmayanda uydurmağa can atır. İndikilərin sivil ədəbi münasibətlərə qoşulmalarına nə qədər vaxt qalıb – bunu bilmək mümkün deyil. Təki xislətin-də xəbislik olmasın, yerdə qalan asandır.

Vidadinin, sanki heç kim üçün xüsusi vaxtı yox idi. Vidadi, sanki səhərdən axşama qədər ancaq özü ilə, öz maraqları ilə məşğul idi. Bu maraq da ondan ibarət idi ki, haradan beş-on manat tapım, xırda bir yemək məclisi düzəldim, yaxud necə edim, verim özümü bir məclisə. Biz əgər çayxanaya söhbət, ünsiyyət möhtacı olaraq gəlirdiksə, Vidadi çayxanaya həmişə gəlirdi. O həmişə çayxanada olurdu. Sanki bura onun ikinci evi kimi idi. Heç kimin problemi ilə məşğul olmağa həvəsi olmazdı. Vaqif İbrahimoglundun sözü olmasın: amma və lakin! Bir də göürdün ki, o da keçib mənim cəngimə, iki saatdır bulvarda o başa, bu başa, mən döşəyirəm, Vidadi səbirlə qulaq asır, sonra təhlil edir. Mənə məsləhət verir. Əslində, istəseydilər, Vidadi də,

Natiq də mənə səbirlə qulaq asmaqlarını, sadəcə, imitasiya edə bilərdilər. Buna onların istedadı çatardı. Amma onlar bunu etmədilər. Onlar qulaq asdılar. Onlar dediklərimin ağırlığını çiyinlərinə aldılar. Buna görə də mən onlara bu gün də belə bir xeyirxahlıqlarına görə minnətdaram. O “cazibədar” yükü tək çəkmək mümkün olmazdı.

Vidadi “Ulduz” jurnalında, daha sonralar “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çalışdı. “Dədəmin goru haqqı” – ən çox bu andı içərdi. Axtardığın ən böyük həqiqəti sənə ancaq təklidə deyərdi. O öz həyatı ilə də andeqləndə ilişib qalmışdı. Həyata və onu əhatə edən hər şeyə küskün idi. Amma heç vaxt bunu bildirmədi, heç vaxt heç kimdən şikayət etmədi. Hər kəs ondan nə isə gözləyirdi. Ondən münasibət gözləyirdilər. Bütün əli qələm tutanlar üçün onun rəyi son dərəcə vacib idi, hər kəs Vidadinin fikrini soruşub öyrənmək üçün əlindən gələni etməyə hazır idi. Balaca qonaqlıqlar bir-birinə calanırdı. İlk hekayəsi nəşr edilən də, romanı romana calayan da Vidadinin fikrinə müştəq idi və bu minvalla ortaya çıxan qonaqlıqlar, əlbəttə ki, yeni-yeni anekdotların yaranmasına səbəb olurdu. Mənim “Nar çiçəkləri” şeirimi xüsusi bir həvəslə tərifləyirdi. Bu şeirdə, deyirdi, sən özün də bilmirsən nə etmişən. Başqa biri bu şeiri pessimist notlarla bitirərdi. “Nar çiçəkləri soldu, hayıf, təəssüf... Amma sən axırda yazmışsan ki, nar çiçəkləri soldu, indi nar yetişəcək. Gözəl olan budur. İşığa, nura inam budur”. O şeiri bir daha burada yazıram və onu Vidadinin ruhuna həsr edirəm.

Yaşıl nar ağacının soldu nar çiçəkləri,
Soldu nar çiçəkləri, kim deyərdi solacaq?!
Birdən-birə büzüşdü, qocaldı ləçəkləri,
Soldu nar çiçəkləri, guya ki, nə olacaq?!

Bu ağrılar, əzablar bizə gəlib dəydilər,
Unuduldu sevilən, unuduldu sevəni.
Bu ağacın içində məni gizlədəydilər,
Dost da gəlib baxaydı, tapammayaydı məni.

Ağacdən evcik qurub qızıl saray bilmişik,
Nahaqdan incitmişik qüssəli ürəkləri.
Bu dünyaya, bəlkə də, bir az vaxtsız gəlmişik
Kim deyərdi solacaq, soldu nar çiçəkləri.

Vaxt gələcək, ağrımız örtüləcək çiçəklə,
Bütün yaralarımız yenidən bitişəcək.
Hər şey qurtaracaqdır xoşbəxt bir gələcək,
Soldu nar çiçəkləri, indi nar yetişəcək.

Sonralar bu şeirə gözəl musiqini Xalq artisti Mehriban Zəki yazdı və özü də onu oxudu. Çox təsirli bir mahnı alındı. Həm də ona görə ki, Mehriban aksenti məhz narın yetişməyinə etmişdi, sanki bütün mahnı bu axırıncı misrənin gəlişini hazırlayırdı.

Vidadi də Natiq kimi anlamaqdan daha əvvəl və daha çox məhz hiss edirdi. Mən o vaxt hiss edirdim, indi isə həm də başa düşürəm ki, onların hər ikisi Dədə Qorqudun sözü olmasın, “ol zamanlar” böyük bir boşluğu doldururmuşlar.

Bunu bəzən yox, elə həmişə, bəlkə də, özlərindən xəbərsiz edirdilər. Ədəbi qəzet və jurnallarda çap edilməsi rəya qədər əlçatmaz olan yazılara onlar yeni həyat verirdilər. Bu yazılar barədə usanmadan danışır, danışır. Ramiz Rövşən, Vaqif Bayatlı, Ələkbər Salahzadə, Eldar Baxış əvvəl-əvvəl məhz onların təqdimatında çayxanadakı andeğraundu fəth elədilər. Natiqlə Vidadinin, İsmayıl Aydının çayxanada, Vaqif İbrahimovun, Rəhman Bədəlovun, Əli Abbasovun, Niyazinin, Zeynalın, Toğrulun isə Vaqifin balaca kabinetində verdikləri sərrast qiyməti, dəyəri heç bir mətbu orqanında tapa bilməzdin. Sanki iki ədəbi proses var idi. Ədəbi generalların, ədəbi polkovniklərin ədəbi prosesi və onlardan uzaqdakı (bəlkə də, yaxındakı çayxanada) əsl ədəbi qiymətlər mühiti. Bu mühitin öz dinləyiciləri, öz müəllimləri var idi. Və mən deyərdim ki, bu çayxana mühiti o biri rəsmi mühitdən daha maraqlı, daha obyektiv olurdu.

Ricət. Bir məsələni də qeyd etməsəm, olmaz. Elə nəhəng yazarlar, adlı-sanlılar var idi ki, onlar fəhmləmi, yaxud hansısa başqa bir hisslə özünü gənclərin yanında görür və bunu açıq-aşkar şəkildə, bəlkə də, nümayişkarənə edirdilər. İki nəfəri xüsusi qeyd etmək istərdim: Yazıçılar Birliyinin katiblərindən biri, tanınmış ağsaqqal yazar-tərcüməçi İshaq İbrahimovu və Azərbaycan ədəbiyyatının vicdan səslərindən biri olan unudulmaz Ənvər Məmmədخانını.

İshaq İbrahimov Vaqif Cəbrayılzadənin şeirlərindən o qədər təsirlənmişdi ki, özü ona bir şeir də həsr edib çap etdirmişdi. Və bizimlə - bir neçə nəfərlə sözün həqiqi mənasında dostluq edirdi.

Ənvər Məmmədخانlının isə “adamayovuşmaz” kimi bir ləqəbi vardı və onun üç cavan seçib onlarla səmimi şəkildə ədəbi mühasiblik etməsi son dərəcə ciddi əks-səda yaratmışdı. Bu üç nəfər cavan Vaqif Cəbrayılzadə, Aydın Məmmədov və mən idim. Ənvər müəllimlə etdiyimiz söhbətlər bizim ədəbi dünyagörüşümüzü xeyli genişləndirirdi. İki gündən bir bulvarda görüşüb ya bir yerdə çay içərdik, ya da bulvar boyu o baş-bu başa yol ölçərdik. Ondan o qədər maraqlı və faydalı bilgiler alırdıq ki... Həm dövrün (1930-cu illərin) ictimai-siyasi ab-havası, həm də ədəbi mübahisə və dartsımlar barədə o hadisələrin canlı şahidi və iştirakçısı olan bir şəxsdən, özü də Ənvər Məmmədخانlı kimi bir şəxsdən öyrəndiklərimizi biz heç bir başqa mənbədən əldə edə bilməzdik. Ənvər müəllim mənim “Qoşma” verilişimi izləyir, mənimlə veriliş barədə tez-tez fikir mübadiləsi aparırdı. O, “Qoşma”nın öz qarşısına qoyduğu əsas məqsədi bilirdi. Bilirdi

ki, biz üzde olmayan, gizlədilən tarixi həqiqətlərdən bəhs etməyə üstünlük veririk. Bir dəfə mənə dedi:

– Sən öz verilişinə çalış, Mirzə İbrahimovu çağır. O bilirsən, nələr danışa bilər?! Bir şərtlə ki, həqiqəti danışa.

Heç kimin gözləmədiyi halda Ənvər Məmmədخانlı çoxdan üz döndərirdi. AzTV-yə gəlib mənim “Qoşma” verilişimdə iştirak etməyə razılıq verdi. Uzun bir zaman idi ki, o, AzTV-də heç bir verilişə gəlmir, heç bir görüşdə iştirak etmirdi. Onun verilişə gəlməyinə AzTV-də heç kim inanmırdı. Bu çox əlamətdar bir hadisə idi. Əlbəttə, deməliyəm ki, mənimlə bir yerdə onu bu verilişə gəlməyə Vəqif Cəbrayılzadə və Aydın Məmmədov da təkidlə təhrik edirdi. Bu verilişlə bağlı bir qədər irəlində xüsusi söhbət açacağam. Burada isə son olaraq onu demək istərdim ki, Ənvər müəllimlə o görüşlərimiz, əslində, onun bizə verdiyi dərslər idi. Bu insan həqiqi bir məktəb idi və dəyəri təkcə ləyaqətli bədii əsərlər yazmağında deyildi, onun dəyəri və siqləti həm də təcrübəsini, potensialını başqaları ilə bölüşməkdən aldığı mənəvi ləzzətlə ölçülə bilərdi. **Ricətin sonu.**

Və nəhayət, Aslanın, Natiqin, Vidadinin yanında dayanan Vaqif İbrahimov! Vaqif də yuxarıda haqlarında danışdığım bu üç dost kimi qulaq asmağın ustası idi. Onunla görüş yeri əvvəllər Tədris Teatrındakı iş otağı, sonralar özünün yaratdığı “YUG” teatrındakı bapbalaca kabineti idi. Vaqiflə xüsusi gəzinti “marşrutum”uz yox idi. Onunla marşrutumuz hər yerdən hər yerə yön alan intellektual bir marşrut idi.

Aslanla və o biri məktəb yoldaşlarımla marşrut isə “Nizamidən Nizamiyə – Nizami küçəsi ilə”sxemi ətrafında qurulurdu. Biz axşamlar görüş yerimiz olan Petra Montinə, Poluxinin tininə, Aslangilin evinin qabağına təng-nəfəs gəlib hərdən bir-birimizlə tapışmayanda illərlə yol saldığımız marşrut boyunca hərəkət edirdik və hökmən Bakının bu gözəl Nizami küçəsində bir-birimizi tapırıdık. Kifayət idi ki, bu marşrutla bir o tərəfə gedək, bir də bu biri tərəfə gələk. Nizami muzeyindən Nizami küçəsi (Törqovı) ilə Nizami kino-teatrına qədər və geriyə. Bu cür “axtarışlar” bu gün çoxuna qərribə gələ bilər. Amma qoy belə olmasın. Mən cib telefonlarının hələ xəyal belə edilmədiy, insanların bir-birini təbii şəkildə axtarib tapdığı, yaxud axtarib tapmadığı vaxtdan, Dədə Qorqud sözü ilə desək, “ol zamanlar”dan danışaram.

5-ci fəsil

Son trolleybus

Çayxanaların gur “işlədiyi” dövrdən bir qədər keçəndən sonra, 1980-ci illərin axırına doğru Bakı sürətlə qocalmağa başladı. Bəlkə də, kiminsə gözündə bu, sürətlə cavanlaşma idi – deyə bilmərəm. Trolleybuslar, tramvaylar yavaş-yavaş şəhər küçələrindən yığışdılar. Son trolleybusu, son tramvayı nə zaman və hara yola saldıq – yadımda deyil. İndi mənə elə gəlir ki, onlar bizim ən əziz adamlarımız kimiydilər. Ölüb getsələr belə, xatirələri bu gün də qəlbimizdədir.

Xüsusilə, trolleybusu xatırlamaq məndə həmişə kövrək hisslər oyadır. Məktəb illərində dərstdən sonra Axundov bağının yanında 8 nömrəli trolleybusa minirdim və o məni üzüyuxarı, Nərimanov prospektinə, Cəfər Cabbarlı kino-teatrının düz yanına, evimizin yaxınlığına gətirirdi. Həm məktəb illərində, həm universitet illərində 8 nömrə mənim vəfalı dostum olub. Və məktəb illərinin bir xatirəsinə mən heç cür unuda bilmirəm. O xatirə də 8 nömrə trolleybusla bağlıdır.

Bu, artıq müstəqillik yellərinin hələlik beyinlərdə əsdiyi vaxtlar idi. Xəzərdə uzaqda dalğalar artıq ağarmağa başlasa da, əsl xəzridən hələ ki əsər-əlamət yox idi. Tez-tez olmasa da, vaxtaşırı, xüsusilə də, axşamlar trolleybusda bir qadın görünərdi. Ağsaçlı, yaşlı, amma çevik bir xala idi.

Geyimi həddən artıq sadə olardı. Hərdən adama elə gələrdi ki, o xəstəhal biridir. Çünki tez-tez oturduğu yerini dəyişir, bu dəfə başqa bir adamın yanına oturur və sanki yarımçıq kəsdiyi söhbəti davam edirdi. Saldığı söhbət həmişə atasından olardı. Bu qadın adamları inandırmağa çalışırdı ki, atasının heç bir günahı yoxdur. Atasını əlindən gələn qədər hamının əlindən tutub. Yeni gələn hökumət isə onların ailəsini çölün düzünə salıb, bütün var-yoxlarını əllərindən alıb. İndi atasının saf adını hökmən bərpa etmək lazımdır. Bu qadının dediklərinə hamı qulaq asırdı, amma heç kim, görünür, ona kömək eləyə bilmirdi. İndi anlayıram, kömək eləməyə cəsarət etmirdi. Heç kim bilməzdi ki, o hansı dayanacaqda düşdü. Hansı dayanacaqda mindiyini də görən olmurdu. Haradan gəlib hara getdiyi barədə heç kəsin təsəvvürü yox idi. Qeybdən peyda olub qeybə də yox olurdu.

Təxminən, bir aydan sonra görərdin ki, o qadın yenə də haman 8 nömrəli trolleybusda göründü, yenə də hamanki eyni söhbətini müxtəlif adamların yanında oturub aparır. Bir müddət keçdi, o qadını daha trolleybusda görmədilər. Kim idi o?! Adamlar o, trolleybusdan yox olandan sonra pıçıltıyla, ehtiyat edə-edə bir-birinə deyirdilər ki, bu, Hacı-nın qızıdır, atasından danışır. Hacı Zeynalabdin Tağıyevdən yəni. O zaman mən bir məktəbli idim və o qadının məzlum, amma fədakar, ürəksızan, amma qətiyyətli obrazı bu gün də mənim gözlərimin önündədir.

Çox sonralar Bakının elə bir zamanı gəldi ki, trolleybuslar, tramvaylar harasa yox olub getdilər və onların əvəzinə taksilər, marşrutkalar çoxalmağa başladı. Adamların

qayğısı get-gedə artdı. Restoranlarda yemək-içmək həvəsi çoxları üçün öz yerini ərzaq axtarışlarına verdi. Ermənistanla münafişanın sərt cücərtiləri artıq özünü göstərirdi. 20 Yanvarın qapı ağzındakı hənirtisi duyulurdu. Artıq Bakıda və Azərbaycanda, eləcə də bütün “şanlı” sovetlər ölkəsində başqa ruzgarlar əsməyə başlamışdı. Bakı çayxanalarının əvvəlki ədəbi, bədii, intellektual-mədəni təpəri qalmamışdı. Hər şey sürətlə siyasiləşirdi. Çayxanalarda bulaq suyu qədər nərmənazik axan siyasi sular indi böyük və təlatümlü çaylara dönürdü. Çayxana öz içindən ağrı və əzabla Meydan hərəkətini doğurdu. “Dom Sovet”in qarşısındakı zaman-zaman boşluğu ilə diqqəti çəkən nəhəng meydan ayrı-ayrı qruplar üçün qaynayıb coşan möhtəşəm bir çayxanaya çevrilirdi. Biz hamımız yeni bir sınağa çəkilməyə başlamışdıq. Bunu hiss edənlər də vardı, hiss etməyənlər də az deyildi. Elə bil ki, asudəliyimiz, bivecliyimiz, qətiyyətsizliyimiz son trolleybusa yığıldı və o trolleybusun içində harasa uçub getdi.

Başqa bir mədəni dövr başlayırdı. İnsanlar öz siyasi seçimlərini edirdilər. Min illərin gizli azadlıq yanğısı beyinləri sarsıda-sarsıda haradansa üzə çıxmışdı. Beyinləri və ürəkləri məşğul edən Qarabağ hadisəsi bu azadlıq mücadiləsinin əsl indikatoru oldu.

6-cı fəsil

Yeni üfüqlər sorağında

Vaqif İbrahimov ilə görüşlərimiz daha çox kamera üslubunda keçirdi. Əlbəttə ki, onun teatrındakı tamaşalardan sonra aparılan müzakirələri nəzərə almasaq. YUG, yaranandan sonra bir müddət Akdemik Milli Dram Teatrının kiçik səhnəsində məskunlaşdı. Bir az keçdi və Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən YUG-a məxsusi bina verildi. Qədimdə hamam olmuş, indi isə YUG teatrına verilmiş bu qərribə binada Vaqifin balaca kabinetini vardı. Dörd-beş adamın güclə otura biləcəyi bu otağa bəzən tamaşadan sonra on beş adam (buraya hökmən tamaşada iştirak edən aktyor və aktrissalar da dəvət olunurdular) toplaşardı. Siqaret tüstüsü, külqabıda söndürülmüş siqaret kötökləri, onların ürəkbulandıran qoxusu, amansız bürkü, amma bütün bunlarla yanaşı, doya bilmədiyin mənəvi ləzzət hissi...

Binanın qərribəliyi, bəlkə də, Vaqifin ən çox dəyər verdiyi məqam idi. Burada səhnə tamaşaçı salonu deyilən məkanın tam ortasında idi. Bu köhnə hamamın təbii məkanı ilə bağlı dizaynını dəyişmək mümkün olmamışdı. Bütün kompleks, elə bil, kiçildilmiş sirk zalı idi. Bəlkə də, bu cəhət aktyorlar üçün faydalı idi, çünki belə onlar daim tamaşaçı diqqətində qalırdılar. Bu şəkildə aktyorlar 100 faizli daimi gərginlikdən kənara çıxmırdılar. Tamaşaçıdan gizləyə

biləcəkləri bir məqamları belə qalmırdı. Məncə, bu hal ən çox rejissor üçün son dərəcə vacib bir məsələ idi.

Tez-tez tamaşa olmayan günlərdə də biz bu binada Vaqiflə görüşürdük. Bu zaman haman kamera dediyim üslubda ancaq ikimiz olardıq. İş vaxtını bitirib evə çoxdan getməli olsa da, Vaqif mənimlə, yalan olmasın, gecə yarıyadək, hər ikimiz artıq yorulub söz tapmayana qədər, göz qapaqlarımız bizə qulaq asmayana qədər qalar, bütün müəmmalaları həll etməyə, labirintdən, əgər vardısı, çıxış yolu tapmağa çalışardıq. Vaqif, sanki səhərə qədər maxorkanı maxorkaya calayıb mənimlə üzbəüz oturaraq mənə qulaq asmağa hazır idi. Mən danışmaqdan yorulardım, o qulaq asmaqdan yorulmazdı. Əgər soruşsalar ki, bəs bu uzun-uzadı söhbətlərin canında nə dururdu, onların mənası və mövzusu nə idi, mən ayrı-ayrı detalları xatırlamadan, Blokun sözü olmasın, “dünyadan təsadüfi cizgiləri silərək” belə bir etiraf edərdim. Söhbətimizin canında onun teatrda etdiklərini və mənim yazdıqlarımı bir-birimizlə təhlil etmək, əlbəttə ki, tərifləmək və ya izah etmək dururdu. Özü də elə-belə tərifdən söhbət gedə bilməzdi. Bu tərif əsaslandırılmış mülahizələrə, dərin təhlilə söykənməli idi. Belə olmasa idi, o gözəl sözlər nə qədər gözəl olsalar belə, qəbul edilməzdilər.

Vaqif məni teatra bağlayan əsas qüvvələrdən biri idi. Məni çox təşviq edirdi. Əlbəttə ki, mən o zaman yatıb yuxumda da görməzdim ki, Vaqif nə zamansa mənim ilk pyesimə, sonra da o biri pyeslərimə quruluş vermək istəyəcək. Bu barədə bizim heç bir söhbətimiz olmamışdı. Mənim o zaman ona belə bir təklif etmək, səmimiyyətlə deyim ki, heç ağılımdan da keçmirdi. Və nəhayət. Ən gülməlisi bu

idi ki, o zaman o pyesləri yazmağı mən hələ planlamırdım da. Onlar Vaqiflə danışdığım söhbətlərin potensialında zorla seziləcək xəyal kimi mövcud idilər. Və mən indi başa düşürəm ki, Vaqif bunu azından hiss edirdi və bəlkə hətta görürdü.

Hələ nə “Gizli Dədə Qorqud” yazılmışdı, nə “Mifdən yazıya, yaxud Gizli Dədə Qorqud – 2”. Hələ nə “Yarımçıq əlyazma”, nə “Sirriçində nəğmələr”, nə “Bir-iki – bizimki”, nə “Unutmağa kimsə yox...”, nə “Casus”, nə də “Sehrbazlar dərəsi”... var idi. Hələ heç “Dilçiliyə səyahət, yaxud dilçi olmayanlar üçün dilçilik” də yazılmamışdı. Hələ ancaq bir Vaqif idi, bir də mən. Və mənim arzulamaq belə ağıma gəlmirdi ki, vaxt gələcək, bu balaca otaqda qarşımda oturub siqareti siqaretə calayaraq məni sonsuzluğa qədər dinləməyə hazır olan, Niyazinin sözü olmasın, bu “əjdaha” adam mənim ona dediklərimlə yanaşı, mənim yazdıqlarımla da marqlanacaq, onları bəyənəcək, onlardan tamaşa hazırlayacaq, onları tərcümə edəcək, onlar haqda məqalələr yazacaq, hətta sonralar dilçiliyin təbliği naminə yazdığım “Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik” kitabını öz teatrında hamıya oxutduracaq və burada da müzakirəyə çıxaracaq...

Hələ bütün bunlar yox idi. Hələ ki biz onun balaca və rahat otağında qarşı-qarşıya oturmuşuq. O siqaretini tüstülədir, mən isə danışiram. Vaqifə danışdıqlarım Natiqlə, Vidadi ilə söhbətlərimdə olan kimi sevgi və ədəbi macəralarım deyildi. Ona doktorluq dissertasiyamı, ədəbi-bədii düşüncələrimi, yazdığım və yazmaq istədiyim hekayələrimi danışırıdım. Məsələn, “Dədə Qorqud”da sintaktik paralelizm hansı poetik dərinliklərə, hansı fəlsəfi genişliyə

çıxarır?! Azərbaycan dilinin sintaktik qatında yeni bir quruluş kimi özünü göstərən cümlələr birliyindən, cümlənin aktual üzvlənməsindən, cümlə quruluşunun qapalı mahiyyətindən və polipredikativlikdən monopredikativliyə keçiddən... Vaqif bütün bunlara çox maraqla qulaq asırdı. Təsəvvür edirsinizmi?! Bu təmiz dilçilik məsələləri və onlardan doğan dolanbacları yollar ona çox maraqlı görünürdü. Mənim özümə də maraqlı olan o idi ki, Vaqif bunları qavramağa çalışır... “Nə üçün belə idi?!” – mən özüm də bilmirdim. İndi isə, deyəsən, bunun sirrini tapmışam. Öyrənmək, yeni üfüqlərə can atmaq onun üçün yaşadığı həyat qədər əziz və maraqlı idi.

Nahaqdan deyildi ki, sonralar o mənim “Mən öz üfükümə çatdım bu səhər” şeirimi çox bəyənir və hər yerdə təbliğ edirdi. Yeni üfüqlər! Bu, Vaqifin bütün varlığı ilə can atdığı bir məkan idi. Bu məkan, yəni, üfüq məkanı onun üçün əlçatmaz deyildi, o var idi və onu çox zaman ilk olaraq təkcə Vaqif görürdü. Daha sonra bu məkan başqalarına da görümlü olurdu. Vaqif öz gördüyünü başqalarına göstərməyi bacarırdı. O həcmcə kiçik şeiri burada bir daha yazmağımı, elə bilirəm ki, oxucu Vaqifin ruhuna dərin hörmətimin əlaməti kimi qəbul edər:

Mən öz üfükümə çatdım bu səhər.

Üfüq məndən qaçmadı,

Məndən uzaqlaşmadı,

Üfüq mənə başladı

Dərdini danışmağa.

Üzüm üzünə dəydi,
Gözüm gözünə dəydi.
Mənim dərdim nəydi
Onun dərdi yanında?!

Ümumiyyətlə, mən həmişə belə fikirləşmişəm və bu fikri əlimdə bayraq tutmuşam ki, mənim işim yazmaqdı. Pyesi yazandan sonra onun bir uşaq kimi qayğısına qalmaq, bütün vasitələrdən istifadə edib, onun teatra gəlişini təşkil etmək – bu artıq mənlik deyil. Yazdığının səhnəyə gəlişi ilə məşğul olanlar, özü də təkidlə, ısrarla məşğul olanlar var. Allah onların canına sağlıq versin, arzularını yerinə yetirsin. İndi burada onların adlarının çəkilməsinin yeri deyil. Allah adama həvəsdi – bəxş edib. Yazdığının qayğısına qalmaq yazmağın özü qədər bu adamlar üçün vacibdir. Olsun. Mən isə bir az başqa cür düşünürəm: yazdığım pyes hansı rejissorun xoşuna gələrsə, özü bilər. İstər tamaşaya qoyar, istəməz, yenə də özü bilər. Həsənağa Turabov mənim əziz dostum idi. Aramızda təkcə səmimi dostluq yox, qardaşlıq münasibəti vardı. O zaman Turabov Azdramanın bədii rəhbəri idi. İki gündən bir görüşüb ya çay içirdik, ya da elə-belə səbəbsiz yeyib-içirdik. Bir-birimiz üçün həmişə darıxmışıq. Bir-birimizə deməyə həmişə sözümüz olub. O, teatrda nə istəsəydi, edə bilərdi. Amma onun vaxtında mənim ancaq bir pyesim Azdramada səhnə üzünə gördü. Mən ona bir dəfə də olsun demədim ki, niyə o biri pyeslərim burada tamaşaya qoyulmur?! Nə o mənimlə, nə də mən onunla bu barədə bir kəlmə də kəsmədik. Halbuki mənim Həsənağaya ərkim çatardı bu sözləri deməyə. Nə dedim, nə də sonradan demədiyimə görə peşman oldum.

Bu sözləri deməməyin əzabını çəkmədim. Dostumun bədii rəhbərliyi zamanı yeganə o oldu ki, istedadlı gənc rejissor Əsgər Əsgərov “Hərdən mənə mələk də deyirlər...” pyesimi səhnələşdirdi. Bunun da təşəbbüskarı Əsgərin özü idi. Məncə, Həsənağa, sadəcə, etiraz etməmişdi. Onun sağlığında Azdramada oynanan ilk və son tamaşam bu əsər oldu.

Amma bu dediklərimlə yanaşı, digər tərəfdən, Həsənağa daim məni pyes yazmağa təhrik edir, həvəsləndirirdi. Mənim “Unutmağa kimsə yox” adlı pyeslər kitabıma ön sözü də özü yazmışdı. Bu ön sözdə o məni 21-ci əsrin dramaturqu kimi qiymətləndirmişdi. 21-ci əsr isə hələ 20 ildən sonra başlayacaqdı. Mən bunu düşündükcə indi təbəssümümü gizlədə bilmirəm. Nə isə... Bilmirəm, bəlkə, o məni teatr aləmindəki intriqalardan qorumaq istəyirdi, bəlkə, mənim pyeslərim əsasında səhnəyə qoyulan tamaşaların uğuruna o qədər də inanmırdı?! Bəlkə, başımın altına, necə deyirlər, yastıq qoyurdu?! Deyə bilmərəm. Amma mənim tamaşasız, səhnə üzü görməyən dram yaradıcılığım bir xeyli çəkdi. Lap axırda Vaqif İbrahimovlu Həsənağanı nə cür inandırdısa (Həsənağa Vaqifə çox inanırdı) o razılıq verdi ki, Vaqif mənim “Cusus” pyesimi Azdramanın səhnəsində Azdramanın aktyorları ilə tamaşaya hazırlasın. Bu, bir ilk idi. İlk dəfə idi ki, YUG-un bədii rəhbəri Azdramada tamaşa hazırlayacaqdı...

Bu ideya öz-özlüyündə maraqlı bir eksperiment idi. Həsənağa inanmışdı ki, Vaqiflə Azdramanın tandemi uğurlu olacaq. Azdramaya yeni ruh, yeni enerji gələcək. Əslində, həm elə oldu, həm də elə olmadı. “Cusus”un bir tamaşa kimi bəxti bir qədər başqa cür gətirdi. Belə deyim, daha doğrusu, bəxti həm gətirdi, həm də gətirmədi.

Vaqif elə bir tamaşa hazırlayırdı ki, Azdramada, digər teatrlarda, eləcə də bu teatrlara baxıb daha geniş mədəni dairələrdə, necə deyərlər, sənətlə bağlı çox adam “Cusus”un məşqlərindən danışdı. Azdramanın aktyorları, mənəcə, nadir hallarda belə həvəslə məşq etmişdilər. Əslində, mənə indi də elə gəlir ki, onlar Vaqif kimi bir rejissorun dəsti-xətti üçün susamışdılar. Tamaşaya cəlb olunmayan aktyorların bir çoxu bu tamaşada rol almaq üçün Vaqifə, Həsənəğaya minnətçi düşürdülər.

Hər şeyin nizamla getdiyi son dərəcə ciddi hazırlıqdan, ədəbi-bədii “ajiotajdan” sonra birdən, bir “əndirəbadi” hekayədə deyilən kimi, göydən yerə yağış yerinə dəvə yağdı. Biz “Cusus”un başı üstündə əvvəlcədən görmədiyimiz qara dumanların dolaşdığının şahidi olduq.

“Cusus”a bir tamaşa kimi Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının repertuarına düşmək qismət deyilmiş. Sirri-xudamı?! Xeyr, sirri-bəni adəm. Doğrudan da, nə zamansa bəlkə də intuitiv olaraq düz demişəm ki, taleyində olan həyatında olmaya bilər. Bunu ayrı-ayrı adamlardan başqa, hadisə və məqamlara da aid etmək olarmış...

Nə isə... hadisələri qabaqlamayaq.

7-ci fəsil

“Casus”və onun aqibəti

Nəhayət, necə deyərlər, ölməyib o günü gördük və “Casus”un ictimai baxış günü gəlib çatdı. Mədəniyyət Nazirliyinin, cürbəcür teatrların nümayəndələrinin, mədəniyyət xadimlərinin, teatrşünasların, teatraların, jurnalistlərin, YUĞ-un dostlarının, Azdramanın digər aktyor və rejissorlarının iştirakı ilə baş tutan ictimai baxış, bir sözlə desək, yüksək səviyyədə keçdi. Tamaşa böyük təriflərlə qəbul edildi. Müzakirəni apan Həsənağa bir xeyli dəyərli söz deyəndən sonra çıxış edənlərin hamısı bir ağızdan bunu qeyd etdilər ki, Azdramanın aktyorları “qan elədilər”. Əlabbas Qədirovu, Laləzar xanımı, Hicran xanımı, Sabiri, Cəfər Namiq Kamalı... hələ belə görən olmamışdı. Onlar “Casus” adlı bu tamaşada, sözün əsl mənasında, tanınmaz olmuşdular. Cavanşir Quliyevin ecazkar musiqisi tamaşaya xüsusi bir ahəng verirdi. Tamaşanın sonunda casusu zindan-quyudan çıxara-çıxara anasının dilindən söylənən ağının (“Mənim casus balam” adlı bu şeir mənim Dədə Qorqud motivlərində yazdığım “Sirriçində nəğmələr”in bir hissəsi idi) musiqisinin müəllifi və ifaçısı da Cavanşirin özü oldu.

Xatırlayanlar indi də deyirlər ki, həqiqətən də, həm musiqi (Cavanşir Quliyev) həm bədii tərtibat (Rəşid Şerif və İlham Əsgərov), həm də bütövlükdə quruluş (Vaqif İbrahimov) baxımından xeyli təsiredici bir tamaşa alınmışdı. Bunu hamı etiraf edirdi. Bunu hamı təqdir edirdi. Hətta Vaqifin sənət kredosunu qəbul etməyənlər belə, ictimai baxışda bu tamaşaya yüksək qiymət verdilər. Ətrafda, sanki hamı bizimlə bir yerdə sevinirdi. Amma tamaşanın başı üstündə bizdən xəbərsiz, yuxarıda yazdığım kimi, həqiqətən də, qara buludlar dolaşmış.

İctimai baxışdan sonra, təbii ki, oxucu gözləyir ki, labüd olaraq “Cusus”un premyerası baş tutmalı idi. Amma burada bu maraqlı kinonun lenti qırılır. Nə baş verdi, nə baş vermədi, deyə bilmərəm. Amma premyera olmadı.

Premyeranı bilinməyən bir zamana qədər təxirə saldılar. Qəti olaraq heç kimə heç nə aydın deyildi. Gün günə, ay aya calandı. O qeyri-müəyyən zaman bu günə qədər davam edir. Niyə? Bunun əsl səbəbini mən hələ də bilmirəm. Dedilər, məsələyə kənardan, hətta mədəniyyətə rəhbərlik edən balaca məmurlar tərəfindən müdaxilə olub. Bilmirəm, deyə bilmərəm. Heç maraqlanıb məsələnin kökünə getmək belə istəmədim. Həsənağanın özü ilə də, nə qədər inanılmaz olsa da, bu barədə heç bir söhbətim olmadı. Belə bir söhbəti salmaqla mən onu pis vəziyyətə qoymaq istəmədim. Çünki veriləsi bir cavabı yox idi. Vaqiflə mən hiss edirdik ki, o özü belə bir situasiyanın meydana çıxmasından daxilən sıxılır.

Səmimiyyətlə deyim ki, Azdramanın səhnəsində ilk və son dəfə ictimai baxış üçün oynanmış, yüksək səviyyə

yədə qəbul edilmiş və... premýerasına qadağa qoyulmuş “Casus” mənim üçün dəfələrlə oynanacaq və “kökdən düşmüş” “Casus”dan qat-qat maraqlı idi. Qat-qat maraqlı olan həm də bu idi: mən tərəfdən təvazökarlıqdan uzaq da olsa deyim ki, Vaqif İbrahimoglundun Azdramada hazırladığı “Casus” tamaşası haqda indi də əfsanələr gəzir. Və yeganə təsəlli kimi onu qeyd edə bilərəm ki, bu gün o tamaşadan bizə, sadəcə, Vaqifin tələbəsi türkiyəli istedadlı rejissor və aktyor Rasim Aşının çəkdiyi video qalıb. Burada Vaqifin aktyorlara tamaşa öncəsi müraciəti çox maraqlıdır. Vaqifin ictimai baxışdan əvvəl Azdramanın aktyorlarına dediyi sözlər onun aktyor zəhmətinə, teatr işinə nə dərəcədə böyük qiymət verdiyinin bariz nümunəsidir. Videoya çəkilmiş kadrlarda o, səhnəyə çıxmazdan əvvəl tamaşanın hazırlanmasında neçə ay birgə zəhmət, əslində, əziyyət və zülm çəkmiş aktyorlara belə deyir:

– Gözünüzə baxıb sizdən halallıq diləmək istəyirəm. Tamaşa indi başlayacaq. Mən hamınızın qarşısında baş əyirəm, uğurlar diləyirəm. Siz peşəkarsınız, sənətkarsınız. Dediyyəmi bu işığın qarşısında təkrar edirəm: hamınızın peşəkarlığını yüksək dəyərləndirirəm. Sənətinizi sevirəm. Tərinizə qurban olum. Bu teatrda tər tökmüsünüzs. Bu, müqəddəs tədris. Bizim sənətimiz nazirliklərlə-filanla yaşamayıb. O qutlu, peşəkar, sənətini sevən insanların təridir buranı sulayan. Ona görə hamınızı böyük hərflə sənətçi adlandırırıram. Bu sənəti yaradırsınız. Ona görə öpürəm sizi. Əlinizdən öpürəm, ağzınızdan öpürəm. Qurban olum sizə. Uğurlar olsun. İnanıram sizə. Halal edin.

Bu sözlərdən haqlı olaraq qürurlanan aktyorların həyəcanını təsəvvür etmək mümkün deyil.

“Casus” haman gün bir tamaşanın taleyinə düşə bilən triumfu və fiaskonu eyni vaxtda yaşadı. İctimai baxışda təriflərlə qəbul edildi, premyerası isə olmadı. Amma bu qəmli hekayətin bu gün mən tərəfdən yaşanan sevinci məqamı da yox deyil. Bu gün Lənkəran Dövlət Dram Teatrında çox istedadlı rejissor Anar Babanlının yüksək mədəni, intellektual yanaşımı ilə hazırladığı “Casus” tamaşası haman Vaqifin hazırladığı o “Casus” tamaşasının ruhunu yaşadır. “Casus”u ləğv etdilər, amma məhv edə bilmədilər. Sonradan “bizə belə Dədə Qorqud lazım deyil” deyənlər, yəqin ki, zamanla ağıllanıb başa düşdülər ki, bizə belə Dədə Qorqud da, sən demə, lazım imiş. Bizə hər dövrə aid Dədə Qorqud lazımdır. O, bir əhəmiyyətli, bir dəyişməz kanon, maska deyil. O canlıdır, hər dövr üçün onun öz çalarları, refleksləri ola bilər və olmalıdır. Əgər belə olmazsa, biz o əhəmiyyətli Dədə Qorqudu da yavaş-yavaş itirə bilərik. Mən indi, təxminən, unudulmaz dostum, professor Rəhman Bədəlovun mənim “Gizli Dədə Qorqud” kitabımla bağlı söylədiyi dəyərli fikirlərini təkrar edirəm. Azərbaycanın görkəmli filosofları Rəhman və onunla bir yerdə Niyazi də, Əli də bu fikirdə idilər ki, Dədə Qorquda hər dövrün öz spesifik baxışı olmalıdır. Əgər bu Dədə Qorqud Kitabdakı Dədə Qorquda oxşamırsa, onu təkrar etmərsə, bundan qorxmaq lazım deyil.

8-ci Fəsil

YUĞ-da ilk addım

... Amma dediyim kimi, “Cəsus”un hazırlanmasına hələ xeyli vardı. İndi isə 1994-cü il başlamışdı və mən tamamilə başqa sentimental-romantik bir əhvalda idim. Yeni bir pyes üzərində işləyirdim. Onu Vaqifə verəcəkdim. Məxsusi YUĞ üçün nəzərdə tutmuşdum. Əlbəttə ki, Vaqifin pyesi oxumağını və tamaşaya qoymasını çox arzu edirdim. Görəsən, “əjdaha adam” mənim bu yazdığımıza nə deyəcək?! Dostluq bir yana, mən onun son dərəcə obyektiv, bizim dillə desək, “bildiyini babasına da verməyən” bir adam olduğunu bilirdim. Həyəcanlı idim.

Günlərin bir günü, nəhayət ki, pyesi yazıb bitirdim. Ürəyimdə, elə bil, tikan vardı, o çıxdı. Mən ürəkdən bir “uff” eləyib pyesin son nöqtəsini qoydum. Sonra birnəfəsə, böyük bir ehtirasla yazdığım və “mürəkkəbi hələ qurumamış” bu pyesi hövləyə qaytararaq “YUĞ” teatrına gətirdim. Yadımdadı, Vaqif YUĞ-un o zaman yerləşdiyi yerdə – Azdramanın 4-cü mərtəbəsində, kiçik tamaşa zalında idi. Məni gözləyirdi, gələcəyimi və nə üçün gələcəyimi bilirdi. Görüşdük, əhvallaşdıq və sonra ikimiz də onun iş otağına keçdik. O tələsmədən pyesi əlimdən aldı, qoydu qabağına, səhifələri səliqəyə saldı, özünəməxsus “hm...”-ni eləyib tələsmədən bığlarını tumarladı və yerini stulda rahatladı.

Mən susqunluq və həyəcan içində idim. Az qala ürəyimin döyüntülərini eşidirdim. Özümə yer tapa bilmirdim. Pyes həcmcə o qədər də böyük deyildi. Amma dərinə boyatma potensialı vardı. Vaqif pyesi birnəfəsə oxudu. Bu qısa vaxt mənə bir il qədər gəldi. Mən hazırlayırdım ki, indi o sonuncu səhifəni çevirəndən sonra adəti üzrə uzun-uzadı qeydlər deməyə başlayacaq, mən də məcburən o qeydləri ayıb olmasın deyə diqqətlə dinləməyə başlayacağam. Sonra, təbii ki, həvəsdən düşəcəyəm və bir daha bu pyesə, ola bilər ki, ümumiyyətlə, pyes yazmağa qayıtmayacağam. Amma belə olmadı. Vaqif oxuyub qurtarandan sonra əlini ehmalca stola vuraraq qətiyyətlə, üzünü mənə tutmadan, sanki öz-özünə dedi. Onun dediyi sözlər indi də qulağımdadır:

– Əladı. Mən bunu təcili hazırlamağa başlayıram.

Sevincimin həddi-hüdudu var idimi, yox idi. Bizim Vaqiflə YUG-dakı ilk birgə işimiz bu pyeslə başladı. Pyesin adı “Bir-iki – bizimki” idi.

Vaqif, sözün əsl mənasında, əfsanəvi, gözəl və mən deyərdim, təmtəraqlı bir tamaşa hazırladı. Pyesdə iki obraz var idi. Tamaşada onlar altı oldular. Psixoloji və bioloji durumuna görə hər obraz özündən birini də doğdu. Pyesdə Oğlan səsi və Qız səsi var idi. Pyesdə onların ancaq səsləri eşidilirdi. Tamaşada onlar da real obrazlara çevrildilər. Musiqi gözəl şəkildə tamaşanın daxilindən gələn bəzən pıçıltıya, bəzən isə haraya döndü. Musiqinin müəllifi Vaqifin istəyi ilə Azərbaycanın tanınmış bəstəkarı Leonid Vaynşteyn oldu. Təəssüf ki, mənim bu pyesimin də tamaşaya çevrilməsi faciəsiz alınmadı.

Mən Leonidi şəxsən tanıyırdım. Amma o, Azərbaycanın məşhur intellektual ziyalılarından, gözəl bəstəkarlarından biri idi. Mədəniyyət adamlarının üzdə olanlarının, demək olar ki, hamısı ilə dostluq edirdi. Vaqifi də gözəl tanıyırdı və pyesi oxuyandan sonra tamaşaya musiqi yazmağa məmnuniyyətlə razılıq vermişdi. Onunla mənim ilk görüşüm musiqi hazır olandan sonra baş verdi. Leonid məni və Vaqifi bir axşam yeməyə dəvət elədi. Yemək zamanı bir az oradan-buradan danışdıqdan sonra əsl mətləbin üzərinə gəldik. Mənim maraqdan səbrim kəsilmişdi ki, bu bəstəkar, görəsən, ondan soruşsam, əsər haqda nə deyəcək?! Bu onun üçün nə idi?! Xoşuna gələn və onun yaradıcılıq ehtirasını coşduran bir əsər idi, yoxsa, sadəcə, Vaqifə “yox” deyə bilməyib üzdən yanaşdığı növbəti bir iş idi?!

Leonid əsəri xeyli təriflədi. Yazdığı musiqinin leytmotivini, ayrı-ayrı hissələrini özü ilə gətirdiyi maqnitofonda bizim üçün səsləndirdi. Vaqif də, mən də musiqini çox bəyəndik. Mən dözməyib Leoniddən əsər ilə bağlı fikrini soruşdum. Bu mənim üçün çox vacib idi:

– Pyesdə ən çox xoşuna gələn nə oldu?

Leonid, demək olar ki, düşünmədən cavab verdi:

– Belə deyim. Bu pyesdən sonra mən daha ölümdən qorxmuram. İnan mənə, Kamal, ciddi sözümdür. Daha ölümdən qorxmuram.

Vaqif də, mən də o zaman bu sözlərin dərinliyinə getmədik. Biz nə biləydik ki, yazdığı musiqinin partiturasını Vaqifə təhvil verəndən bir həftə sonra bizim premyeraya bir-iki gün qalmış Rus Dram Teatrında dostlarının əhatəsində Leonid qəfildən vəfat edəcək. Və “Bir-iki – bizimki”-

nin premyerasına gələn tamaşaçıları YUĞ-un girişində Leonid Vaynşteynin üzündə kədərli təbəssüm olan qara lentli portreti qarşılayacaq.

Bu məsələ bununla bitmir. Leonidin ölümündən bir xeyli keçəndən sonra dostlar arasında hansısa bir toplantıda – Vaqiflə mən də orada idik – Leonidin vəfatı ilə bağlı söz düşdü və onun vəfatının şahidi olan bizim gözəl aktyor və rejissorumuz Aleksandr Şarovski belə dedi:

– Mən bir şeyə təəccüb edirəm. Ölüm ayağında axır nəfəsində Lyonyanın son sözləri bu oldu: “Mən qorxmuram”. Niyə belə dedi, nədən qorxmurdu?! Bilirdi ki, son nəfəsidi... – Aleksandr bir daha fikirli-fikirli təkrar elədi:

– Təsəvvür edirsiniz, “mən qorxmuram” dedi...

Vaqiflə baxışlarımız dərhal toqquşdu. İkimiz də bu sözlərin haradan gəldiyini, onların əsl mənasını bilirdik. Və bizim kədərimiz sonsuz idi.

“Bir-iki, bizimki” YUĞ-un repertuarında xeyli yaşadı. Onun tamaşaçıları çox oldu. Tamaşaya tamaşaçılarından əlavə ayrı-ayrı təşkilatlar da qrup şəklində gəlirdilər. Məsələn, Azərbaycanın “Şən və hazırcavablar klubu”nun üzvlərinin bir yerdə tamaşaya gəldikləri yadımda qalıb. Sonralar bu klubun istedadlı üzvləri – unudulmaz mərhum kapitan Anar Məmmədخانov, Bəhram, Murad, Leonid Vaynşteynin oğlu Timur tamaşa haqqında xeyli təsirli təəssüratlarını bölüşdülər.

Tamaşanın azarkeşləri də yaranmışdı – ona bir neçə dəfə baxanlar var idi. Qəribə bir mistika hopmuşdu tamaşaya. “Bir-iki – bizimki” Vaynşteynin qüssə dolu musiqisi

ilə bitir, səhnədə yalnız vaxtından çox-çox əvvəl bu dünyanı tərk etmiş baş qəhrəman obrazını canlandıran Gənc qız qalır. O öz yanına – o biri dünyaya tamaşa boyu çağırıb aparmaq istədiyi sevgilisini zülmət qaranlıqda tapa bilmir, ona elə gəlir ki, sevgilisi onu yenə də aldadıb, ona söz verib, amma sözünə əməl etməyib və o biri dünyaya – onun yanına gəlməkdən son məqamda imtina edib. Kişi isə, əslində, sevgilisinin istəyi ilə dünyasını dəyişib və onun yanına gedib. Əfsus, o da sevdini tapa bilmir. Onlar o biri dünyada bir-birinin yanındadırlar, amma bir-birini görə bilmirlər. Alman şairi Hayne deyən kimi bu dünyada bir-birini çox sevən sevgililər o biri dünyada bir-birini tanımadılar. Gənc qız pərişan halda səhnənin ortasında donub qalır, sonra yerdəncə oturur. O təkdir. O yenə də təkdir. Onu yenə də tək qoydular. Qəlbi üzən musiqi bir azdan hansısa ənginlikdə əriyir. Pərdə yoxdur. Səhnə zala, zal səhnəyə qarışıb. Tamaşa, beləcə, amansız bir səssizlik içində bitir.

Vaqif də, mən də dəfələrlə rejissor otağından tamaşadakı bu son məqamı seyr edib bir qədər əvvəlki səhifələrin birində yazdığım kimi snobcasına Gənc qızın yerə oturduğu və musiqinin bitdiyi andan tamaşaçıların alqışlarına qədər uzanan vaxtı saata baxıb hesablayırdıq. On dəqiqəyə qədər (bəlkə də bundan artıq) vaxt uzana bilirdi. Birinci dəfə, premyera zamanı alqışlar gecikəndə mən hətta elə bilmişdim ki, bu “proval”dır. Məni Vaqif sakitləşdirmişdi. Demişdi ki, tamaşaçılar gördüklərinin, belə deyək, seyrindən birdən-birə çıxıb bilmirlər. Hətta tamaşanı seyr edən bir dostumuzun tamaşa bitəndən sonra səhnəyə addımlayıb Gənc qızın qənşərində diz çöküb oturduğunun, bir neçə dəqiqə diqqətlə ona baxdığının da şahidi olmuşduq.

Görəsən, dostumuz Gənc qızın üzündə, gözündə nə axtarırdı?! Gənc qız, elə bil, tamaşaçının belə hərəkət edəcəyini gözləyirdi, tükü də tərپənmədi. Tamaşaçılar hələ zalda idilər. Dostumuzun hərəkəti bir az teatral alınmışdı, amma onun tamaşadan təsirlənmədiyini də deyə bilməzdik. Biz sonra bu əhvalatı bir-birimizə elə o dostumuzla bir yerdə çox danışib gülmüşdük.

“Bir-iki – bizimki” ilə bağlı bir “olay” heç vaxt yadımdan çıxmaz. Bu haqda danışmağı bir qədər yuxarıda vəd etmişdim. Tamaşanın səsi bərk gəlirdi. Teatr mühitində tamaşa barədə müsbət rəy formalaşmışdı. Qəzetlərdə məqalələr yazılır, müzakirələr təşkil edilirdi. Aktyorlar tamaşadan tamaşaya daha böyük həvəslə oynayırdılar. Vaynşteynin vəfatı tamaşa ətrafında yaranan mistik ab-havanı bir qədər də artırmışdı.

Bu arada mənə Prezident aparatının Humanitar şöbəsinin o zamankı müdiri Fatma xanım Abdullazadə zəng edib həyat yoldaşı ilə bir yerdə tamaşaya gəlmək istədiyini bildirdi. Məndən tamaşanın vaxtını soruşdu, mən də çox düşünmədən dedim:

– 6-da, 7-də... Baxın da...

Həmən axşam Vaqifə tamaşaya kimin gələcəyini xəbər verdim. Qətiyyəən həyəcanlanmadı. Getmək istəmirdi, zorla onu teatrın (YUG teatrı o zaman Azdramanın kiçik zalında yerləşirdi) Fatma xanımgil gələn arxa qonaq qapısına apardım. Tamaşa saat 6-da başlayacaqdı. Saat 6-ya isə artıq az qalırdı.

Saat 6 oldu. Qonaqlar gəlib çıxmadı. Vaqif bir istədi ki, çıxıb getsin və tamaşanı başlasın, mən dil tökdüm, qoymadım: “Bir az da gözləyək”, – deyə təkidlə xahiş elədim.

Yadıma zorla saldıgım bir sıra gülməli hadisəni, o, vaxtı unutsun deyə, danışmağa başladım. Üzdən gülsə də, göz-lərinin ifadəsi get-gedə sərtləşirdi.

Saat 7-in yarısı oldu. Bir də gördük ki, nəhayət, küçə-nin o biri başından Fatma xanım həyat yoldaşı ilə bir yerdə, tələsmədən, aram-aram (hətta bir az da tənbel-tənbel) teat-rın arxa qapısına tərəf gəlirlər. Allah, Allah... Vaqif bunlara bir “sifət” göstərdi ki... Fatma xanım təəccüblə mənə baxdı:

– Noolub buna? Nə baş verib?

Vaqif dözmədi. Necə deyərlər, gözünü yumub ağzını açdı. Şöbə müdirinə, bütün ideoloji, mədəni sahəyə rəh-bərlik edən bu xanıma çox sərt sözlər söylədi, onların ta-maşaya gecikmələrini az qala ölkə səviyyəsində böyük bir problemə çevirdi. Hər halda onun sözlərindən belə çıxdı. Fatma xanım Vaqifə səbirlə qulaq asandan sonra təhər-töv-rünü pozmadan:

– Bizdə günah yoxdu, – dedi. – Kamaldan vaxtı soruş-dum, o da dedi ki, siz gəlin 6-da, 7-də. Biz də 7-in yarısında gəlmişik.

Vaqif udqunub mənə tərs-tərs elə baxdı ki, mən tez söh-bəti dəyişmək istədim, amma taxsırın məndə olduğu artıq hamıya bəlli olmuşdu. Mən bir kəlmə danışmadım, amma bilirdim ki, Vaqif bunun “intiqa”-nı məndən hökmən alacaq.

Tamaşa bu dəfə saat 7-də başladı. Sonralar Vaqif mənə zarafatla sataşmaq istəyəndə “6-da, 7-də” sözlərindən tez-tez istifadə etməyi unutmurdu. Görünür, sonralar qeyri-sə-lis məntiqlə məşğul olmağımın kökündə belə məqamlar dururmuş...

Bu əhvalatı bir şeyə görə yazıram. İstəyirəm, oxucu bilsin ki, Vaqif üçün teatrı, tamaşa ilə bağlı nə vardısı, sakral, az qala müqəddəs mənə daşıyırdı. Hər xırda detal onun üçün son dərəcə əhəmiyyətli idi. Teatr Vaqifin gözündə “Əlahəzrət” titulunda idi. O, teatr barəsində, teatrdakı iş rejimi, münasibətlər kələfi haqda heç vaxt qeyri-ciddi söz deməz, intriqalara yol verməz, ədalətsiz hərəkət etməzdi. Vaqif teatrı, sözün əsl mənasında, bir məbəd sayırdı. O özü-özünü belə tərbiyə etmişdi. Bəli, Vaqif özü-özünü tərbiyə etmiş və bilikləndirmişdi. Çünki o bilik ki onda vardı, onu burada ona verənlər yox idilər. O özü özünü yaratmışdı. Böyük mədəniyyətşünas Canbatisto Viko deyirdi ki, ilk şairlərə kimlər dərs deyəcəkdi ki?! Belə dərs deyənlər yox idilər. Amma ilk şairlər var idi. Onlar özləri özlərini ilk dəfə yaradırdılar. Vaqif də Azərbaycan teatr müstəvisində belə ilklərdən biri idi. Ondən əvvəl o yolu gedən olmamışdı. Baxmayaraq ki, Vaqif görkəmli rejissor Tofiq Kazımovu özünə ustad, müəllim sayırdı, iş otağındakı divardan yalnızca onun şəklini asmışdı, amma yenə də mən belə düşü-nürəm ki, Vaqif özü özünü yaradıb.

Ricət. Yadıma yenə də böyük Nyutonun sözləri düşür. O deyirdi ki, biz uzağı onun üçün görə bildik ki, nəhənglərin çiyinə çıxmışdıq. Amma hörmətli ser Nyuton, yəqin, bunu da bilirdi ki, həmişə belə olmur. Bəzən uzağı ona görə aydın şəkildə görə bilirsən ki, kim-sə sənə mane olmur. Ətrafında kiminsə

hənirtisini hiss eləmirsən. Sən tamamilə təksən. Təkcənəsən. Təkcənəliyin təntənəli zəfər simfoniyası, yəqin ki, elə belə də yaranır. Amma bəlkə də, ser Nyutonun yaşadığı “ol zamanlar”da elə kimlərinsə çiyinə çıxmaq yetərli imiş. Təkcənəliyə ehtiyac yox idi. **Ricətin sonu.**

Hərdən mənə elə gəlir ki, bizim üçün, əslində, bəlkə də, mənim üçün, Niyazinin sözlərilə desəm, iki Azərbaycan var. Biri dostlardan, yaxınlardan, mənəviyyatına doğma olan adamlardan ibarət Azərbaycandır, o biri dost olmayanlardan, bədxahlardan, xəbislərdən, nacinslərdən, ibarət olan Azərbaycan. Bir qədər də geniş götürsək, simpatiyamızın yayıldığı əhatədəki adamlardan ibarət Azərbaycan və belələrinin əhatəyə daxil olmadığı Azərbaycan. Qəribə bölgüdü, həqiqət və produktivlik damarı da yox deyil. Amma geniş mənada götürdükdə bu yanaşma universal deyil. Çünki kəsişmə məqamları boyu subyektiv qiymətlər həmişə bir-birini “vuracaq”, mənim simpatiyama kimsə şərik çıxmayacaq, mən kiminləsə eyni fikri bölüşməyəcəyəm və s. Mənim və mənim olmayan Azərbaycanın dəqiq ölçülərini heç kim müəyyənləşdirə bilməz. Rafiq müəllim Əliyevin qulağından uzaq, heç qeyri-səlis məntiq də bunu edə bilməz.

Əslində, bu bölgü mənim bir essemdə yazdığım sözlərin fəlsəfi-sosioloji təqdimatı idi. O essədə belə yazmışdım: “Taleində olan həyatında olmaya bilər”. Bu ümumi hök-

mü xırdalasaq, belə anlamaq olar: Taleyində olanlar sənin Azərbaycanına məxsusdur. Və sən onları heç zaman görməyəcəksən, sən onları ancaq hiss edə bilərsən. Həyatında olanlar isə sənin olmayan Azərbaycana məxsusdur. Sən onları hər gün görməyə məhkumsan.

9-cu fəsil

Bakı – mənim ilk müəllimim və unudulmaz Rübabə müəllimə

Yazacaqdım ki, ilk müəllimim ibtidai sinifdə Rübabə müəllimə olub. Bəstəboylu, həlim sifətli bir xanım idi. Gözəl müəllimə, gözəl insan idi. Qayğıkeş qadın idi. O zaman məktəbdə valideyn iclaslarına anam gedib gələrdi. Sonralar, illər ötəndən sonra anam danışardı ki, Kamalın adı gələndə Rübabə müəllimə əllərini sinəsinə döyər və “oy, oy, bu Kamalın əlindən” deyərək məndən, guya bu cür dad qılarınmış. Ola bilər. Anam bunu özündən uydurmazdı. Onların – məndən yaşca 13-14 yaş böyük olan bacılarımın və anamın uydurması ona çatırdı ki, dörd-beş yaşım olanda mənim pal-paltarımı bir çamadana yığib qapının ağzına qoyardılar və guya gizli danışardılar, amma mənə eşitdirərdilər ki, şuluq etməkdən yorulmayan bu uşağı aparıb əsl ata-anasına qaytarıb verək, bu bizim canımızı boğazımıza yığdı. Mənim şuluq etməyimlə guya ki, belə mübarizə aparırdılar. Bu zaman mən bir küncə çəkilib xı-sın-xısın ağlardım. Bunlar da gülərdilər. Belə də ailə oyunu olar? Amansız və zalım bir oyun. Uşaq tərbiyəsinə qətiyən daxli olmayan bir yanaşma. Mənim ağlamağıma mənə

bütün qəlbləri ilə sevən bunlar necə dözürdülər, hələ bir gülürdülər – mən indinin özündə belə bunu ağılıma sığışdırı bilmirəm.

Rübabə müəllimə bizim üçün (1”b” sinfində oxuyan bütün uşaqlar üçün) doğmalaşmışdı. Onun bizim məktəbə qarşı dözümlü olmamızı saxlayan bir dayaq olduğunu fəhmlə də olsa anlamışdıq. Əslində, ibtidai məktəbdən sonrakı sinif rəhbərlərimiz – Nabat müəllimə, Şərqiyyə müəllimə də bizim məktəb adlı möhtəşəm bir sınaqdan keçməmişdilər ciddi rol oynadılar. Mənə çox sonralar aydın oldu ki, məktəb konsertdən (həyatdan) əvvəl orkestr ifaçılarının öz musiqi alətlərini yoxlaya-yoxlaya çalmaq üçün hazır vəziyyətə gətirməsidir. Musiqi hələ guruldamır. Bəs o nə zaman guruldayacaqdı?! Biz bunu indi də bilmirik. Bircə aydın olan odur ki, səs öz yerinə oturmalı olduğu kimi uşağın da xasiyyəti öz yerinə oturmalıdır. Məktəb bu işi bəzən bizi əzə-əzə yerinə yetirirdi. Bunu necə edirdi?! O bunu bizim azadlığımızı əlimizdən almağın bahasına edirdi. Əlbəttə ki, biz özümüz bunu anlamasaq da, azadlığa can atırdıq. Özümüzdən xəbərsiz bu azadlıq hissi bizim ətimizdə, qanımızda var idi. Amma bizim üçün o nədə özünü büruzə verirdi?! Azadlıq bizim üçün dərstdən “şə-talə” getmək, yəni, dərstdən qaçmaq, dərstdə yeri gəldi-gəlmədi şuluq etmək, məktəb dəhlizlərində qaçdı-tutdu oynamaq və başqa yasaq sayılan məqamlardan ibarət idi. Və bunların qarşısını məktəbimiz, onun amansız direktoru, xatirəsi bizim hamımız üçün bu gün əziz olan Sona müəllimə və onun komandası “qəddarcasına” almaqla məşğul idi. Vəziyyət xeyli ciddi idi. Biz buz üstündə yeriyirdik.

Rübabə müəllimə dörd il bizə dözdü. Əlində xətkəş sinifdə cərgələr arası gəzə-gəzə xətkəşini başımızın üstündə havada oynadardı, yalnız oynadardı, çünki o xətkəşin acısını heç birimiz çəkmədi. Əlimizdən ən çox yığdığı vaxt belə Rübabə müəllimə ancaq “bax, vuraram ha...” dedi. Sonralar biz yuxarı siniflərə çatıb özümüzü hər şeyi bilən adam saydığımız, vəhşilər kimi məktəb dəhlizlərində gəzdiyimiz zaman hərdən burada Rübabə müəllimə ilə qarşılaşanda yenə də əvvəlki dilsiz-ağızsız quzu balalara dönərdik. Hərçəndə qaçdığımız yerdə birdən dayanar, onun ətrafına yığışar, hər tərəfdən onu qucaqlayıb az qala yerə yıxar, bizdən yapışan əllərini sıgallayardıq, nəfəsinə isinərdik. Məncə, indi o sağ olsaydı, biz yaşımızın bu çağına baxmadan yenə də onun yanında eyni dilsiz-ağızsız uşaqlara dönərdik.

Ricət. Biz çox-çox sonralar bildik ki, Rübabə müəllimə həyatının sonunda ağır bir sınaqdan keçib. O, son dərəcə mülayim, həlim bir insan idi. Düşünürəm ki, bu cür ipək xasiyyətli insan üçün belə bir sınaq son dərəcə ədalətsiz olub. Rübabə müəllimə tənha bir qadın idi, ailə qurmamışdı. Həyatının mənasını onda görmüşdü ki, uzaq qohumu olan bir oğlan uşağını Təzəpir tərəfdəki atadan qalma evinə gətirib oğulluğa götürmüşdü və onu öz övladı kimi böyütmüşdü. Sən saydığını say, gör fələk nə sayır – burda deyiblər.

Bu oğlan uşağı böyüyür, böyüyür və günlərin bir günü Rübabə müəllimə onu ürəyi istəyən, sevdiyi qızla evləndirir, şadyanalıqla evinə gəlin gətirir.

Qərər, gün keçir, ay dolanır. Bu gənc ər-arvad öz aralarında nə danışılar, nə danışmırlar, günlərin bir günü artıq qocalıb əldən düşmüş Rübabə müəlliməni evdən çıxarırlar, başqa sözlə, evin sahibəsini evdən qovurlar. Heç kimə şikayət etməyən dilsiz-ağızsız Rübabə müəllimə bir gün bir qohumugildə, iki gün o biri qohumugildə qala-qala ömrünü beləcə başa vurub tamamlayır.

Ricətin sonu.

Bizim sinif uşaqları Rübabə müəllimənin başına gələn fəlakəti o, rəhmətə gedəndən çox-çox sonra tamam təsadüfən öyrəndi. Nə edə bilərdik?! “Allah rəhmət eləsin, qəbri nurla dolsun” deməkdən başqa bir çarəmiz qalmıxdımı?! Rübabə müəllimənin oğulluğunu söyməkdən savayı əlimizdən nə gəlirdi?! Mən onda hələ bilmirdim ki, o cavanda, deyəsən, axı bir günah olmamalıdır. Günah bütövlükdə millətə xas olan bir günahdır. Hamımızın günahıdır. Bu günahın adı belədir: minnətdar olmağı bacarmamaq günahı. Son dərəcə üzücü, biyabırçı bir sindrom. Mən bunu çox-çox sonralar anladım. Öz təcrübəmdə mənim də başıma gəldikdən sonra. Bəli, bizim insan öz qəlbində ona yaxşılıq edən birinə hökmən nifrət bəsləməlidir.

Ona borclu olmaqdan yaxasını qurtarmaq üçün. Başqalarının gözündə öz nifrətlərinə haqq qazandırmıqdan ötrü. İnanmaq çətinidir, amma bu, bir həqiqətdir. Acı həqiqətdir. Başqasına düşünmədən, heç bir əvəz gözləmədən yaxşılıq edənlər (Allah eləsin ki, bu adamların hamısı olmasın) bu durumu yaşayıblar.

Sonradan etdiyinə peşman olanlarla peşman olmayanları da bir-birindən ayırmaq lazımdır. Peşman olmayanlar “o etdiyi pislikdən usanmır, mən niyə yaxşılıq etməkdən usanmalıyam” kimi ideoloji dayaq nöqtəsi tapırlar, bir müddət sonra başlarına gələnlərdən heç bir dərs almadan öz yaxşılıq etmək şəkərlərinə davam edirlər. Qərər, bu, bir başqa özəl hekayətdir və yeri gəldikcə həyatın mənim qarşıma çıxardığı bir çox məqamlarda bu sindromun – minnətdar ola bilməmək sindromunun rəngarəng təzahürlərinə toxunacağam. Mirzə Fətəlidəki evimizin ən yaxın qonşusu Badam nənə deyən kimi mənim ətrafımda “vələdüznalar” var idi, onlar həmişə olacaqdılar və mən onlara qoşulmalıydım. Qoşulsaydım, damdabaca gəlib məni aparacqdı. Mən də Badam nənənin öyüdüənə qulaq asaraq həyatım boyu “vələdüznalar”a qoşulmadım. Bəs nə üçün müxtəlif vələdüznalar məənə hücum çəkməkdən usanmadılar?! Axı mən onlara olmazın yaxşılıqlar etmişdim. Niyə? Nə üçün? Mənə bu sualları verən bir jurnalistə belə cavab verdim: bu adamların hamısı məndən həmişə nə isə umurdular. Mən də onlara həmişə onların istədiklərini verə bilmirdim. Çox vaxt verirdim, amma həmişə mümkün olmurdu. Nə isə...

...Biz – Rübabə müəlliməni sevən hər bir şagirdin qəlbində onunla bağlı belə bir işıqlı inam qalmışdı. Biz ina-

nırdıq ki, Rübabə müəlliməmiz indi cənnətdədir. Və oradan bizləri seyr edib dodaqlarının ucundakı azca istehzalı təbəssümü ilə gülümsəyir, həmişəki kimi əlindəki xətkəşi başımızın üstündə dikinə tutub silkələyə-silkələyə pıçılda-yır: “bax, özünü doğru-düzgün apar, vuraram ha...”

Bəli, məktəbdə ilk müəlliməm Rübabə müəllimə idi. Ancaq mən ona da “ilk müəllimim” deyə bilmirəm. Qoy o məni son dəfə bağışlasın. Mən qəhər içində yenə də dərsin şirin yerində bu başdan o başa Aslana, Etibara, Əbülfəza nəsə qışqırıb demək istəyirəm, amma səsim çıxmır. Güc verirəm, səsim isə batıb. Rübabə müəllimə görür ki, mənim səsim batıb çıxmır, özüm də əzab içində oturduğum yerdə-cə qıvrılıb qalmışam, məni ayağa qaldırır:

– Qalx ayağa, ay bala. De, görüm, ay Allahın Kamal adlı belası, nə demək istəyirsən, de, ürəyində qalmasın, səsinə nə oldu sənin?

– “Heç nə demək istəmirəm”. – Səsim yenə də çıxmır, bu dəfə mən artıq gözlərimlə deyirəm: “Bağışla məni, Rübabə müəllimə. Bağışla bizi...”

Rübabə müəllimə gözlərimə baxır, gülümsəyir və məni bağışlayır. O məni başa düşür. Bütün bunlara rəğmən, o da təsdiqləyir ki, mənim ilk müəllimim Bakı şəhəri olub. Çünki mən bilirəm: Rübabə müəllimənin də ilk və son müəllimi Bakı olub. Rübabə müəllimə bütün varlığı ilə Bakı şəhərinin özü idi. Onun içində də əriyib getdi. Bəli, Rübabə müəllimə Bakı idi, ancaq Bakı təkcə Rübabə müəllimə deyildi. Bakı həm də Badam nənə idi, Sona müəllimə idi, Zərbəli müəllim idi, Sadıq müəllim idi, Şərqiyyə müəllim

limə idi... Küçədəki sərt üzlü, amma bu sərtliyin arxasında mehriban baxışları olan tanımadığım adamlar idi. Bakı Nizami idi, Aslan idi, Məlik idi, Etibar idi, Valid idi... Bakı Mirzə Fətəlidən Yasamala köçüb gedən Nizamini məktəb həyatində bıçaq vurub öldürən Əzizağa idi. Bakı Rübabə müəlliminin amansız oğulluğu və onun insafsız arvadı idi. Bakı bizim Mirzə Fətəli küçəsi idi, Bakı boya-başa çatdığım Dağlı məhləsi idi, Eldar idi, Abbas idi, Oqtay idi, Rafael idi, Tahir idi, Məmməd idi... Bakı sonu-bucağı olmayan sonsuz bir mətn idi. Axıra qədər oxumağa çalışdığım, amma sonuna heç cür çatı bilmədiyim bir mətn.

Bakı mənim üçün haradan başlamışdı?! Bakı mənim üçün Mirzə Fətəli küçəsindəki balaca həyatımızdan başlamışdı. 2-ci Dünya müharibəsi 10 il idi ki, qurtarmışdı. Mənim 5 yaşı var idi. Tanıdığım, tanımadığım adamların üzündəki qırıxıq yavaş-yavaş açılırdısa da, ürəklərdə müharibənin xofu hələ qalırdı. Balaca həyatımızda düşməyə mənə güclə icazə verirdilər. Allah, bu mənim üçün necə böyük bir bayram olurdu. Bu bayramı yaşamaq üçün mən gərək anama xeyli yalvaraydım. Vaxt çatanda və o məni çağıran kimi qaça-qaça evə qayıtmalıydım. Yoxsa bir də həyatın üzünü bir həftə sonra ya görərdim, ya görməzdim. Artıq pal-paltarımı çamadanı yığışdırıb qapı ağzına qoymaq nömrəsi keçmirdi (həyatımın bu “faciəli” məqamı ilə bağlı bir qədər yuxarıda danışmışdım). Mən artıq böyümüşdüm. Həyatə düşmək, qonşumuz, yaşıdım və belə deyim, ilk dostum göygöz Nizami ilə elə beləcə heç nə etmədən həyatdə pilləkəndə oturub söhbət eləmək özü doymaq bilmədiyim bir ləzzət idi. Küçədən vıjıltı ilə dəmir podşipnikli möcüzəli

və ləzzətli qutunu itələyə-itələyə keçən və “marooojni!!!” deyər qıy vuran dondurmasatani həsrətlə gözləmək özü belə marojna yemək qədər adama kef verirdi. 10 qəpiyə molçoını (südlü), 15 qəpiyə slivoçını (qaymaqlı), 20 qəpiyə isə plombir satırdı. Plombirə pulumuz çatmazdı, onun dadı da fərqli idi, çox dadlı idi, hətta adı belə sirli idi. Mən heç indi də bilmirəm, “plombir” sözünün mənası nə deməkdir.

Nizami ilə söhbətlərimizin konkret mövzusu olardı. Onların evində hələm-hələm hər evdə olmayan təzə çıxmış ecazkar bir qutu vardı – adına televizor deyirdilər. Bizim evdə o yox idi. Onu almağı ən sehirli yuxuda belə görə bil-məzdik. Nizami mənə dünən axşam o qutunun üzündəki güzgüdə görünən cürbəcür oyunlardan, tamaşalardan danışdı. Axşamlar (bu, adətən, yay aylarında, havanın isti olan vaxtında olardı) mən öz balkonumuzdan Nizamigilin açıq qalmış pəncərəsinə gözümü dikib pəncərədən o tərəfdəki otaqda yuxarı başda uca bir servantın üstündə qürurla dayanmış balaca qutuya (Zeynal Məmmədli televizoru adlandıran kimi desək: “danışan güzgüyə”) ac adam günlərlə görmədiyi yeməyə zilləyən kimi gözlərimi zilləyirdim. Konsertlər, kinolar arasında xeyli fasilələr olurdu. Televizor güzgüsünün qabağını tutan pərdə uzun zaman bağlı qalırdı. “Danışan güzgü” bu cür hərdən nazlı-nazlı paltarını soyunub ona baxanlara bədənini göstərməkdən, guya ki, utanan “tərbiyəli” qızlar kimi ətrafına fors atırdı. Uzun dəqiqələr keçirdi, amma bu nazlı qız paltarını soyunmağa tələsmirdi: yeni veriliş başlamırdı ki, başlamırdı. Televiziya dilində verilişlər arasındakı fasiləyə “pərdə” deyirdilər. Bu pərdə öz arxasında darıxdırıcı xəbərləri, uzun-uzadı

konsertrləri, maraqlı və maraqsız teatr səhnəciklərini, hərbi bədii filmləri gizlədirdi. Onun açılması yarım saata qədər çəkə bilirdi. Televizorun balaca şüşəsi inadla öz içindəki pərdəni qaldırmırdı.

Olurdu ki, Nizamigilin açıq pəncərəsinin üzünü tutan, Nizaminin mənim öz balkonumuzdan baxıb rahat görməyim üçün bir kənara çəkdiyi ala-bəzək sətir pərdəni meh vurub pəncərənin önünə – öz yerinə qaytarır, bu balaca sehrli qutu mənim gözlərimdən yox olur, pərdənin arxasında gizlənirdi. Bu zaman mən yavaş səslə Nizamini çağırırdım və o gəlib pəncərənin pərdəsini bir kənara çəkirdi. Sonra yenə evin içinə öz yerinə – televizorun qabağına toplaşmış ailəsinin yanına tələsirdi. Mən də bizim balkondan tək-təkcənə seyrimə davam edirdim. Hər nə isə, həyətdə danışmağa, fikrimizi bölüşməyə mövzumuz var idi. Bizim dünən axşam televizorda göstərilənlərlə bağlı söhbətimizi hərdən yuxarı mərtəbədən Badam nənənin mənə yönəli süni qeyz dolu səsi yarıda qoyardı:

“Həyətdəsən? Bax küçəyə çıxma ya... Heç kimə qoşulma. Hamısı vələdüznadı. Həyətdən bayıra çıxma. Damda-baca gəlib səni aparar.”

Bu vələdüznalardan biri, sən demə, əvvəllər mənimlə bir sinifdə oxumuş, sonralar Yasamala köçüb orda məktəbə gedən Əzizağa adlı bir oğlan imiş. Təsədüfə bax ki, Yasamalda Əzizağa və Nizami bir məktəbdə oxuyurlar. Sonralar bildim ki, onlarla bir məktəbdə Yasamalda yaşayan Niyazi də oxuyurmuş. Və günlərin bir günü Əzizağa ilə Nizaminin məktəb həyatində sözləri çəp düşür, Əzizağa Nizamini bir tərəfə çəkir və bıçaqlayır. Nizamini Se-

maşko adlı xəstəxanaya götürürlər. Vəziyyəti xeyli pis idi. Mən son dəfə Nizamini elə o xəstəxanada gördüm. Neçə nəfərlik palatada taqətsiz uzanmışdı, ətrafında atası, anası, bacıları... Məni isə, işin qəribəliyinə bax ki, xırda bir əməliyyat üçün haman xəstəxananın başqa palatasına yerləşdirmişdilər. Nizaminin atası mənim orda olduğumu bilib palataya yanıma gəldi və məsələni danışdı. Onunla dəhlizin o biri başına, Nizaminin yanına getdik. Dediym kimi halsız-halsız yataqda uzanmışdı. Gözləri yumulu idi. Atası ona dedi:

– Nizami, bir gözünü aç, gör yanına kim gəlib?! Tanıyacaqsan?!

Nizami çətinliklə də olsa, gözlərini açdı və başının üstündə məni gördü. Bəlkə də, olan-qalan gücünü topladı və bərkdən məni “tanıdı”:

– Abdullayev Kamal Mehdi oğlu...

Axşama qədər yanında olduq. Sonra, axşama yaxın Nizami hələ gözləri açıq ikən həkimlərdən kimsə onun açıq gözlərini qapadı. Anası və bacıları ağlaşmağa başladı. Bu zaman mən heç nə başa düşmədim. Axı hələ ölməyib, hələ gözləri açıqdır. Niyə bu həkim belə edir?! Mən bilmirdim ki, adam gözləri açıq da ölə bilərmiş. Nizamidə bu belə oldu. Nizami gözümüz görə-görə uçub getmişdi. Onun indi içinə qaranlıq dolmuş göy gözləri bir daha irəli baxa bilməyəcəkdi. Məni Mirzə Fətəlidə özünün ikiçarxlı velosipedinə oturdandan sonra yanımcə qaça-qaça dedişi sözləri, sanki bir daha eşitdim: “İrəli! Ancaq irəli bax. Ayağının altına baxma. Yıxılırsan!”

...Bakı özü də mənim üçün həm də bir böyük damdabaca idi. Allah, mən atamdan çox bu damdabacadan qorxardım. Bu sözün qəribə sehri var idi. Elə bil, söz özü bir dev idi, şeytan idi, cin idi, ya nəydi. Badam nənə bu sözü əlində yun çubuğu kimi sağdan sola, soldan sağa fırladıb çırpırdı. Amma mən böyüdükə Badam nənənin “damdabaca” deməsilə dodağının bir qırağına gəlib qonan çiçəkli təbəssüm də yoxa çıxırdı. Onun özünə də gülməli və qəribə gəlirdi ki, bu sözdə nə hikmət vardı ki, mən onu eşidən kimi o saat dönüb “quzu bala” oluram?! Mən bu sözün Badam nənənin bir az quru tələffüzündə özü ilə gətirdiyi sirriçində qorxuya niyə inanıram?! Və günlərin bir günü bu “damdabaca” söhbəti yığışdırılıandan sonra mən bir daha Badam nənənin üzündə o çiçəkli təbəssümü görmədim.

Bəli, mən dediyimdə varam. Mənim ilk müəllimim damdabaca dolu Bakı şəhəri olub. Onun ensiz küçələri, seyrək ağaclı bağları, əyri-üyrü, dar dalanları, balaca həyətli evləri olub. 190 nömrəli məktəbi olub. Pionerlər evi olub. Sonralar Torqovı küçəsi olub. Dənizkənarı parkı olub. Dağüstü parkı olub. Badam nənə olub. Badam nənənin “onunla oyna, bununla oynama” sözləri olub. “Onu elə, bunu eləmə! Bax, sözümə baxmasan, damdabaca gəlib səni aparacaq. Vaxsey, vaxsey...” Bir də onun bu sözləri dediyi zaman dodaqlarının ucundakı özünün özünə ünvanladığı unudulmaz çiçəkli təbəssüm olub.

Mirzə Fətəli küçəsi ilə həyətbir qonşum, yaşadım, ilk dostum olan göygöz Nizaminin velosipedinin yanınca (o, artıq bu ikiçarxlı “ceyranı” sürə bilirdi) Təzəpirə qədər qaç-

dığım və arxada buraxdığım evlər, döngələr yadıma yuxu kimi gəlir. Bu yuxuda daha sonra Nizami mənim özümü zorla velosipedə mindirir. Mən hələ ikiçarxlı velosiped sürməmişdim. İndi də Nizami arxamca, yox, hələ ki yanımcı qaçır. Haman yolu bu dəfə geriye, həyatımıza tərəf – mən velosipeddə ləngər vura-vura, o isə yanımcı qaça-qaça qayıdırıq. Velosiped bayramını ilk dəfə mənə bəxş edən göygöz Nizami olub mənim ilk müəllimim. Onun mənim yanımcı qaça-qaça verdiyi təlimat bu gün də yadımdadır: “Ayağının altına baxma. Yıxılırsan. Başını qaldır. Ancaq qabağa bax, qabağa...” Bu sözlər ikiçarxlı velosiped sürməyin ilk qanunu imiş. Çox sonralar başa düşdüm ki, Nizaminin fərqiəə varmadan dediyi “ayağının altına baxma, ancaq qabağa bax” sözləri həm də ən vacib həyat dərşidir. Getdiyın yola, ayaqlarının altına baxmayacaqsan, sənın ətrafına dərşən vələdüznalarla uğraşmayacaqsan, başını tuta bildiyın qədər dik tutacaqsan və ancaq hədəfə doğru irəli baxacaqsan. O zaman müvazinətini saxlaya bilərsən. Qocaman həyat balaca Nizaminin sözlərini sonralar dəfən-dəfən təşdiq elədi. Əl-ayağına ilişən vələdüznalardan, miskin xislətlilərdən, qibtə ilə yaşayan nacinslərdən ancaq bu cür yan keçə bilərsən.

Daha kimlər ilk müəllimim olub?! Küçədə dəliilər kimi dörd yana qaçaraq görmədən toqquşub yıxıldığım, az qala yıxdığım adamlar olub ilk müəllimim. Biri itələyib qulağımdan çəkib, o biri məni yerdən qaldırıp üstümü çırpıb. “Burda qaçma, maşın gəlib vurur səni” deyə qulağıma pıçıldayıb. Maşın bizim küçədən ayda, ildə bir dəfə keçərdi. Amma yenə də olsun, məni xəbərdar etməkləri, qulağımdan çəkməkləri mənə bir dərş idi.

Qonşu dalanda yaşayan İlhamla kölgəsində “futbol” oynadığım qoşa tut ağacının budaqları olub ilk müəllimim. Bu budaqlar öz yaşıl yarpaqlarını yayda etibar edib bizim ikinci mərtəbədəki balkonumuzun pəncərəsindən içəri salardılar. Mənim onların xışiltısı altında balkonda yuxuya getməyim az olmayıb. Bu xışiltını mən xumarlana-xumarlana maraqla dinləmişəm və mənə elə gəlib ki, bu ağac mənə öz dilində nə isə danışır. Sadəcə, onun dili başqa dildir və mən bu dili anlamıram. Anlamadığım dildə mənə nə isə demək istəyən, nazik budaqları ilə balkonumuza girən və havada hansısa hərflərə dönüb nələrsə cızan o qoşa tut ağacının budaqları olub mənim ilk müəllimim. Hələ məktəbə getmirdim. Amma məktəbəqədərində də öz məktəbi, öz müəllimləri var idi.

Bakı şəhəri həm ilk müəllimim, həm də ilk məktəbim olub. Bu ilk məktəb Mirzə Fətəli küçəsindən, qoşa tut ağacının altında futbol, şimaqədər oyunlarından, ikiçarxlı velosiped sürdüyüm yerlərdən ibarət olub. Bu şəhər ömür boyu mənim nazımı çəkib. Ən vacibi o idi ki, özü damdabaca olduğu halda bu şəhər həm də məni Badam nənənin “damdabacalarından” qoruyub. Böyük Bakı şəhərindəki balaca həyatımız olub mənim ilk məktəbim. Sonralar 12 yaşında ikən köçüb getdiyim Dağlı məhləsində isə artıq həyat anlayışı bir az da böyüdü. Onu “həyətlər birliyi” – məhlə əvəz elədi.

Səsli-küylü, davalı, qeyli-qallı bir məkan idi Dağlı məhləsi. Sakinləri öz qayda-qanunları olan bir həyat düzənləyib bu həyatı yaşayırdılar. Böyük-küçük, kişi-qadın, qonşu münasibətləri burada son dərəcə cilalanmış şəkildə təzahür edirdi. Qırçısından quşbazına, milisindən sürücü-

sünə, sürücüsündən müəlliminə, ondan da şairinə qədər yaşda bir ay böyükdünsə, söz də sənindir, yol da sənindir. Bu, yazılmamış qanundur. Və hamı bu qanuna riayət edir. Mərdlik, kişilik, qeyrət anlayışları bu məhlədə ətə-qana dolur, canlı kimi yaşayır. Heç nədən ortaya çıxan savaşın ortasında bir yaşca böyük gəlib araya girirdisə və davakarları barışdırırdısa onlar əbədi dostlara çevrilirdilər. Özümü buradakı məhlə davalarına çox vurmuşam. Gecələr son seansdan sonra Cəfər Cabbarlı kino-teatrının qabağında qonşu qızları çox gözləmişəm. Qorxulu nağılların bütün müasir yorumlarından çıxmışam. Məhlə uşaqlarının fantastik arzu-niyyətlərinə başqaları ilə bir yerdə çox gül-müşəm. İnciyən olmayıb. Bir dostumuz vardı, güləşçi idi. Çox sadədil biri idi. Siz bu adamın nəyə təəccüb etdiyini bilsəniz, məhlədəki cavanların ümumi əhvalını aydın şəkildə təsəvvür edə bilərsiniz. O deyirdi: “Mən üç şeyə mat qalmışam və bunların cavabını tapa bilmirəm. Biri odur ki, necə olur, təyyarə göyə qalxa bilir?! İkinci odur ki, necə olur, ağır gəmilər suda üzür və batmır?! Üçüncü də odur ki, konfetin içinə pavidlanı necə soxa bilirlər?!”

İndi sual edirəm: “Əcaba necə olub ki, mən bütün bu qorxulu və həm də gülməli nağılların qaranlıq dolu girdabından çıxıb bilmişəm və necə olub ki, böyük hesabla götürsək, burnum da qanamayıb?! Əlbəttə, bu ancaq və ancaq məhlə dostlarımla – unudulmaz Xanların, Eldarın, Abasın, Rafaelin, Oqtayın, Afərin sayəsində olub. Həyatımızda göyərçinlər saxlayan, onları göyə uçuran və bundan olmazın ləzzət alan quşbaz Mütəllibin sayəsində olub. Bakı şəhəri onları mənim yanıma, sanki məni qorumaq üçün göndərilib. Bakı məhləsi mənim qoruyucu mələyim olub.

Bəs biz, görəsən, bunun müqabilində nə etdik, Bakıya Rübabə müəllimənin vəfasız və amansız oğulluğu kimi dönükmü çıxdıq?! Bəlkə, Bakıya borcumuzu qaytardıq?! Mən bunu bilmirəm. Hər halda bu barədə illər boyu düşünmədik, eləcə yaşadıq, yaşlandıq, başqalarındakı “minnətdar ola bilməmək” sindromu uzun illər bizi sakit buraxmadı. Amma biz özümüz də Badam nənə deyən “vələdüz-na”lara döndükmü, dönmədikmi – bunu irəlidə zaman göstərəcəkdi. Hələlik isə... mən və yəqin ki, mənim kimi o biri yaşıdlarım da – bir sözlə, məhlədə od-alov olanların, bəlkə də, hamısı evdə kiminsə gözündə “quzu balalar idi”.

10-cu fəsil

“Quzu bala”

“Quzu bala” ləqəbini mənə rəhmətlik Müşkinaz xala vermişdi. Hüseyn Cavidin həyat yoldaşı Müşkinaz xala. Evdə sakit dura bilməməyim, cürbəcür oyunlardan, həngamələrdən çıxmağım anamın və bacılarımın bəzən doğruçu, bəzən yalançı hiddətinə səbəb olan zaman Müşkinaz xala öz əvəzedilməz sakit tövrü, həlim baxışı ilə baxıb, gizli sarkazmı ilə gülümsəyərək sakit-sakit: “Ona dəyməyin, Kamal bu işi görməz, o quzu baladı” – deyərdi.

Mən, təxminən, on-on iki yaşına qədər elə bilirdim ki, Müşkinaz xala mənim doğma xalamdır. Tez-tez o, rəhmətlik Turan xanımla bir yerdə bizim Mirzə Fətəlidəki evimizə gələrdilər. Ağlım kəsəli biz də onların “Dom Sovet”in arxasındakı uca binaların birindəki yeni, geniş mənzillərinə qonaq gedərdik. Bundan əvvəl qanlı-qadalı illərdə Bakının Sovetski küçəsindəki dar bir daxmada yaşadıkları evlərinə isə anam tez-tez, özü də tək gedərdi, bizi aparmazdı. Bəzən də onlar bizə gələrdilər. Bizdə olanda, təbii ki, anamgil məndən dəcəlliyim barədə şikayətlər yağdıranda Müşkinaz xala gizli bir sarkazmla belə deyərdi: “Kamal belə eləməz. Şər atmayın. Kamal quzu baladı”.

Müşkinaz xanımla mənim anam bacılıq idilər. Bacılıq Naxçıvanda doğma bacıdan, bəlkə də, artıq sayılır. Onların bu doğmalığı Müşkinaz xanım dünyasını dəyişənə qədər davam etdi. Müşkinaz xanım Cavidlə evlənəndən sonra köçüb gəldiyi evinin, yəni, Naxçıvanın Əlixan məhləsindəki Hüseyn Cavidin ata-baba evinin bağçasını mənim babamın evinin arxa bağçasından bir divar ayırırdı. Bağçaları ayıran bu divar, elə bil, yox idi. Divarın təndirəsərə yaxın yerində bir balaca taxta qapı vardı və o qapı həmişə açıq olardı. Biz – yayda Naxçıvana gələn mən və Naxçıvandakı qohum yaşıdlarım, eləcə də Hüseyn Cavidgilin evindəki həmyaşlarım bu açıq qapıdan bizim həyətə, oradan yenə də Cavidgilin həyətinə keçərdik, necə deyərlər, gizlənpaçın bir hissəsini bizim həyətdə, o biri hissəsini onların həyətinə oynardıq. Sonra da Cavidgilin həyətinəki küçə qapısından keçərdik küçəyə və görərdik ki, evin qabağından nəhəng bir çay axır. Bu çirkli suyu ilə utanmadan axan Naxçıvan çayı idi. Yayda Naxçıvanda o iki həyətdə dayıuşaqları ilə, Hüseyn Cavidgilin evində yaşayan bizim yaşıdımız olan qohumları ilə oynadığımız oyunların dadı hələ də damağımdadır. Cavid əfəndinin məndən bir-iki yaş böyük olan Əbülfəz adlı bir qohumu vardı. Qardaşı nəvəsi idi. Naxçıvan çayının qırağında onunla bəs demədən gülüşərdik, o biri uşaqlar da qışqırışa-qışqırışa bizi dövrəyə alıb tamaşa edərdilər. Əbülfəz sonra Əbülfəz Naxçıvanlı oldu, şeirlər yazdı, Bakıya köçdü, Cavidin ev-muzeyində işləməyə başladı. Bizi yenə də isti münasibət birləşdirirdi. Tez-tez gülə-gülə mənə deyirdi ki, sən mənim sözümə baxmalısən, çünki mən sənənin dayınam.

Əbülfəzin bu sözlərində həqiqət yox deyildi. Ata-anasının Əbülfəzdən əvvəl doğulan uşaqları doğulduqca yaşamırdılar. Naxçıvanda belə bir qədim inanc var idi. Təsəvvür belə idi ki, əgər hansısa qadının doğulan uşağı hər dəfə doğum zamanı ölürsə, həmən qadının yeni doğulan uşağını başqa bir qadın köynəyindən keçirirdi (guya bu uşaq köynəyindən keçdiyi qadının uşağıdır) və bu zaman uşaq yaşayırdı. Bu şəkildə naxçıvanlılar taleyi aldatmaq istəyirmişlər. Və bəzən də buna nail olurlmuşlar. Əbülfəz Naxçıvanlının timsalında bu belə olmuşdu. O doğulana qədər ondan əvvəl doğulmuş bütün bacı-qardaşları ölürdü. Mənim doğmaca Durna nənəm Əbülfəz doğulan kimi onu köynəyindən keçirmişdi. Beləliklə, Əbülfəz Naxçıvanlı mənim dayım olmuşdu. Və sonralar Bakıda hər dəfə görüşəndə özü bunu mənim yadıma salmağı unutmurdu.

Artıq Cavid əfəndi bəraət alandan sonra Müşkinaz xalanı müxtəlif məktəblərə, təşkilatlara fəxri qonaq kimi çağırıb şagirdlərlə görüşünü təşkil edirdilər. O, şagirdlərə Cavidlə bağlı xatirələrindən, istibdad dövrünün keşməkeşlərindən danışdı. Bu və bu kimi görüşlər məktəblilərin tərbiyəsi istiqamətində görülən işlərdən sayılırdı.

Üçüncü, ya dördüncü sinifdə oxuyurdum. Müşkinaz xala bizim məktəbə görüşə gəlmişdi. Sona müəllimə və Müşkinaz xala məktəbin akt zalına keçdikləri yerdə mən uşaqları ora-bura itələyib irəli atıldım və özümü ona göstərdim. Uşaqların yanında axı forslanmalı idim ki, bu qonağı mən tanıyıram, o da məni tanıyır. Nə isə... buna “uşaqlığın ilk sabahı” deyək. Sona müəllimə mənə qəzəblə baxdığı an Müşkinaz xala məni özünə tərəf çəkib qucaqladı və bərkdən dedi:

– Quzu bala, salam. Necəsən?

Sona müəllimənin bir an içində dəyişmiş üzündəki təəccübü görmək lazım idi. Ən çox da “quzu bala” sözüne təəccüb edirdi.

... Mən Cavidgilin həyatında o cür ürəkdən, arzu-kamla açan qızılgülləri daha heç harda görmədim. Bizim həyatımızda də ətirli qızılgüllər az deyildi. Amma Cavidgilin həyatindəki o güllərin pardaxlanıb açılmış al-qırmızı, enli ləçəklərindən heç yerdə yox idi. O qızılgülləri qoxlaya-qoxlaya cürbəcür uşaq oyunları oynamaqdan yorulardıq, gedib Naxçıvan çayının ağzına bacardığımız qədər daş düzüb suyunun qabağını kəsərdik və o yeri dərinləşdirib çimdikcə o çirkli çayda çimərdik.

Bir dəfə artıq yaşlı vaxtımda Naxçıvana gəldiyimdə həyatımız məni çəkdi, gəldim, gördüm ki, bizim həyatımızdan haman çaya gedən yol (təndirəsərin yanındakı Cavidgilin həyatına açılan qapı) artıq yoxdur. Cavidgilin evini ev-muzeyə döndərəndə o qapını “ləğv” eləmişdilər. Həyatimizin küçə qapısından çıxıb küçəni fırlandım və Hüseyn Cavidin ev muzeyinin qabağına – çaya tərəf gəldim. Haman təlatümlü, nəhəng çayın yerində böyük bir arx gördüm, sakit-sakit axırdı. Suyu da həmənkı kimi çirkli idi. Hara itmişdi bizim nəhəng, coşqun çayımız?! Bu ki bir arx imiş. Mən isə “ol zamanlar” elə bilirdim ki, bu təlatümlü çayı dəryalar amiri Sindbadın özü belə gəmisi ilə üzüb keçə bilməz. İndi isə... O çirkli suda bizim nə qədər istili, acılı xatirələrimiz axıb getmişdi. Eh, quzu bala, quzu bala...

11-ci fəsil

Anam, Naxçıvan, Nehrəm

Hüseyn Cavidə olan etibar və inam, sonsuz ehtiram o dərəcədə idi ki, babam öz qızını, mənim anamı bacılığı Müşkinaz xalaya qoşaraq yaxın qonşusu, uzaq qohumu Cavidin dərslər dediyi məktəbdə oxumaq üçün Bakıya göndərmişdi. Beləliklə, necə deyərlər, Cavidin dərslər dediyi Qızlar məktəbində anam və Cavidin həyat yoldaşı Müşkinaz xala bir-birilə ünsiyyətdən əlavə, həm də ədəbiyyat elminə “vaqif” olurlar. Cavidin yazdıqlarına hörmət və sevgidən başqa mən anamı daha heç bir sahədə ədəbiyyat bilicisi kimi tanımadım. Və anam Bakıda Cavidin dərslər dediyi məktəbi bitirdikdən sonra Naxçıvana qayıdıb bir müddət Nehrəm kəndində – babamın doğma kəndində ədəbiyyat müəlliməsi kimi işləyir. Həftəiçi əmisigildə qalırmış, həftə axırı babam faytonla gedib anamı Naxçıvana gətirərmiş. Daha sonra anam müəllimliyin “daşını” atır, ixtisasını dəyişib diş həkimi olur. Əslən şuşalı olan atam da bu vaxtlar Naxçıvan-da işləyirmiş. Yəqin ki, diş ağrıyır, xəstəxanaya gəlir. Beləcə, onlar görüşüb tanış olurlar, ailə qurub Bakıya köçürlər.

Anam artıq təqaüdə çıxandan sonra tez-tez Naxçıvana gedərdi. Elə bil, uşaqlıq, gənclik dövrünün xatirələrini yenidən yaşayırdı. Uşaqlıqda həyətdə qohum uşaqlar toplaşib cürbəcür oyunlar oynardılar. Anam o illərin rə-

fiqələrini, dost-tanışlarını yaxşı xatırlayırdı. Bir hadisəni də danışmaqdan özümü saxlaya bilmirəm – qoy bu da balaca bir ricət olsun.

Bir dəfə balacaların oyunu zaman anamın yaşıdı olan dayısı oğlu anama deyir ki, mən səni çaya aparıb su içmədən geri qaytara bilərəm. Anam deyir ki, ömründə ola bilməz. On-on iki yaşlı uşaqlar arasında bu kimi mərcələr tez-tez olurmuş. Anam çox-çox sonralar xatirələr burulğanına düşüb danışır ki, dayıoğlusu Məmmədhüseynlə bir yerdə haman təndirəsinin yanındakı ara qapıdan Cavidgilin həyətinə keçirlər, oradan da çayın qırağına gəlirlər. Anam elə əlini suya atıb o çirkli sudan içmək istəyir ki, Məmmədhüseyn ciddi bir əda ilə: “Dayan!” – deyir. – “Nə edirsən? Bəs şahidimiz yoxdu axı. Gedək şahid gətirək, sonra içərsən”.

Anam danışır ki, mən tələsik ovcumun içindəki suyu qaytarıb təzədən çaya tökdüm, düşdüm Məmmədhüseynin qabağına və biz yenidən həyatimizə, uşaqların yanına qayıtdıq. Uşaqların başı yeni bir oyuna qarışmışdı. Gördüm ki, Məmmədhüseyn də gedib bunlara qoşulub, o da bunlarla oynamağındadır, məni heç vecinə almır.

Dedim ona:

– Bəs şahid nə oldu, getmirik çaya?

Qayıdıb mənə nə desə yaxşıdı?!

– Nə şahid?

Mən heç nə başa düşmədim. Dedim:

– Axı biz şahid aparmalıydıq ki, gözü ilə görsün mənim çaydan su içməyimi...

Onun mənə cavabını bu gün də unutmuram:

– Mən sənə nə demişdim?! Demişdim ki, səni çaya aparacam, sən də su içmədən geri gələssən. Belə deyildi?

– Belə idi...–Anam tələyə düşdüyünü hələ də hiss etmədən cavab verir.

Dayoğlu bunun üstündən ona qayıdıb belə deyir:

– Apardım da, gətirdim də. İndi məndən nə istəyirsən?

Anam mat-məəttəl qalıb. Elə pərt olub ki, bir söz tapmayıb desin. Bu hadisəni bizə danışandan sonra anam deyərdi, elə uşaqlığından Məmmədhüseyn bəməzə birisi idi. Hamımızı cürbəcür hoqqalarıyla, danışdığı ağılasıq-maz rəvayətləri ilə mat qoyardı. Onun nağıllarına inanmaq mümkün deyildi.

Bu istedadı anamın dayısıoğluna sonralar çox kömək eləmişdi. Onun elmi, bədii yaradıcılığının dərin qatdakı mayasını təşkil etmişdi. Anamın dayısı oğlu, onu çaya susuz aparıb gətirən balaca uşaq sonralar görkəmli folklorşünas alim, dramaturq olmuş Məmmədhüseyn Təhmasib idi.

İndi keçirəm anamın Nehrəm kəndindəki müəllimliyinə.

Nehrəm kəndi sözün yaxşı mənasında qəribə və maraqlı kənddi. Qəribəliyi ondadır ki, onun sakinləri mərdliklərini illərin ağırlığından keçə-keçə qoruyub saxlamış, sözü bütöv və kitab oxuyub-oxumamaqlarına baxmayaraq, ziyalılıq eşqini qəlblərində yaşadan adamlardır. Anam Naxçıvan səfərlərinin birində qohumumuz, yeznəm Yəhya müəllimin bacısı Simuzər həkimə deyir ki, Simuzər, mən kəndimizə getmək istəyirəm. İstəyirəm, cavanlıqda dərs dediyim o məktəbi gedim görüm. Bu iki yaşa dolmuş qadın minirlər avtobusa, heç kimə xəbər vermədən gəlirlər Nehrəm kəndinə. Anamın gəncliyində dərs dediyi həmə

məktəbi axtarıb tapırlar. Məktəbin həyatında balaca-balaca uşaqlar nəsə oyun oynayırmışlar. Anam elə həyətin ortasında dayanıb Simuzər həkimə bu məktəbdə ədəbiyyat müəlliməsi kimi işləməyindən danışmağa, əslində, müha-zirə deməyə başlayır:

– Simuzər, ağam (anam atasına həmişə “ağa” deyərdi) məni həftənin əvvəlində Naxçıvandan bura faytonla gətirərdi. Burda əmimgilin evində qalardım. Həftəsonu ağam bazar günü yenə də faytonla gəlib məni evimizə aparardı...

Anamla Simuzər söhbət etdikcə məktəb həyatındakı balaca uşaqlar da onları dövrəyə alıb, sən demə, qulaqlarını şəklemişdilər. Anam Simuzərə dediklərini bitirdikdən sonra nəmli gözlərilə məktəb binası ilə vidalaşır və onlar elə məktəbin həyatından çıxmaq istəyəndə bir də nə görsələr, yaxşıdı?! Görürlər ki, beş-altı yaşlı qadın balaqlarını əllərinə yığıb budu ha qaçaraq məktəb həyatına tərəf gəlirlər. “Müəllimə, xoş gəlmisən!” deyə-deyə anamı əhatəyə alır, qucaqlayıb öpməkdən doymurlar. Həqiqətən də, bu yaşlı qadınlar həməən illərdə anamın bu məktəbdə dərs dediyi balaca uşaqlar imişlər.

İndi siz soruşa bilərsiniz ki, bəs bu qadınlar haradan bildilər anamın, yəni, on illər (təxminən, 40-50 il) bundan əvvəl onlara ədəbiyyatdan dərs demiş haman müəllimələrinin məktəbə gəlməyini?! Maraqlı sualdı. Cavab sualdan da maraqlıdı. Məktəb həyatında anamın Simuzər həkimə xitabən söylədiyi uzun “nitqə” onların ətrafına toplaşib qulaq asan balaca uşaqlardan bir-ikisi qaça-qaça cumurlar evə ki, nənə, muştuluğumu ver, müəllimən gəlib. Sən demə, nənələri,

yəni, anamın şagirdləri bu uşaqlara – öz nəvələrinə evdə nağıl kimi danışarmışlar ki, bizim müəlliməmiz Naxçıvandan faytonla gəlirdi. Beləcə, “fayton” bu hekayətin açar sözünə dönür. Nənələr tələsik, qaça-qaça məktəb həyətinə gəlir, uzun illərdən sonra bu qərribə görüş baş tutur, bu qadınlar anamı, Simuzər həkimi zorla evlərinə qonaq aparırlar. Bax, mən deyirəm, buna görədir Nehrəm kəndinin özəl mərdanəliyi, daxili ləyaqəti. Nənələr evdə nəvələrinə nağıl olaraq məktəbdə onlara dərs deyən müəllimlərindən söz açırlar. Onları tərif edirlər. Nənələr evdə də bir başqa məktəb yaşayırlar. Qəhər adamı boğmurmu, boğur.

Sonralar Nehrəm kəndindəki qohumlarımla, necə deyərlər, tapışdıq. Artıq yaşa dolmuş, ağsaqqal Mehbalı müəllimlə (anamın əmisi nəvəsilə), onun oğlu Ovni ilə tanış olduq, bir-birimizə isnişdik. Bir yerdə Mehbalı müəllimin atası, kəndin həqiqi ağsaqqalı, anamın əmisi oğlu Şeyx Muradəlinin məzarını ziyarət etdik. Nehrəm mənim üçün doğma məkana çevrildi.

... 50-ci illərin ortaları idi. O vaxt idi ki, həbs edilmiş Hüseyn Cavidin ölüsü, dirisi xəbəri hələ gəlib vətənə çatmamışdı, əsərləri yasaq olmuşdu. Müşkinaz xala və Turan xanım bizim Mirzə Fətəlidəki evimizə tez-tez gəlirdilər. Sonralar ailə söhbətlərində eşidirdim ki, bəzən belə gəlişlər zamanı atam ehtiyat üzündən evimizin qapı-pəncərəsini bərk-bərk bağlayar, onlar – Müşkinaz xala, anam və atam üçlükdə oturub Cavid əfəndinin şeirlərini bir-birinə söylərdilər. Şeir deyə-deyə gözləri dolmuş bu adamları təsəvvürdə canlandırmaq çətin deyil.

12-ci fəsil

Badam nənə, Badam nənə...

Mirzə Fətəlidə Badam nənə adlı yaşlı bir qonşumuz vardı. Mən evdə tək qalanda o mənə baxardı. Ağsaçlı, bəstəboylu, qarabuğdayı mülayim sifətli bir arvad idi. Onun xeyli balaca mənzilinin qapısı bizimki kimi həyəətə açılan ümumi balkona çıxırdı. Mən öz evimizin balkonundan dar bir taxta “cığır” balkonun onlar tərəfinə keçə bilirdim. Təhlükəli idi. “Cığırdan” aşağı hellənib yıxıla bilərdim. Bu cığır onlar tərəfə qalxan pilləkənin boşluq üzərindəki məhəccəri idi. Ayaqlarımı birtəhər hara gəldi qoyub əllərimlə bərk-bərk məhəccərin üst taxtasından yapışırdım. Badam nənə həmişə mənə bu birmetrlilik cığırın o biri tərəfində gözləyirdi. Onsuz mən bu “cığıra” ayaq basmazdım. Bu “cığır” olmasaydı, mən gərək həyəətə enəydim və oradan artıq Badam nənəgilə və Nizamigilə aparən başqa pilləkənlə onlar tərəfə qalxaydım. Bu “uzun” marşrut hələ o yaşımnda mənim üçün darıxdırıcı idi. Və mən bu “cığır” necə tapmışdım, indi xəyalıma belə gətirə bilmirəm.

Badam nənənin bir böyük oğlu və bir qızı var idi. Çox kasıb bir həyat sürürdülər. Haradasa yaşayan bir qardaşı var idi, hərdən onlara kömək edirdi. Yəqin ki, bu ailə Badam

nənənin ancaq pensiyasına dolanırdı. Başqa gəlir yerlərini təsəvvür etmək çətin idi. Badam nənənin ərinə biz görməmişdik. Mühəribədən sonrakı illərdə ilim-ilim itmişdi. Badam nənə anama ev işlərində kömək edərmişdi, bizim evdən də onların evinə vaxtaşırı yemək payı gedərmişdi. Bir də ki, anam işdə olanda mənə ona tapşırırdı. Badam nənənin özünün oğlu və qızı məndən çox böyük idilər, onlar mənim bacılarımla həmyaşı idilər. Badam nənə, mən indi bunu başa düşürəm, evdə ki çox vaxt tək qalırdı, mehrini mənə salmışdı. Mən öz nənələrimi, demək olar ki, görməmişəm. Anamın anası rəhmətə gedəndə üç, ya dörd yaşımlardı. Onu xatırlamıram. Atamın anasını isə heç məndən on iki-on dörd yaş böyük olan bacılarımla da görməmişdik. Badam nənə mənə sözün həqiqi mənasında nənələrimi əvəz elədi. Mən öz evimdən bizim evə – dəhlizin üç-dörd addım o biri tərəfinə yedirməmiş yola salmazdı. Mən ən dadlı kartof qızartmasını onun evində yemişəm. Üç nəfər – özü, oğlu, qızı üçün bişirdiyi kartof qızartmasına düşmədən həvəslə şərik olmuşam. Mənə aparıb öz kasıb otağında oturdar, hansısa bir iş görə-görə, ya nəşə bişirə-bişirə, ya da tikiş tikə-tikə mənə məşğul etmək üçün nə isə danışardı. Uşaqlığından, bildiyi əhvalatlardan, nağıllardan... Ən çox da damdabacadan. Bu damdabaca mənim təsəvvürümdə çox qorxulu bir məxluq idi. Damdabaca nə oyunlardan çıxmırdı?! Damdabaca sözə baxmayan uşaqları oğurlayıb aparır, dərin bir quyuya salırdı. Badam nənə ondan danışanda səsi elə qorxulu olurdu ki, mən az qala titrəyə-titrəyə qalırdım. Yüz faiz ki, onun özünü də balaca olarkən kimsə damdabaca ilə qorxudubmuş. Anam deyirdi

ki, onun özünün uşaqlıqda ev baxıcısı olub. Sonralar mən bildim ki, Badam nənənin atası Bakı mülkədarlarından imiş. O, əsl bəy qızı idi. Amma mən görmədim ki, onu belə bir kasıbçılığa düşür edən dövrandan Badam nənə bir dəfə də olsun şikayət eləsin. Onun şikayəti ətrafdakı adamların hamısının “vələdüznə” olmasını deməkdən ibarət olardı. Məni tez-tez danlardı. Ən sevimli sözləri bunlar idi: “Küçədə (sonra da məktəbdə) heç kimə qoşulma. Hamısı vələdüznadı... Vaxsey, əlini hara vurmusan, bütün çernildi ki əlin, vaxsey, vaxsey... Cabirin ruçkasını niyə götürmüşən? Sən bilmirsən, Cabirin ruçkası rusca yazır?”

Cabir, Badam nənənin oğlu rus məktəbində oxuyurdu. Yəqin, Badam nənə ona da uşaqlıqda “vələdüznalar” barədə xeyli öyüd-nəsihət vermişdi. Mənə çox sonralar əyan oldu ki, onun nəzərində təkcə küçə yox, məktəb yox, sovet dövrünə kimin ki aidliyi vardı – onların hamısı “vələdüznə” idi. Sonralar mən xeyli böyüdükdən, hətta müəllim olandan sonra, Badam nənə artıq qızının onlara verilmiş təzə mənzilində yaşadığı vaxt hərdən-birdən anamla, bacımla onlara qonaq gedərdik. Yenə mənə deyirdi: “Heç kimə qoşulma, hamısı vələdüznadı”. Mənə artıq aydın idi ki, “hamısı” deyəndə o kimləri nəzərdə tutur. Bura təkcə məhlə və küçə xuliqanları daxil edilmirdi. Bura bütün sistemə aid kim vardısı hamı daxil idi. Ömrünün sonlarına yaxın qızı Sona zəng elədi ki, bəs Badam nənə çox ağırıdı, Kamalı görmək istəyir. Yanına getdim. Yataqdan qalxa bilmirdi. Huşu gedib gəlirdi. Əlini əlimə aldım. Gözləri mənə baxırdı, amma baxışları çox uzaqlarda idi. Dodaqları ilə nə isə pıçıldaırdı. Mən bu səssiz pıçıltını eşitdim. O yenə də mənə deyirdi: “Anovun sözünə bax, heç kimə qoşulma, hamısı vələdüznadı, bax, yoxsa damdabaca gəlib səni...

apara". Dodaqlarına son dəfə məni aldatdığına inanan haman keçmişdəki çiçəkli təbəssüm gəlib quş kimi qondu.

...Amma illəri geri yığsaq, yavaş-yavaş böyüyürdüm, bir az (iki-üç il) sonra məktəbə gedəcəkdim və mən artıq burunumu həyətdən küçəyə çıxarmağa başlamışdım. Küçəyə çıxmaq, küçənin nəfəsini duymaq başqa bir ölkəyə getmək kimi idi. Hələ küçənin o biri tərəfinə keçmək əsl cəsarət istəyirdi. İndi hərdən yolumu köhnə həyətimizin yanından salıram. Eninə nə az, nə çox, iki-üç addımlıq küçədi. Mənə isə o vaxt o küçə böyük bir dünya kimi gəlirdi. Qonşu dalandanda bir yaşıdım var idi – İlham. Sonralar onunla eyni məktəbə getdik. Daha sonralar İlham Əfqanıstan müharibəsində iştirak etdi, komandir oldu.

İlhamla mən haradansa köhnə parçaları, cındırları tapıb iplə bir-birinə bərk-bərk sarıyırdıq və bu olurdu bizim yumru, balaca topumuz. Biz ona kos deyirdik. Evimizin üzbəüzündə qoşa tut ağacının arasında hara gəldi bu kosu vurub dalıya qaça-qaça, guya ki, futbol oynayırdıq. Məhlənin yaşlı cayılları həftədə bir dəfə iki yerə bölünüb əsl rezin kosla (o zaman o kos 21 qəpiyə idi) bizim küçədə futbol oynardılar. Biz də – Nizami, İlham, mən səkidə oturub böyüklərin oyununa tamaşa edərdik. Kos, yəni, top uzağa gedəndə sevinə-sevinə qaçıb gətirərdik. Onların oyununa baxa-baxa, həyəcanımızı içimizə yığa-yığa biz də yavaş-yavaş futbolu sevməyə başladıq. Əsas o idi ki, özümüzün kosumuz var idi – nolsun ki parçadan idi, köhnə əskidən idi, bu bizi zərrə qədər rahatsız etmirdi. Evdə nə qədər köhnə parça, köhnə əski...

Əsl bayram isə onda oldu ki, həyatımızdəki göygöz Nizaminin, mənim ilk dostumun atası ona ikiçarxlı velosiped aldı. Mən və Nizami hamıdan gizli küçədə bu velosipedi sürdükcə sürdük. Həyətdə onu yuyub təmizlədikcə təmizlədik. Bu ikiçarxlı “velsəped” bizə bugünkü Mercedesdən daha əziz və qiymətli idi. Sürməyəndə də hərəmisə onun bir qolundan tutub küçədə forslana-forslana gəzdirdikcə gəzdirirdik.

Bu artıq o zaman idi ki, atam evdə olmayanda beş-altı yaşlı mən “şəstlə” küçəyə çıxmağa başlamışdım. Atam zəhmli idi, buna heç vaxt icazə verməzdi. Anam isə icazə verirdi. “Ammə qapının yanından uzaq getmə! Atan görsə, özün cavab verəcəksən”. Qapının qabağında qalan kimdi?! Bizim qapıdan bir az o biri tərəfdəki dalanda yaşayan İlhamla küçədə futbol oynarkən “oyun” başımızı elə qatırdı ki, hər şeyi unudurduq. Amma nə qədər unutsam da bir gözüm həmişə küçəmizə burulan tində qalırdı ki, atam indi gələr, bu saat gələr. Atamı ağır addımlarla tini dönən yerdə görən kimi “daban 56” deyib ürəyim həyəcanla vura-vura, “Görəsən, gördü məni?” deyə inildəyə-inildəyə evə necə götürülürdüm sə, anam da, evdəkilər də mənə baxıb gülməklərini güclə saxlayırdılar. Anam başı ilə mənə çarpayının altını göstərirdi, mən də özümü ora soxurdum. Sonralar bildim ki, evə girən atama gülümsəyə-gülümsəyə başı ilə işarə edib mənim çarpayının altına girməyimi xəbər verirmiş. Atama mənim ondan belə qorxmağım, görünür ki, ləzzət edirdi. Atam özünü o yerə qoymadan paltarını yavaş-yavaş dəyişib əlini-üzünü yumağa gedəndə anam mə-

nim xeyirxahım kimi başını çarpayının altına salıb ciddi səslə deyirdi: “Çıx, tez ol, çıx, o biri tərəfə getdi... qorxma, görməyib səni küçədə... ”. Mən də çarpayının altından artıq sakitləşmiş halda çıxıb bir küncə çəkilir və “quzu bala”-ya dönürdüm.

13-cü fəsil

Zərbəli müəllim: "Füzuli bir dəryadır..."

Bakıdan əlavə "mənim müəllimlərim" siyahısına Rübabə müəllimə ilə yanaşı, şanlı və əziz 190 sayılı məktəb və onun unudulmaz müəllimləri başçılıq etdilər.

Rübabə müəllimə bizə 5-ci sinfə qədər dərs dedi. İbtidai sinfin 4 ili boyunca müəllimə kimi ancaq onu gördük. Başqa ikinci müəllimimiz olmadı. 5-ci sinifdə biz Rübabə müəllimə ilə vidalaşdıq. Sınıf rəhbərimiz Nabat müəllimə oldu. O həm də bizim dil və ədəbiyyat müəlliməmiz idi. Yeni-yeni dərslər öyrənməyə başladıq. Artıq hər bir dərsin öz müəllimi var idi. Riyaziyyatdan unudulmaz Sadıq müəllim, sonra əziz Şərqiyyə müəllimə, tarixdən sevimli Türyan müəllim, rus dilindən əvvəlcə hörmətli Mariya Semyonovna, sonra hörmətli İrina Aleksandrovna, rəsmdən çılğın Arif müəllim, kimyadan ustad Mustafa müəllim, fizikadan dəyərli Hacı müəllim, fars dilindən əvvəl ağsaqqal Abdulla müəllim, sonra gözəllər gözəli Şadman xanım, idmandan yaşına baxmayaraq, hamımızın dostu Kamil müəllim və nəhayət, artıq 7-ci sinifdə ədəbiyyatdan ölkəmizin məşhur ədəbiyyat müəllimi, bütün Zaqafqaziyada ədəbiyyat üzrə yeganə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, mənim üçün əzizlərin əzizi Zərbəli müəllim...

Bu müəllimlər mənə 10-cu sinfə qədər dərs deyiblər. Hərəsi ilə bir cür münasibət qurulub. Hansındansa qorxardıq, hansı isə özünü bizə dost kimi göstərirdi. Amma oxucu fikir verdisə, bu müəllimlər arasında bir nəfərin adı çəkilmədi. Bu adam mənə sinifdə dərs deməyib, ancaq bundan asılı olmayaraq, o bizim hamımızın – müəllimli, şagirdli bütün 190-ın əbədi müəllimi idi. Bu əbədi müəllim məktəbin direktoru Sona müəllimə idi.

Biz o zaman elə bilərdik ki, Sona müəllimənin işi-gücü 190-da səhərdən axşama qədər hamıya dərs deməkdir. Bizə də, bizim müəllimlərimizə də. Çox ciddi, tələbkər və hətta bu sözün yeri var, amansız idi. Hansısa qaydanı pozub hansı deşikdə gizlənsəydin belə, onun adamın yeddi qatından nəştər kimi keçən baxışları axtarib-axtarıb səni tapacaqdı. Biz Sona müəllimədən məktəbdə oxuduğumuz zaman elə qorxardıq, elə qorxardıq, əlindən dad qıldırıq, amma məktəbi bitirdikdən sonra onu sevdik. Bəlkə də, bu sevgi ona olan qorxumuzun içində gizlənib öz zamanını gözləyirmiş. Ola bilməzmi, ola bilər.

Unudulmaz Zərbəli müəllim. Mənə ədəbiyyatın nə olduğunu, ona necə, hansı üsullarla yaxınlaşa biləcəyimi, dərstdən əlavə oxumalı olduğum kitabları səbirlə, qəribə bir təmkinlə tövsiyə edən ilk müəllim. Qafiyə, ölçü, bədiyyat barədə öz istəyi ilə usanmadan dərstdən əlavə mənə dərs verən o oldu. 5-ci, 6-cı sinifdən başlayaraq yazdığım “çiy” şeirləri ilk olaraq ona oxuyurdum, onun təqdiri, fikri mənim üçün son dərəcə vacib idi. Məsləhətlərini heç vaxt əsirgəməzdi. Yazdıqlarımı ciddi şəkildə təhlil edərdi.

Dərstdən əlavə kitablar oxudardı. Mənə özünün qoyduğu adla müraciət edərək deyirdi:

– Mirzə Kamal, biz səninlə qafiyə və şeir sənəti ilə bağlı ciddi söhbət eləməliyik. Dərstdən sonra gələrsən müəllimlər otağına.

Və biz həftədə 2 dəfə, bəzən 3 dəfə dərstdən əlavə Zərbəli müəllimlə boş sinif otağı tapıb mənim yazdıqlarımı müzakirə eləməyə başladıq. O zaman başa düşmürdüm. İndi isə başa düşürəm ki, bu görüşlərin mənim üçün hava-su qədər əhəmiyyəti varmış. Onunla dərstdən əlavə söhbətlər məni kitab oxumağa daha da həvəsləndirir, yazmağa təşviq edirdi. Mən yavaş-yavaş anlayırdım ki, ədəbiyyat böyük bir dünyadır, biz bu dünyanın yalnız bir parçası ilə tanış ola bilirik. Bəlkə də, bu qənaət öz başlanğıcını Zərbəli müəllimin ən çox sevdiyi və bizlərə tez-tez ünvanladığı bu ifadədən tapırdı: “Füzuli bir dəryadır, biz ondan bir damla götürürük.”

Ricət. Mənim kitab oxumağım xüsusi bir mövzudur. Məktəbin 1-ci, 2-ci sinfində ikən evimizin yaxınlığında bir balaca uşaq kitabxanası var idi. O kitabxanada uşaqlar üçün böyük və nazik, şəkilli kitablar olardı. Onları almağım ilə evə qayıdarkən yolda oxumağım bir olardı. Evə çatmamış kitabxanaya qayıdard və yeni kitablar almaq istərdim. Yadıma gəlir ki, kitabxanada işləyən qızlar məni sorğu-suala tutar, bir az əv-

vəl aldığı kitabları oxuyub oxumadığımı öyrənmək üçün cürbəcür suallar verərdilər. Mənim cavablarımdan sonra mənə yeni kitablar gətirərdilər. Sonralar məktəbin yuxarı siniflərində qalın kitabları sürətlə oxumağımla fəxr edirdim. “Amerika faciəsi”ni, deyəsən, bir həftəyə oxumuşdum. Zərbəli müəllimə hesabat da vermişdim. Amma indi düşünürəm ki, “Amerika faciəsi” mənim özümün bir oxucu kimi faciəmə döndü. Mən indi o möhtəşəm romandan çox az məqamı xatırlayıram. Xatırladığım səhnə təkcə əsərin qəhrəmanının sevgilisini göldə qayıq sürərkən fotoaparatla başından vurub suya batırdığı səhnədir.

Amma yaşıma uyğun olmayan əsas qiraət antik dövr dramaturqlarının, şairlərinin əsərlərindən, mifoloji süjetlərdən ibarət parçalar idi. Dayım Əli Sultanlı Azərbaycanda antik ədəbiyyatın tədris və öyrənilməsinin qurucusu idi. Onun yazdığı kitablarından biri də bizim evdə var idi. Kitabın adı belə idi: “Antik ədəbiyyat tarixi”. Ciddi və möhtəşəm bir araşdırma idi. On-on iki yaşından başlayaraq mən bu kitabı oxuyurdum desəm, inanın.

Oxuyurdum, amma necə oxuyurdum?! O illərdə qədim yunan və Roma ədəbiyyatının yaradıcılarının əsərləri Azərbaycan dilində yox idi. Onları çox-çox sonralar tərcümə etməyə başladılar. Hətta Əli Sultanlı bu işə başlamaq üçün gənc aspirantlara, müəllimlərə antik dövrün müxtəlif şair və dramaturqlarının əsərlərindən müəyyən parçaları tərcümə etdirib qalın bir "Müntəxəbat" kimi çapdan da çıxartmışdı. Hələ ki, bu əsərlərin Azərbaycan dilində olmadığını nəzərə alan müəllif öz qiymətli elmi dərsliyində məcbur olub vacib əsərlərin məzmununu geniş şəkildə təsvir edirdi.

Bu kitab başdan-başa bir sirlər, möcüzələr sandığı idi. Burada müəllif sehərbaz kimi sandıqdan cürbəcür nağılları, rəvayətləri ecazkar və füsunkar şəkildə çıxarıb oxucunun diqqətinə verirdi. Burada Olimp dağının başında allahlar bir-birilə danışır, kimə qarşısa hiylələr qurur, ilahələr bir alma uğrunda bir-birilə mübarizə aparır, Zevs sonsuz eşq macəralarına girib çıxırdı. Burada Odissey təkgöz Polifemə hiylə ilə qalib gəlir və onun

əlindən qurtulub qaçırdı. Burada Orest və Elektra anaları Klitemnestra tərəfindən öldürülmüş ataları Aqamemnonun qisasını almaq üçün planlar qururdu. Burada Edip atasını öldürüb anasına evlənirdi. Burada yunanların bir taxta at düzəldib Troya qalası qarşısında qoyub guya ki getdiklərindən sonra sadələvh troyalılar tərəfindən atın şəhərə gətirilməsi ilə Troyanın başına gələn müsibətlərdən söz açılırdı. Bu kitab həqiqətən sehirli bir sandıq idi. Müəllif isə əsl sehirbaz...

Beləliklə, "Antik ədəbiyyat tarixi" adlı dərslik həm elmi, həm metodik, həm də orijinal əsərlərin məzmunlarının geniş təsvirindən ibarət idi. Mən bu kitabdakı əsərlərin təsvirinə aid yerləri böyük həvəslə, nağıl kimi oxuyurdum. Yunan mifləri, onların şaxələri, qəhrəmanları haqqında, "İliada", "Odisseya" barədə oxuduqlarım bu gün də yadımdadır. Odisseyin, Aqamemnonun, Hektorun, Parisin, Edipin başına gələnlər, Orestin faciəsi, Elektranın dönməzliyi, Antiqonanın fədakarlığı, Heraklın, Yasonun qəhrəmanlıqları... Bunlar mənim dönə-dönə

oxuduğum parçalar idi. Beləliklə, cəsarətlə demək olar ki, Homerin, Hesiodun, Esxilin, Sofoklun, Evripidin təsvir etdikləri müxtəlif yunan miflərindəki allahların həyatının hələ məktəb illərindən vurğunu olmuşdum və bu ölməz müəlliflərin əsərlərindən ayrı-ayrı məqamlar barədə hələ orta məktəbdə ikən məlumatlı idim. Təəssüf ki, dayım 1960-cı ildə 53 yaşında vəfat etdi və indi düşünürəm ki, ömür vəfa etsə idi, mən filoloq olandan sonra ona çoxlu suallarım ola bilərdi. Həm antik ədəbiyyat və mifologiya ilə, həm onun dərin və geniş müqayisəli təhlilə cəlb etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə, həm də mütəxəssisi olduğu Azərbaycan dramaturgiyasının təşəkkülü ilə bağlı ondan çox şey öyrənə bilərdim. **Ricətin sonu.**

O zamanlar məktəbimizə ayda da olmasa, iki-üç aydan bir tanınmış ədəbiyyat, mədəniyyət adamları qonaq gəlirdi. Süleyman Rüstəmi, Məmməd Rahimi, Hüseyn Abbaszadəni, Cabir Novruzunu, Nəsimə xanım Zeynalovanı, Lütvəli Abdullayevi, Bəşir Səfəroğlunu məktəbimizdə tez-tez görürdik. Qonaqlar məktəbə gələndə və Sona müəllimə akt zalında bu adlı-sanlı şair, yazıçıların qarşısında 8, 9, 10 ”b” sinfinin şagirdi mənə də şeirimi oxumaq üçün söz verir-

di. Oxuduğum şeirdən sonra sinif və məktəb yoldaşlarım “məsələnin” dərininə getmədən, yəni, şeirə çox da mültəfit olmadan məni əməlli-başlı çəpik atəşinə tuturdular. Adli-sanlı qonaqlar təəccüblə məni süzəndə Zərbəli müəllim mənim çıxışımı təqdir edə-edə başını tərpədirdi və mən hiss edirdim ki, bu zaman o, əməlli-başlı mənimlə fəxr edir.

Məni isə daha çox başqa şey maraqlandırırırdı. Belə çıxışlardan sonra mən bir müddət məktəbdə “qəhrəman” kimi gəzirdim. Qonşu siniflərin qızları məni gizli bir maraqla süzür, oğlanlar daha hörmətlə salam verirdilər. Məktəb şairi olmağın öz ləzzəti var idi.

Zərbəli müəllim mənim adımlı Mirzə Kamal qoymuşdu. Tez-tez dərstdə mənə müraciətlə deyərdi:

– Mirzə Kamal, sən bilirsən də, Füzuli bir dəryadır, biz ondan bir damla götürürük.

Mirzə Kamal da üzünə çoxbilmişlər kimi mənalı və ağır bir ifadə yapışdırıb başı ilə deyiləni təsdiq edərdi.

Əlbəttə ki, bu “Mirzə Kamal” adı mənə mütaliəmə görə verilən qiymət idi. Zərbəli müəllimin dərstdən əlavə mənə tövsiyə etdiyi bütün kitabları həvəslə oxuyurdum. Sonra onunla bu kitablardan bəzilərini müzakirə edirdik. Fikirlərimi onunla bölüşürdüm. 7-ci, 8-ci, 9-cu siniflər mənim üçün belə intensiv mütaliə şəraitində keçdi. Kitabla həvəs və məhəbbət elə bir həddə çatmışdı ki, mən evdə yemək yeyəndə də kitabdan ayrıla bilmirdim. Elə bil, kitab bu yeməyi mənim üçün daha dadlı edirdi. Eyni hekayəni, pyesi dəfələrlə oxuyurdum. Xüsusilə, Haqverdiyevi yemək zamanı oxumaq yeməyin özü qədər ləzzətli olurdu. “Ac həriflər”i yalan olmasın bəlkə əlli dəfə oxumuşdum.

Mən “Mirzə Kamal”adını öz aləmində fəxrlə daşıyırdım. Hərdən yoldaşlarım da zarafatla məni Mirzə Kamal çağırırdı. Sınıf yoldaşlarım Mirzə Kamalla yaxşı keçinməyə çalışırdılar. Çünki Zərbəli müəllimin inşa yazdırdığı günlər mən məktəbə 5, olub ki, 6 inşa yazıb gətirirdim. Ol zamanlar inşa mövzunu şagirdlərə əvvəlcədən deyirdilər. Mən də eyni mövzunu bir neçə variantda yazırdım. Bu, asan məsələ deyildi. İnşalar gərək bir-birinə oxşamayırdı. Oxşamırdılar da. Yazdığım inşaların hər biri azı 4 qiymət alırdı. İnşaları məndən böyük həsrətlə gözləyənlər təkcə dil-ədəbiyyat dərslərini zəif bilənlər deyildi. Dil-ədəbiyyatdan zəif olanlar riyaziyyatı yaxşı bilənlər idi. Mən inşaları, əsasən, onlar üçün yazırdım. Təmənnam riyaziyyatdan baş çıxaranların riyaziyyat yoxlamalarında mənə kömək etmələri idi. Bu inşalara görə mən həddən artıq zəif olduğum riyaziyyat yoxlamaları zamanı rahat və arxayınasına yerimdə oturur, “şparqalka”lar isə yağış kimi üstümə yağırırdı. Mənim sualımın cavablarını sinfimizin “riyaziyyatçılar”ı vaxtlı-vaxtında mənə ötürməyi özlərinin “şərəf borcu” bilirdilər. Amma orasını da deyim ki, mən tərəfdən təmənnasız yazılan inşalar da olurdu. Məsələn, Aslan üçün mən inşanı heç nə ummadan yazırdım. Aslanın normal bildiyi bir dərs yox idi ki, özü yazılı inşaları yaza bilsin. Hələ mənə köməyi bir tərəfə qalsın.

Dediyim kimi, mən Zərbəli müəllimin mənə ayrıca tapşırdığı əlavə bədii ədəbiyyatı həvəslə və birnəfəsə müəllimləşirdim. O da bunu təqdir edirdi və yəqin ki, elə buna görə məni xüsusi olaraq sinifdə başqalarından fərqləndirirdi. Amma Zərbəli müəllimin zərbi-dəstindən digər şagirdlərin bağı

çatlardı. Qiymətinə heç kim irad tuta bilməzdi. 2-si 2 idi, 5-i 5 idi. Deyəsən, 9-cu sinifdə idik. 4-cü rübün qurtarmasına az qalırdı. Təxminən, hamı qiymətini bilirdi. Aslan rübdə 2 almağa real namizəd idi. Əgər o, rübdə 2 alsa idi, sinifdə qalacaqdı. O zaman bizim əlaqələrimiz xeyli azalacaqdı.

Rübün qurtarmasına isə az qalırdı. Bir azdan son qiymətlər veriləcəkdı. Mən bu dəfə elə “qudurdum” ki, həyatımda ilk dəfə böyükklər kimi, öz ilk “qiymət” xahişimi məhz ondan – Zərbəli müəllimdən etdim. Aslanla məşğul olmağa, açıq desəm, nə onun, nə də mənim həvəsimiz yox idi. Amma Zərbəli müəllimə nə isə demək lazım idi. Mən tənəffüslərin birində ürəyim gup-gup vura-vura dəhlizdə Zərbəli müəllimə yaxınlaşdım:

– Salam, Zərbəli müəllim, – dedim və dərhal üzümə bədbəxt bir ifadə verdim.

– Mirzə Kamal... Salam. Nə var, nə yox?!

– Zərbəli müəllim, sizdən bir xahişim var. – Səsimi də yazıq-yazıq qısdım.

– Buyur.

– Zərbəli müəllim, – mən “utana-utana” sözə başladım. Bir az uzaqdan gəldim. - Sizin dediyiniz kitabları oxudum. Çox maraqlı idilər. Ən çox da “Don Kixot”...

– Lap yaxşı. Oxumaqdan heç vədə yorulma... Hə, nə idi xahişin?

– Zərbəli müəllim, bizim sinifdəki Hüseynov Aslanın ədəbiyyatdan qiymətləri heç yaxşı deyil. Vaxta da az qalır. Rüb yaxınlaşır. Mən sizə söz verirəm ki, yay tətildə onunla xüsusi məşğul olacağam. Mümkünsə...

– Hm... – Zərbəli müəllim çəkdiyi “Kazbek” papirosunun tüstüsünü ağzının bir tərəfindən çölə füləyib diqqətlə mənə baxdı. – Söz verirsən, deməli? Hazırlaşdıracaqsan onu?

– Bəli, Zərbəli müəllim, söz verirəm.

– Yaxşı, baxaram.

Zərbəli müəllim asta addımlarla müəllimlər otağına tərəf yönəldi. Mən də qaçaraq getdim “xoş xəbəri” Aslana verməyə.

Zərbəli müəllim məni sındırmadı. Rübün sonunda Aslanın aldığı 3 qiymət ona imkan verdi ki, payıza qalmasın. Sevincimizin həddi-hüdudu yox idi. Əlbəttə ki, Zərbəli müəllimə Aslanı hazırlaşdırmaqla bağlı verdiyim sözimizin də yadından çıxdı. Əsas o idi ki, Aslan bizimlə bir yerdə o biri sinfə keçdi. Bu mənim bütün sonrakı müəllimlik fəaliyyətimdə imtahanlarla bağlı birinci xahişim oldu.

Zərbəli müəllim mənim ilk redaktorum idi. Yazdıqlarımı birinci ona oxuyardım. Qeydlərini aqlım kəsdiyə nəzərə alardım. Məktəbə bayramdan bayrama şagirdlərlə görüşə hörmətli qonaqlar gələndə məktəbin adından mənə də şeir oxumaq üçün söz verilməsindən başqa, 8-ci, 9-cu, 10-cu siniflərdə Zərbəli müəllim məni özü ilə televiziya verilişlərinə apardı və mən öz şeirlərimi ilk dəfə televiziya oxudum. Hər belə çıxışdan sonra mən məktəbdə az qala qəhrəman kimi gəzirdim. Sona müəllimə çoxdan məni məktəbdən qovmuşdu, əgər hörmətli qonaqların qarşısında və ya televiziya 190 nömrəli məktəbin 8-9-10-cu sinif şagirdi olan mənə söz vermək ehtiyacı olmasa idi.

Ricət. Zərbəli müəllim biz məktəbi bitirəndən sonra da 190-da müəllim kimi işlədi. O, artıq bütün SSRİ-də tanınmış ədəbiyyat müəllimi idi. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı kimi yüksək dövlət təltifinə layiq görülmüşdü. Həyatının sonunda onun da başı olmazın ağrı-əzab çəkdi. Bu ahıl kişini İçərişəhərdən çıxıb küçəni keçdiyi yerdə bir maşın vurdu. Onu vuran sürücü maşını sürüb hadisə yerindən qaçıb getmişdi. Amma Zərbəli müəllim onu görmüşdü. Qonşuları idi. Zərbəli müəllimin qızları da bundan xəbər tutmuşdular. Qızları çox sonralar mənə danışdılar ki, Zərbəli müəllim hələ xəstəxanada ağır vəziyyətdə yatarkən qəti şəkildə evdəkilərin hamısına tapşırır ki, o adamın adını milisə verməsinlər. Beləcə, bir yaralını yolda qoyub qaçan o adam heç bir cəza-zad çəkmir, məsuliyyətə cəlb olunmur. Zərbəli müəllim isə o əhvalatdan sonra daha əvvəlki halını bərpa edə bilmir. Yavaş-yavaş sönüb gedir.

İçərişəhərin cavan, mərd oğulları çox olub. Amma bir çox qocaları da mərd yaşayıb, həyatdan gedəndə də mərd kimi gediblər. Zərbəli müəllim belələrindən idi. **Ricətin sonu.**

...Onu da hökmən deməliyəm ki, bizim sinfimizdə mənim kimi daha bir “şair” var idi. O bizim sinfimizə təxminən 6-cı, ya da 7-ci sinifdə gəlmişdi. Bizim diqqətimizi ədəbiyyatı gözəl bilməyilə deyil, daha çox riyaziyyatı gözəl bilməyilə cəlb eləmişdi. Zərbəli müəllimlə yaxınlıq qura bilməmişdi. Onun “qəyyumu” məktəbimizin başqa bir ədəbiyyat müəlliməsi idi. Bu müəllimənin adı Ramizə müəllimə idi. O, sonralar 132 sayılı məktəbin direktoru və Milli Məclisin deputatı oldu. Zərbəli müəllim məni qanadları altına alan kimi Ramizə müəllimə də bu oğlanı qanadları altına aldı.

Bu oğlan sonralar tanınmış ədəbiyyat adamı oldu. Təəssüf ki, səhhəti ona imkan vermədi ki, nadir istedadı bütün parlaqlığı ilə üzə çıxsın. Amma onu tanıyanların hamısı bir ağızdan deyir ki, o sağ qalsaydı, ədəbiyyatda öz layiqli yerini tutacaq, öz sözünü deyəcəkdi. Ruhü şad olsun. Adı Mehdi Bayramov idi. Biz məktəbdə onu belə tanımışdıq. Ədəbiyyat adamları isə bu gün onu belə tanıyırlar: Mehdi Bayazit!

Mehdinin gözəl xətti var idi. Əsl “nəstəliq” idi. İndi onun şeirlərini yaxşı xatırlamıram, ancaq onu deyərdim ki, bu şeirlər onun yaşına uyğun deyildi, sanki xeyli təcrübəli bir qələmdən çıxmışdılar. Bəlkə də, onlara “qoca” şeirlər də demək olardı. Mehdinin yaşına uyğun olmayan bir ciddiliyi vardı. Sinifdə bizim uşaqların bəzən şit zarafatları olardı. Mehdi heç zaman belə zarafatlara qoşulmaz, nazik dodaqlarını bir-birinə sıxıb eləcə durardı.

Mehdi ilə mənimki tuturdu. Bir dəfə o məni evlərinə qonaq apardı. Deyəsən, bütün sinifdən evlərinə ancaq

məni dəvət etmişdi. İndiki Əlyazmalar İnstitutunun həyə-tində birinci mərtəbədə balaca bir mənzildə anası ilə bir yerdə yaşayırdılar. Sonra ya 8-ci sinif idi, ya 9-cu sinif idi, bu yadımda deyil, Mehdi bizim sinifdən və məktəbdən çıxıb getdi. Əslində, həyatımızdan getdi də deyə bilərik. Niyəsini bilmədik. Daha heç bir əlaqəmiz olmadı. Hərdən haqqında eşidirdik ki, Mehdi Politexnikdə oxuyur, amma təəssüf ki, nə o bizimlə görüşməyə can atdı, bunu istədi, nə də bizdə belə bir həvəs oldu. Sonralar mənim tanıdığım ədəbi aləmdəki dostlarımdan Mehdi Bayazit adlı bir qələm sahibi haqqında bəzi sözlər eşitdim. Amma ağılıma heç cür gəlmədi ki, bu Mehdi o Mehdidir. Sözüna, qələminə inandığım Etimad Başkeçid, Mahir Qarayev deyirdilər ki, Mehdi Bayazitin çox böyük istedadı, böyük arzuları vardı. Amansız həyat ona bunları realizə etməyə imkan vermə-di. Sıxıntı içində yaşayırmış. Mən sonralar bu iki Mehдини təsəvvürümdə birləşdirə bildim və onu tapmaq istədim, amma artıq çox gec idi. Mehdi həyatda yox idi. Təəssüf!!!

Mən çox istərdim ki, o məni o zaman, ehtiyac onu bo-ğanda gəlib tapaydı. Çünki o məni tanıyırdı. O bunu edə bilərdi. Etmədi. Mən isə sonralar haradan və necə bilə bilər-dim ki, Mehdi Bayazit adlı bu fəvqəladə istedadlı malik adam o uzaq məktəb illərindən boylanan haman mavi göz-lərinə əbədi ciddilik hopmuş, nəstəliqlə yazan və yaşından tez qocalmış yeniyetmə dostum Mehdidir?! Taxsır kimdə-dir? Mən hesab edirəm ki, məndədir. Mən gərək bunu hiss edəydim. Mahir Qarayev bir dəfə dedi ki, onlar ikisi – o və Mehdi bir dəfə Akademiyanın həyətinə oturubmuşlar.

Mehdinin pəjmürdə vaxtlarından biri imiş. Məni uzaqdan gələn görüblər. Mehdi özünü gizlədib. Mənə görükmək və yaxınlaşmaq istəməyib. Ondan bunun səbəbini soruşan Mahirə isə belə deyib:

– Mən gərək əvvəlcə əlimdəki romanı qurtarım, sonra onunla görüşüm.

Öz dediyinə görə o, möhtəşəm bir roman üzərində çalışmış. Nə isə... Qismət deyilmiş. Amma onu tanıyanların qəlbində və təsəvvüründə özü haqda belə bir sevimli iz buraxmağın özü artıq mükəmməl bir roman idi.

Mehdi Bayazit – Mehdi Bayramov mənim yarımçıq, heç zaman başa vurmayaçağım bir mətnidir. Yarısı Mehdi Bayramovdan, yarısı da Mehdi Bayazitdən ibarət bir mətn. Diskursu özündən böyük olan mətn. Yeraltısı yerüstüsündən daha əhatəli mətn!

14-cü Fəsil

Yenə Mirzə Kamal

Rübabə müəllimədən sonra sinif rəhbərimiz Nabat müəllimə oldu. Onun sinif rəhbərliyi ardı-arası kəsilməyən sinif iclasları ilə yadda qaldı. Sinif iclasları Nabat müəllimənin ən sevimli işi idi. Bu iclaslar, adətən, tərbiyə məsələlərinə həsr edilirdi. Günahın olmaya, səni ayağa qaldırıb qu-laqların dibinəcən qızarcınca danlamayalar, sinif iclasından gözəl nə vardı ki... Nabat müəllimənin qaşları çox zabitəli idi. O dediklərinin çoxunu sözlə yox, qaşları ilə deyirdi. Bir dəfə bu qaşlar ilk dəfə bilmədi ki, nə etsin – qalxsın, ya qalxmasın. Sanki qalxmalı idi, amma qalxsaydı, sonra daha aşağı, gözün üstünə qayıda biləcəkdimi?! Biz o zaman 5-ci sinifdə oxuyurduq. Sevdə belə iclasların birində qətiyyətlə ayağa qalxıb dedi:

– Nabat müəllimə, mənim sözüm var. Elçin dərsdən sonra mənim dalımca düşüb deyir ki, mən səni sevirəm.

Sinfə ölü, bir qədər də dadlı sükut çökdü. Hamı əsl münəqişənin guruldayacağını gözlədi. Nabat müəllimə də məhz bu zaman bilmədi ki, nə etsin. Qaşlar qalxdı, amma düşmədi. Ancaq bunu deyə bildi:

– Qızım, sakit ol. Qələt eləyir. – Sonra Nabat müəllimənin qəzəbli səsi ucaldı. – Elçin!!! Utanmaz!!! Sabah məktəbə valideyninlə gəl!

Valideynin məktəbə çağırılması ağır cəza idi. Yaxşı, bu valideynə nə deyəcəkdilər?! Deyəcəkdilər ki, “oğlunun başına ağıl qoy, sevməsin?!” Deyəcəkdilər ki, bu, ayıbdır?! Elə bu kompleksin əyər-əskiyyəsi deyilmi, bizlərin bəzisi, həyat yoldaşı yerinə adam arasında indiyənə qədər “uşaqların anası” deyir?!

Bir də bizim sinfin oğlanları Elçinin etdiyi belə axmaq “səhlələr”i təkrar eləmədilər. “Sevirəm” sözünün qədrini bilməyə başladılar. “Sevirəm” sözü dildən qəlbə köç elədi.

– Eşitdin, Elçin? Sabah məktəbə valideynsiz gəlmə!!! Avaranın biri avara!!!

Biz 5-ci sinifdə oxuyurduq və bizim 13-14 yaşımız vardı.

Yəqin ki, biz tərəfdə heç zaman Romeolar, Cülyetlər yaranmayacaq. Onların da 13-14 yaşları vardı.

...Zərbəli müəllim mənim, həqiqətən də, üstümdə böyük zəhməti olan müəllimim idi. Mənə usanmadan axıracan Mirzə Kamal dedi. Başqalarının yanında bir az utanırdım, amma nə edə bilərdim – heç nə. Onu da deyim ki, bu ləqəblə mən bir qədər sonra bir daha qarşılaşdım. Universitetin 4-cü kursunda mənə sevimli müəllimimiz, şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə hərdən bu adla müraciət etməyə başladı. Elə bil, Zərbəli müəllimlə dilbir olmuşdular. Amma Zərbəli müəllim məni özümə görə tanıyırdısa, Bəxtiyar müəllim məni dayıma görə tanıyırdı. Əli Sultanlı ona vaxtilə dərs demişdi, sevimli müəllimi idi. Bəxtiyar Vahabzadənin də mənə münasibəti, elə bilirəm, buna görə xeyli isti münasibət idi.

Və beləliklə, “Mirzə” sözü bir daha mənim həyatıma girdi. Mən yenidən Bəxtiyar müəllimin dərslərində onun kefinin kök vaxtlarında ara-sıra dönüb Mirzə Kamal olurdum.

Bəxtiyar müəllim bizə ədəbiyyatdan dərs deyirdi. Biz tələbələrlə dərs zamanı proqramdankənar söhbətləri ilə daha çox yadımızda qalıb. Sanki bizdən daha çox özünün belə söhbətlərə mənəvi ehtiyacı vardı. O, rəsmi şəkildə yazıb deyə bilmədiklərini dərs zamanı bizimlə bölüşərdi. Unudulmaz dərslər idi. Məsələn, bir dəfə auditoriyada deyirdi ki, Səməd Vurğun böyük şairdir. İki-üç gün sonra isə bunun əksini deyirdi: Səməd Vurğun şair deyil. Onun dərsləri əsl qaynar qazanı xatırladırdı. 75 nəfər kim nə istədisə, əl qaldırıb sözünü deyirdi. Bəzən heç əl də qaldırmırdılar. Böyük şair ortalığa bir sual atır və çəkilib öz dünyasına qapanırdı. Heç bizi dinləmirdi də. Biz də başlayırıdıq bu sualın sularında boğulub sahilə çıxmaq üçün əl-qol atmağa.

Bəxtiyar müəllimin dərslərində gülməli kazuslar da olurdu. Heç yadımdan çıxmaz, həyəcanlı dərslərin birində hamı əl qaldırıb nəsə deyirdi. Bəxtiyar müəllim yenə də ortaya sual atmışdı və bir, ya iki sözlə hər deyilənə münasibət bildirirdi. Əslində isə, o yenə də öz aləmində idi. Niyazi lap arxada oturardı. Əli göydən yerə düşmürdü, amma ona söz verilmirdi. Bəxtiyar müəllim onun göydə qalmış əlini, sanki görmürdü. Bəlkə, doğrudan da, görmürdü. Hamı nəsə deyirdi, hamı nəyisə sübut eləməyə çalışırdı. Səs-küy auditoriyanı başına götürmüşdü. Nəhayət, Bəxtiyar müəllim özünü hələ də “həlak edən” Niyazinin havadan asılmış əlini gördü və sözü ona verdi. Niyazi ayağa qalxıb nə isə deməyə çalışdı. Bəxtiyar müəllim sinfin o biri başından onu yaxşı eşitmədi. “A bala, bir az bərkədən de, görüm nə deyirsən?” Niyazi dediyini təkrar elədi.

Yenə də səsi aydın eşidilmədi. Bu dəfə Bəxtiyar müəllim bezib “gəl bura görüm” deyərək onu taxta önünə çağırdı. Auditoriyanın bir ucundan o biri ucuna – taxta önünə “uzun” bir yol qət edərək birtəhər gəlib çatan Niyazi tələm-tələsik nə isə deməyə başladı. Bəxtiyar müəllim onu sonadək dinləməyib: “Düz deyirsən, keç yerinə” deyib təzədən öz yerinə göndərdi. Niyazi bu “uzun” yolu keçib öz yerinə qayıtdı. Getməyilə gəlməyi bir oldu. Sınıfda xəfif gülüşmə səsləri eşidildi, sonra əvvəlki səs-küy yenə öz yerini tutdu. Amma onu deyim ki, Niyazinin çatdırmaq istədiyi, həqiqətən, ciddi bir düşüncə məhsulu idi, ancaq bu hay-küydə o deyilənlərin yeri yox idi. O biri tərəfdən, qeyd etdiyim kimi, Bəxtiyar müəllim çox zaman öz aləminə qapanırdı. Lazım bildiyini bizə ötürdükdən sonra bizim fikirlərimiz onun üçün maraqsız olurdu. O, bu zaman, demək olar ki, əlçatmaz bir məxluqa dönürdü.

Bununla yanaşı, o biz tələbələrə qarşı dərsləndikən vaxtda xeyli diqqətli idi. Bir dəfə yazdığım bir hekayə barədə tənəffüs zamanı ona danışib fikrini öyrənmək istədim. “On iki nömrə” adlı bu hekayə mənim gənclik xətalarımdan biri idi. Məndən hekayəni alıb özü ilə apardı. Bir neçə gündən sonra özü məni tapıb filfakın dəhlizində bir tərəfə çəkdi və hekayə barədə çox qiymətli mülahizələrini dedi. Aradan xeyli vaxt keçəndən sonra mənim müəllifi və aparıcısı olduğum “Qoşma” verilişinə baxan Bəxtiyar müəllim məni - öz köhnə tələbəsinə Akademiyanın həyatında görüb saxladı və verilişlə bağlı çox dəyərli fikirlərini söylədi. Onun mənə xatırlayıb köhnədəki kimi müraciət etməsi və “Mirzə Kamal, sən nə qənimət adamsan...” deməsi Bəxtiyar

müəllimin unudulmaz intonasiasında bu gün də qulağında səslənir. Əlbəttə ki, bu mənim üçün çox səmimi bir münasibətin qiyməti olmayan tərifidir.

... Və nəhayət, onu deyim ki, Bəxtiyar müəllim mənə hər dəfə Mirzə Kamal deyə müraciət edərkən, əlbəttə ki, sevimli Zərbəli müəllimin nurlu, nəcib siması, gözlərim önündə canlanırdı deməsəm, düz olmaz.

15-ci fəsil

Küçə döyüşləri

Mən küçədə, məktəbdə və evdə böyümüşəm. Yaşadığımın əksəriyyəti kimi oxuduğum “Qorxulu nağıllar”ın astarından vurub üzündən çıxmışam. Badam nənənin uydurduğu damdabacanın sehrinə düşmüşəm və bu sehrdən özüm özümü azad etmişəm. Yeri gəldi-gəlmədi məhləmizdəki (sonralar Mirzə Fətəli Dağlı məhləsi ilə – 4-cü Xrebtovı ilə əvəz oldu, biz ora köçdük. Evimiz Cəfər Cabbarlı kino-teatrının, daha doğrusu, onun arxasındakı “Almaz” yay kino-teatrının düz arxasında idi.) davalara qoşulmuşam. Mənim yaxşı futbol oynamağım var idi. Məhlə məhləyə futbol oynamışıq. Bəzən sözüümüz çəp düşüb. Dava etmişik. İndi soruşsalar ki, bu davalar nəyin üstündə baş verirdi, düz-əməlli bir cavab da verə bilmərəm. Ən doğru cavab, yəqin ki, belə olardı: “qan qaynayırdı”. Özü də necə qaynayırdı?! Qumilyovun passionarlıq nəzəriyyəsi bu yerdə yada düşməzmi, düşər.

Daha sonralar məktəbin 8-ci, 9-cu siniflərində oxuduğumuz zaman (bu, təxminən 1965-68-ci illər idi) biz sinif yoldaşları yığışib dostumuz Etibargilin 8-ci kilometrdeki evlərinə gedərdik. Etibarın atası o evdə qalırdı, amma Neft

daşlarında işlədiyi üçün ayın yarısını evdə olurdu, o biri yarısını Neft daşlarında. Ev bu zaman qalırdı boş. Etibar anası və bacıları ilə bir yerdə Sovetskidə yaşayırdı. O, açarı gizlicə anası ilə yaşadığı evdən götürər, biz də hay-küylə metroya doluşub 8-ci kilometrəki o birotaqlı, nimdaş mənzilə tələsərdik. İmarətə gedən kimi ora gedərdik. Təxminən 10 nəfər olardıq. Pul qoyub yemək-içmək alardıq. İçmək deyəndə ki, içməyə çaxır da daxil idi. Yeməyə kolbasa, pendir, yumurta, balıq konservi, pomidor, xiyar, çörək bəsimiz idi. İçib xoşbəxt olurduq. Adi çaxır bizi çox tez tuturdu. Aslan gözləri axa-axa “məni içki tutmur, mən piyan olmuram” deyirdisə, deməli, məsələ artıq məlum idi. Qərəz, alkoqol bizim heç birimizi “tutmurdu”. Belə bir “ayıq” vəziyyətdə çıxırdıq əvvəlcə həyətə, sonra da küçəyə. Bir qədər irəlində o zaman “Sevil” adlı kino-teatr var idi, onun qabağına gedirdik. Bir-birimizlə bərkdən danışa-danışa, bərkdən gülə-gülə, yanıımızdan ötən qızlara söz ata-ata. Ətrafımızdakı yaşlı adamlar bizə baxıb başlarını bulayırdılar. Biz isə xoşbəxt idik. Sərbəst idik. Bu ikisini bir yerdə cəmləyəndə azad idik.

8-ci kilometrə küçələrində dava eləmək üçün adam axtarardıq. Dava planını əvvəlcədən qurardıq – yeyib-içdiyimiz zaman. Günlərin birində “Sevil” kino-teatrının qabağında bir dəstə erməni uşağına ilişdik. Yaşadlarımız idilər. Kim nə dedi, nə demədisə, dava düşdü və qızıqşdı. Biz onları yenirdik ki, birdən onlardan bir-ikisi uzaqda kimi görüb qışqırırdılar. Bir də gördük, biz tərəfə bizdən xeyli yaşlı, pəhləvan cüssəli (yüz faiz idmançı idi) bir oğlan qaça-qaça gəlir. O gəlib dava yerinə çatanda “Bey ix, Valera!” sədaları göyə ucaldı, erməni uşaqlarına ruh gəldi.

Valera bizə çatıb məsələni anlayana qədər (“kim kimdir?” sualına cavab tapana qədər) araya kənar adamlar girdilər, bayaqdan maraqla bizim davamıza baxırdılar, indi dadımıza çatdılar, araya girib bizi araladılar və davanı yatırdılar. İndi də bilmirəm ki, o dava nə üstündə düşmüşdü. O zaman aydındır ki, Qarabağ məsələsi yox idi, sadəcə, harada oluruqsa-olaq, erməni uşaqlarla biz bir qazanda qaynaya bilmirdik. Davanın düşməyinin heç bir konkret səbəbi yox idi. Yenə də Qumilyov, Qumilyov...

Günlərlə biz o davanı müzakirə etdik. Sinifdə, tənəffüsdə, məktəbdən evə gedəndə... Valeraya qədər biz gərək məsələni birdəfəlik həll edəydik. Əbülfəz gərək kənara çəkilib qızlar tərəfə getməyəydi, Məlik gərək güləşməyəydi, yumruq vuraydı, Zakir harada ilişib qalmışdı?! Muxtar hara itmişdi?! Sonradan bildik ki, onlar davanı ayırmaq istəyənlərin əlində qalmışdılar. Bəziləri aranı bu cür sakitləşdirmək istəyirdilər. Dərs, dərs, dərs... Bizim aldığımız dərslər bitib-tükənmirdi...

Təkcə küçədə tanımadığımız yaşlılarla dava etsə idik, nə vardı ki?! Bir dəfə “Azərbaycan” kino-teatrının qabağında bilet növbəsinə durduğumuz zaman heyvərə bir milis işçisi (ağzını açan kimi bildim ki, ermənidir), o vaxt mənim qolum sınmışdı, qolumdan gipsi təzəcə çıxarmışdılar, elə o sinan yerdən var gücü ilə yapışib məni növbədən fırladıb çıxartdı. Bilet kassasına hamılıqla hücum etməyimizə az qalırdı. Həmən Aslan, Etibar, Məlik, Zakir... Qolum elə bərk ağrıdı ki, mən ağrıdan qışqırdım və bu milisi çox pis bir söyüşlə söydüm. O mənə yaxınlaşdı, heç nə demədi, mənim çantamı (çantam yerə düşmüşdü) yerdən qaldırdı,

açılıb dəftərimin üstündə məktəbimin nömrəsini, sinfimi, adımlı, familiyamı oxuyub səliqə ilə öz dəftərçəsinə yazdı. Sonra yenə bir kəlmə danışmadan çantamı mənə uzatdı. Özü ilə heç hara aparmaq belə istəmədi. O zaman biz buna xeyli təəccüb etdik. Kino-teatr kassasına növbəni buraxıb bir-birimizə “yaxşı qurtardıq!” deyə-deyə bulvara tərəf yol aldıq. Kinoya getməyin artıq bir ləzzəti qalmamışdı. Biz bu hadisəni unutduq.

Təxminən iki aydan sonra anamla mən evdə oturmuşduq. Atam hələ işdə idi. Günorta vaxtı idi. Mən məktəbdən təzəcə gəlmişdim. Telefon zəng çaldı. Milis şöbəsinə telefon edirdilər. Evimizə gəlmək istəyirdilər. Mənim kino-teatrın qabağında söydüyüm haman “vələdüznə” milis işçisi dəftərimdə nömrəsini yazdığım məktəb vasitəsilə ev telefonumu, adresimi öyrənmişdi. Sonra da mənim xuliqanlığım barədə (onu söyməyim barədə, bəlkə də, başqa “cinayətlərim” barədə) milis şöbəsinə böyük bir raport yazmışdı. İş böyümüşdü. Evdə yaxşı ki, atam yox idi. O bu məsələni bilsəydi mənim günüm milisə düşməkdən də betər olacaqdı, məhlə dili ilə desəm, “qanım gedəcəkdi”. Atam işdə idi. Anam tez bacım gilə zəng elədi. Yeznəm milis işçisi bizə gələnə qədər artıq bizdə idi. Milisdən gəldilər. Məsələni bir də məndən öyrəndilər, sonra milis işçisi yeznəmi tanıdı. Mənim yeznəm Yəhya Məmmədov Bakı Dövlət Universitetinin prorektoru, görkəmli Azərbaycan alimi idi. Məsələ çözüldü (mənim ifadəmə inandılar) və mən sözün əsl mənasında həbs edilmədim. Həyat isə bir anın içində tamam başqa bir məcraya düşə bilərdi. Belə ayri-üyrü dolambaclardan mənim yaşıdlarımın, demək olar ki, hamısı keçirdi.

16-cı fəsil

Təhmasiblər

Məktəb illərində yazdığım “şeyrləri” Zərbəli müəllimdən başqa bir nəfərə də oxuyardım. Daha doğrusu, iki nəfərə. Anamın dayısı oğlu, mənim də dayım sayılan, anamı uşaqlıqda Naxçıvan çayına susuz aparıb gətirən Məmmədhüseyn dayıma (Məmmədhüseyn Təhmasibə) və onun həyat yoldaşı nəciblərin nəcibi Bilqeyis xanıma. Bilqeyis xanım ədəbiyyat müəllimi idi. O, həm də məşhur türkoloq-tərcüməçi Xalid Səidin yaxın qohumu idi. Onun qardaşı Xalid əfəndinin qızı Bəhicə xanımın həyat yoldaşı idi. Sonralar Bəhicə xanım hələ Bakıda olarkən onunla bu əlaqələr haqqında dəfələrlə söhbət etmişdik.

Bilqeyis xanımın ədəbiyyat müəlliməsi kimi tərifi bütün Azərbaycanı götürmüşdü. Mənim sonradan dostlaşdığım 132 saylı məktəbin məzunları – Çingiz, Rəfiqə, Rizvan onun haqqında bizim qohum olduğumuzu biləndən sonra o qədər xoş sözlər dedilər ki, mən, həqiqətən, qürurlandım.

O vaxtlar Bakıda adət idi, qohumlar ayda bir dəfə, iki dəfə bir-birinin evinə qonaq gedərdilər. Bu cür ünsiyyət forması, müasir telefonu kifayət qədər əvəz edirdi. Adətən, belə görüşlər çay süfrəsi ətrafında baş verərdi. Və onlar bir-birilə əlaqənin, ünsiyyətin əsas formasına dönərdilər.

Məmmədhüseyn dayıgil İçərişəhərdə yaşayırdılar. Onun evdəki oğlu Çingiz yaşda məndən çox böyük idi, özü də bir az “şuluq” uşaq idi. Evdə tapılmazdı. Onunla mənim, naxçıvanlılar demiş, “müsahibliyim” yox idi. Böyük oğlu Şəfiq isə evli idi və öz evində yaşayırdı. Ona görə də mən, açıq desəm, böyüklərin yanında tək qaldığımdan, dayımgildəki ziyarət məclislərində darıxırdım. Elə oturub məqam gözləyirdim ki, evdən məxsusi gətirdiyim dəftərdən (hər ilin öz şeirlər dəftəri vardı) yazdığım şeir adlı cızma-qaraları ortaya çıxarıb oxuyum. Ər-arvad da mənim xətrimə dəyməzdilər. Anam mənə gözünü ağardar, “bəsdı, başlama” deyər, onlar isə ürəyimi boşaltmaq üçün nümayişkarənə bir həvəslə mənə imkan yaradardılar. Yadımdadır, bunun üçün məni başqa otağa aparardılar. İkisi də mənimlə üz-büz oturur, “dı başla...” deyib diqqətlə qulaq asardılar. Bu otaq Məmmədhüseyn dayının çalışdığı, əsərlərini yazdığı iş otağı idi. Mənim isə o zaman ağıma da gəlmirdi ki, Azərbaycan folklorunun bu görkəmli nümayəndəsi, məşhur ədəbiyyatşünas alim, dramaturq Məmmədhüseyn Təhmasib öz dəyərli əsərlərini elə bu otaqda yazır. Əslində, anlayan üçün bu otaqdan Molla Nəsrəddin gülüşü, Koroğlu nəbəsi, nağıllarımızın, folklor nümunələrimizin unudulmaz qəhrəmanlarının səsi gəlməli idi. Bir qalanın sirrini və seyrini açanlar, cinayətlər törədən oğru gəncin günahını yuması üçün bağışlanıb bağışlanmamasından söz edənlər bu otaqda canlanır, bir-birini inandırmağa, mərhəmətə və ədalətə çağırırdılar. O zaman mən bu səsləri eşitmirdim. Açıq deyim, o zaman Məmmədhüseyn Təhmasibin “Bir qalanın sirri”, “Onu bağışlamaq olarmı?!” filmlərinin ssenari müəllifi olması mənim üçün maraqlı deyildi.

Mənim üçün maraqlı olan “nə olursa-olsun, təki mən bu yazdıqlarımı kiməsə oxuyum” idi. Məndən nə gözləmək olardı?! Mən yeddinci sinif şagirdi idim və mənim 13-14 yaşım vardı.

– Məmmədhüseyn dayı, birin də oxuyum? – Mən əl çəkməzdim.

Ər-arvad bir-birinə baxıb gülümsərdilər:

– Oxu. Ancaq sonra gedək o biri otağa. Anan, xalan darıxdılar. Çayımız da soyudu...

“Anamı çaya susuz aparıb gətirmək necə olur, görərsiniz...” Əlbəttə ki, o zaman mən bu sözləri xəyalımdan belə keçirmirdim.

Məmmədhüseyn dayının “xalam” dediyi qadın onun bacısı, anamın dayısı qızı Bakı Dövlət Universitetinin tanınmış psixologiya müəlliməsi, həlim xasiyyətli, ləyaqətli bir insan kimi tanıyanların dərin hörmətini qazanmış Cəmilə Təhmasib idi. Cəmilə xala gözəl psixoloq alim pədaqoq olmaqla yanaşı, tanınmış ictimai-siyasi xadim idi. Gender siyasətini ölkədə həyata keçirənlərdən idi. O da qardaşigilə gəlişini, adətən, biz onlara gələn vaxta salardı. Bəzən isə əsl bayram olurdu. Bu məclisdə anamın digər dayısı oğlu, nəslin ağsaqqalı, görkəmli aktyor və rejissor Rza Təhmasib də iştirak edirdi. Amma mən “ağ” eləməirdim. Ona şəir oxumağım yadıma gəlmir.

Ev sahibləri isə hər dəfə şeirlərimə inanılmaz səbirlə qulaq asıb mənə ağıllı məsləhətlər verərdilər. Məktəb şagirdi üçün bu böyük bir bayram idi.

– Nə deyirsən, müəllimə?! Bundan, deyəsən, bir şey çıxacaq. Dili rəvan, axıcıdır. – Məmmədhüseyn dayı üzünü Bilqeyis xanıma tutub eynən belə deyərdi.

Bilqeyis xanım onun dediklərinə şərik çıxardı:

– Elədi. Bu yazacaq. Kamal, sən Füzulini çox oxu. Onu oxumaqdan usanma. Onun dilinin axıcılığına fikir ver.

– Bax gör, Füzuli sözləri mum kimi necə əyib düzəldir, yerləşdirir misranın içinə. Buna hökmən fikir ver... Özün də yaz, çoxlu-çoxlu yaz... Çoxlu-çoxlu oxu və yaz... – deyə Məmmədhüseyn dayı ciddi şəkildə mənə tövsiyə edirdi.

Ricət. Azərbaycan ədəbi və bədii dilini öyrənmək və yaxud daha yaxşı öyrənmək istəyənlərə məsləhət vermək lazım gələndə Təhmasiblərin mənə dedikləri yadıma düşür. Və mən deyirəm: “Bu dildə usanmadan bədii ədəbiyyat oxumaq lazımdır”. Özü də, əsas etibarilə, klassik əsərləri. Xüsusən də, “Dədə Qorqud” dastanını. Ayrı-ayrı sözləri anlamasan da, yenə oxumaq lazımdır. Kontekst səni gec-tez anlamadığın sözləri anlamağa gətirəcək.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması sizə dilin daxili ruhunu, əvəzedilməz intonasiyasını, ritmini duymağa kömək edəcək. Özü də Füzulini gərək ucadan, özün-özünü eşidəcək tərzdə oxuyasan. Ritm səni öz ağuşuna alıb aparacaq. Bədrəyib səhv etmək ehtimalı sıfıra enəcək.

Axundov sənə dilin sakitlik içində bədən-birə necə möhtəşəm və həyəcanlı addımlar ata biləcəyini göstərəcək.

Dilin sintaktik bünövrəsinin necə ucaldığını Mirzə Cəlil və Əbdürrəhim-bəydən öyrənəcəksən. Mirzə Cəlil əgər dil xiridarları, dil zərgərləri üçündürsə, Əbdürrəhimbəy hamı üçündür.

Dilin zərifliyi və kövrəkliyi, həssaslığı dedinsə, Cavidə üz tutmalısan.

Dildəki gözlənilməz daxili şiddəti sənə Sabir anladacaq.

Dilin leksik gücü, sözlərin ardı-arası kəsilməz ləşkəri Süleyman Rəhimovun "hərbi düşərgəsindədir".

Heç bir qrammatika kitabına, yaxud dərsliyə ehtiyac yoxdur. Adını çəkdiyim azmanları oxuduqca, özü də dönə-dönə oxuduqca, sən dilin sintaksisini də, morfologiyasını da, leksikasını da dərindən mənimsəyəcək, dildəki qayda-qanunların yerində olmasını və onların yerində pozulmasının incəliklərinə vaqif olacaqsan. Əsl məsələ bu qayda-qanunların gözlənməsilə bərabər, onların yerində pozulmasıdır. Birdəfəlik bunu bilmək vacibdir ki, onlar pozulmasalar, dilin (əslində, bədii dilin) inkişafından söz açmaq mümkün deyil. Ona görə də dildəki pozuntulardan danışan zaman tənqidçi son dərəcə ehtiyatlı olmalıdır. Bəlkə də bu "pozuntu" yeni inkişaf xəttinə aparan yoldur. **Ricətin sonu.**

Qərər, Təhmasiblər məndən canlarını qurtarmağın yolunu, deyəsən, tapmışdılar. Bu yol, əlbəttə ki, tərifdən keçirdi. Özü də ürəkdən gələn tərifdən. Məmmədhüseyn dayı sərt biri idi – uşaqla uşaq, böyükklə böyük deyildi. Vaxtilə, heç yadımdan çıxmaz, İçərişəhərdəki tənha şairin, yəni, mənim “şəir məclislərimdən” bir çox il əvvəl Məmmədhüseyn Təhmasibin ssenarisini yazdığı “Bir qalanın sirri” filmi hələ ekranlara çıxmamış bir dəfə bizim evdə bu barədə söhbət düşəndə mən – o vaxt balaca uşaq ona nə qədər zülm edib zəhləsini tökmüşdüm...

– Sən allah, de də mənə, nolar, de də, nədi qalanın sirri?
– Bir soruşmadım, iki soruşmadım...

O isə mənim bütün bu tərsliyimə dözərək “qalanın sirrini” açıb faş eləmədi ki, eləmədi. Onun quru cavabı bugünkü kimi yadımdadı:

– Film çıxar, görərsən.

İndi isə, budur, “Bir qalanın sirri”nin üstündən neçə il keçib, mən artıq yeniyetmə yaşına çatmışam, özüm nəşə yazmağa çalışıram. Məmmədhüseyn dayı da, Bilqeyis xala da məni tərifləyir. Bəlkə də bu, onların məni təşviqetmə üsulları idi?! Mən indi başa düşürəm ki, mənə hava, su kimi lazım olan sözləri onlar o zaman mənə səxavətlə deyirdilər. Mən də təzədən həvəsə gəlirdim. Özümə inamım möhkəmlənirdi. Təriflər məni göylərə uçururdu. Yeni şeirlər yazılırdı. O şeirlərin yazıldığı dəftərlər bu gün də mənimlədir. Hərdən çıxarıb bir-ikisini oxuyuram. Əlbəttə ki, gülməyim gəlir. Amma o zaman yazıldıqları vaxt bu şeirlər mənim üçün çox dəyərli idilər. Dayımgil isə mənim

yazdıqlarıma heç zaman gülmürdülər. Hələ o vaxt onlar mənə inanmışdılar. Ruhları şad olsun. Məmmədhüseyn dayının, Bilqeyis xalanın Füzuli ilə bağlı mənə dediklərini heç vaxt unutmadım. “Mənim Füzulim” kitabını yazanda Məmmədhüseyn və Bilqeyis Təhmasiblərin nəcib, nurlu çöhrələri gözümün önündən heç getmədi.

17-ci fəsil

Məktəb və ali məktəb

Məktəbdə sinifdən-sinfə adladıqca mənim şeir oxumaq həvəsimə yeni-yeni tab gətirənlər ortaya çıxırdı. Onlardan biri Ağamusa müəllim, o biri Yəhya müəllim idi. Onlar mənim əziz yeznələrim idilər. Ağamusa müəllim məni tərifləyənlər içərisində xüsusilə seçilirdi. O hətta mənim bəzi uğurlu misralarımı müxtəlif məclislərdə təkrar edirdi. Mən yavaş-yavaş məktəb şairindən ev şairinə döndürdüm. Məktəbi bitirdikdən sonra Ağamusa müəllim mənə 1-ci kursda özünün dekan olduğu filoloji fakültədə “Dilçiliyə giriş” fənnindən dərs dedi. Onun dərsləri biz birincilər üçün elmi fantastika kimi idi. Bir dəfə 75 nəfərlik auditoriyada dərs bitəndən sonra sinifdən çıxan yerdə məni çağıraraq dedi:

– Kamal, gəl yanıma.

Sinifdə bunu eşidən hər kəs mənə maraqla baxdı. Mən, doğrudan da, utandım. Bir az düz çıxmırdı. Amma sonra özümə təskinlik verdim: onsuz da potokda hamı bilirdi ki, biz yeznə-qayınıq. O vaxtlar da yerin qulağı var idi. Ola bilər ki, bəzi içigöynəyənlər də olmuşdu belə münasibəti görənlər arasında. Və bir-iki nəfərdəki sonrakı xəbəsiyin, bədxahlığın məxəzi belə-belə nyuanslarda idi - bilmirəm. Ola bilməzmi?! Ola bilər.

Mən onun iş otağına girəndə Ağamusa müəllim stolunun üstündəki kağızları yerbəyer eləyirdi, məndən soruşdu:

– Hə, necə idi dərs? Bəyənersiz mən deyənləri?

Əlbəttə ki, bəyənirdik. Ağamusa müəllim təkcə biz filoloqların deyil, şərqşünasların, tarixçilərin, psixoloqların, jurnalistlərin də kumiri idi. Riyazi dilçilik istiqamətindəki çalışmaları ilə dəqiq elmlərin nümayəndələrinin də geniş rəğbətini qazanmışdı.

İndi düşünürəm ki, o zamanın məşhur filoloqu, dilçi alimi Ağamusa müəllim də “Docendo discimus” (öyrədərək öyrənirəm) ibarəsinin, bəlkə də, özündən xəbərsiz cazibəsində imiş...

Məktəbi, ali məktəbi, aspiranturanı, ilk iş yerimi birləşdirən bir vacib xətt var idi. Bu xətt “dostlar” xətti idi. Tale elə gətirmişdi ki, bu xəttin müxtəlif nöqtələrindəki mənim sevdiiyim və məni sevən dostlarım bir-birilə ya tanış, ya da məndən kənarda da vaxtilə dost olmuşdular. Sonradan tanış olmayanlar da bir-birilə yaxınlaşdılar. Mənim ən çox sevdiiyim bir prinsip var. Ayrı-ayrı istiqamətlərdə (məhlədə, məktəbdə, universitetdə, çayxanada...) olan və bir-birini tanımayan dostlarımı bir-birilə tanış və dost eləmək. Elə olurdu ki, məndən kənarda da bəzən bu adamların dostluğu davam edir, bərkiyirdi. Onları bir-birinə ya çayxana həyatı, ya birgə yeyib-içmələr, ya da (bu daha sonralar oldu) mənim pyeslərim əsasında səhnələşdirilən müxtəlif tamaşalarımnda iştirak, tamaşalardan sonrakı məclislər birləşdirirdi.

Mənim çox sədaqətli dostlarım olub. Moskvada aspiranturada oxuyarkən Bakıya tez-tez gedib gəlirdim.

Təyyarə bileti aspirant və tələbələr üçün çox ucuz – on yeddi manat idi. İldə üç dəfə, dörd dəfə Bakıya uçurdum. Mənim qarşılanmağım, yola salınmağım məktəb yoldaşlarım üçün əsl rituala dönürdü. Bir dəfə isə lap pik həddinə çatan bir hadisə baş verdi. Bunu məntiqlə anlamaq çox çətindir. Amma bu, olmuş hadisədir.

Bir dəfə elə oldu ki, mən, Moskvaya qatarla qayıdası oldum. Qatar Bakıdan axşam yola düşürdü. Məktəb dostlarım – Aslan, Etibar, Məlik, Muxtar, Valid, Əbülfəz məni vağzalda yola salırdılar. Bir az əvvəl yaxşıca yeyib-içmişdik. Qatarın yola düşməyinə beş dəqiqə qalırdı, biz isə hələ də perronda durub nəyisə müzakirə edirdik. Nədən danışırıdığ – bu vacib deyil. Amma həm mənim, həm də dəqiq bilirəm ki, onların ürəyi ayrılıq vaxtı yetişdiyindən bərk sıxılırdı. Etibarla Məlik bir kənara çəkilib nə isə gizli-gizli pıçıldayırdılar. Etibarın maşını vardı. Aramızda maşını olan bir o idi. Köhnə bir “Jiquli” idi. Bu maşınla biz nə oyunlardan çıxmamışdıq?! Bir dəfə hətta Muxtar evlərindən bağ açarlarını “oğurlayıb” bizi bağlarına aparmışdı. Novxanıdakı bağdan dənizə qədər Etibarın maşınına, bəlkə də, doqquz nəfər minib getmişdik. Hətta Zakir maşının “baqajnik”ində oturmuşdu.

Qərər, qatar tərpənər-tərpənməz mən sıçrayıb ayağımı dəmir pilləkənə qoydum. Məlik bic-bic gülə-gülə qışqırdı: “Sabah görüşərik”. Heç nə başa düşmədim.

O vaxt qatar Moskvaya iki gün yarıma gedirdi. Yolun ortasında Şimali Qafqazın mərkəzi Minvod şəhərinə yetişəcəkdik. Ora qatar sabahkı gün, günorta, təxminən, saat

2-də, 3-də çatacaqdı. Mən Moskvaya qədər iki gün qatarda nə edəcəkdim? Bunu fikirləşəndə qanım qaralırdı. Əlbəttə ki, ilk növbədə, darıxacaqdım. Kupeyə çəkilib yerimdə uzandım və yola götürdüyüm hansısa bir kitaba gözümü dikdim. Mənim bəxtimdən yenə də qonşuluğumda söhbət eləməyə maraqlı bir adam tapılmadı. Bu hal məni getdiyim səfərlərdə indiyənədək izləyir. Maraqlı qonşu axtarışları bu gün də davam edir.

...Ertəsi gün günorta vaxtı qatar tənbel-tənbel Minvod vağzalına yaxınlaşdı və nəhayət, dərindən fısıldayıb dayandı. Mən kupenin pəncərəsindən həvəssiz halda perrona baxırdım. Birdən nə görsəm, yaxşıdır?! Qanım bədənimdə cövlan elədi. Yerimdən sıçradım. Gördüm ki, Məlik və Etibar perronda ora-bura qaçaraq vaqon pəncərələrinə baxa-baxa məni axtarırlar. Mən tez-tələsik perrona sıçradım. Biz yənidən min il görüşməyən adamlar kimi bir-birimizə sarıldıq.

Təxminən, on dəqiqə vaxtımız vardı. Bunlar mənimlə bir də görüşüb sağollaşmaq üçün bütün gecəni maşın sürüb özlərini Etibarın köhnə Jiqulisində Minvoda gələn Bakı qatarına çatdırmışdılar. Məlikin “sabah görüşərik!” sözlərinin mənası mənə indi çatdı. Bir də öpüşüb sağollaşdıq. Məni bir daha yola salıb, onlar Bakıya qayıtdılar. Buna inanmaq çətinidir, bəlkə, onların bu hərəkətini anlamaq, bayaq dediyim kimi, məntiq baxımından mümkün də deyil, belə bir hərəkətin mənası nə idi, bəlkə bu hərəkət çoxuna hətta qəribə gələr, amma bu, bir həqiqətdir. Mənim dostlarım məntiqlə yox, qəlbin həssaslığı ilə oturub-duran kişilər idi. Mənim dostlarım belə dostlar idi.

Dostların içində eləsi də var idi ki, mənim fikrimcə, olmasa idi, daha yaxşı idi. Amma haradan baxırıqsa-baxaq, o var idi. Allah belə məsləhət bilmişdi ki, bu adam səkkiz yaşından mənimlə bir məktəbə, bir sinfə getsin, on il mənimlə bir parta arxasında otursun. Mənim də borcum o idi ki, bu adamla həyatımın sonuna qədər dostluq edim və bu dostluğu qoruyum. Bu mənim seçimim deyildi. Mənim işim bizi birləşdirən prinsipə sədaqətdən ibarət idi. Ona görə də tək-tük belə dostlar olurdusa, mən yenə də tələyimdən şikayət etmirdim. Sədaqət, etibar, inam bizim münasibətlərimizin əsasını təşkil edirdi. Kim harada işlədisə, bizim üçün fərqi yox idi. Aslan Rusiyada bazarda gül işinə baxırdı, Zakirin məhlədə pirojki budkası vardı – pirojki satırdı, Muxtar qəbir daşları yonurdu, Məlik profilaktoriyada işləyirdi, Etibar əvvəl çekanka sexində işlədi (onun yaxşı rəsm qabiliyyəti var idi), sonra professional dilçi, elmi işçi və müəllim oldu. Mən o zaman rektor idim. Və bunun heç kimə zərər qədər də təsiri yox idi. Dostların qohumları da dostlara çevrilirdi. Aslan rəhmətə gedəndən sonra dostluğu onun böyük qardaşı Rüstəmlə davam etdirdik, Aslanğilin Bilgəhdəki evinə öz evimiz kimi gedib gəldik. Atası Zülfüqar kişi bəmərə bir kişi idi. Əsl ağsaqqal idi. Böyükklə böyük idi, kiçiklə kiçik. Etibarın əmisi, bibisi uşaqları ilə uzun müddət bir yerdə olduq. Məlikin qardaşı Aydın, Aydının dostları, xüsusilə, Həsən Şirinov bizim də dostlarımıza çevrildilər. Çingizlə dostluq sonralar onun qardaşları ilə, dostları ilə (xüsusilə, Rizvanla) dostluğa çevrildi.

Dostların dost kimi formalaşmasında, əlbəttə ki, Bakı şəhərinin, 190 nömrəli şanlı məktəbin böyük xidməti var-

dı. Bizə dostluğu o öyrətmişdi, bir-birimizin qədrini bilməyi o nəsihət eləmişdi. Bunu biz o zaman hiss etmirdik, amma bu, belə idi.

Mənim dostlarımın daxili aləmini oxucuma daha yaxşı hiss etdirmək üçün istərdim ki, onlarla bağlı bir hekayəm barədə danışım. Amma yox, məncə, danışmaqla alınmaz. Mən gərək o hekayəni olduğu kimi burada verəm ki, məsələ bütün aydınlığı ilə aşkar olsun. İndi bu hekayəni oxuyuram və kövrəlməyə bilmirəm. Bu hekayəni həyatdan köçüb getmiş və həyatda olan bütün dostlarıma həsr edirəm.

Sağlıq

(Hekayə)

İndi də elə bu məclisin sonuna yaxın həməən ətürpədən əndiribadi fikir yenə gəlib ox kimi onun beyninə sancıldı. Bədəninədən, elə bil, elektrik cərəyanı buraxdılar, bütün vücudu gizildədi və o, bir neçə anlığına ətrafındakılardan ayrıldı. Başqa bir məkanamı düşdü?! Bir onu bildi ki, diksinən kimi oldu. Yuxuda olur bu cür, elə bil, boşluğa yuvarlanırsan, uçunursan. İnanılası deyildi, amma onun özü heç istəməzdi ki, son zamanlar tez — tez beyninə girib onu beləcə həyəcanlandıran bu əndiribadi fikir həqiqətə çevrilsin. Belə ola bilməzdi, amma kim bilir?! Ortada xeyli kiçik gerçəklik faizi ola bilərdi. Və bu onu qorxudurdu.

Fikir isə bundan ibarət idi: o, heç zaman ölməyəcək.

...Məclis həmişə olduğu kimi hay-küylə keçirdi. Yeddi nəfər sadıq orta məktəb dostu — 8 “b” sinfinin köhnə şagirdləri artıq qırx il olardı ki, ayda bir dəfə, iki dəfə görüşüb beləcə nə asudəlik içində yeyib-içir, boyat xatirələri isidib neçənci dəfə delikates kimi bir-birinə sıırırdılar. Bu restorana da artıq alışmışdılar — xudmani, ayrıca otaq, televizor, demək olar ki, ev şəraiti... Nə vacib işləri olsaydı belə bu məclislər həmişə tam heyətlə keçərdi, onları buraxmaq olmazdı.

— Yox, sənin yadından çıxıb. Keçən dəfə belə danışmırdın...

— Bilə-bilə axırımı dəyişdirir. Sərf eləmir axı...

— Xeyir, vallah yox. Axırda axı mən özüm boynuma aldım ki, topu məktəbə mən gətirmişəm. Özüm dedim. Hamınızın yanında dedim. Dedim, demədim? Dedim.

— Özün demədin.

— Dedi, amma elə dedi ki... Arif əsl istintaq qurmuşdu...

— Arif müəllim otuzdurdu səni yerinə. Hələ “muçenik” elədi səni.

— Bəli, bəli, həzərat. Mənim yaxşı yadımdadı. Dedi ki, sən başqasının günahını boynuna alırsan. O cür ustalıqla sən ki dedin o sözləri.

— Mən neyniyə bilərdim? Boynuma aldım, inanmadılar.

— Almasaydın, ondan yaxşı idi...

Bu “top” məsələsi uzun illərdi qaranlıq bir keçmişdə qalmış məktəb illərinin əziz yadigarı idi. Onlar bu yarıdedektiv hadisənin hər ştrixini, hər hərəkətini ciddi şəkildə döngə-döngə təhlil etməkdən yorulmurdular.

Məsələ bundan ibarət idi. Çiskin bir payız günü Etimad sinfə top gətirmişdi. Böyük tənəffüs zamanı 8 “b”-nin oğlanları sinfdəki qızları çiğırda-çiğırda dəhlizə çıxartdılar. Birinci cərgədəki partaları arxaya sürütdədilər. Balaca meydança alındı. İki dəstəyə bölündülər. Oyun təzəcə qızıışdı. Birdən heç kimin gözləmədiyi halda kim idisə topa elə bir zərbə vurdu ki, top gedib düz pəncərənin ortasından dəymədimi, dəydi. Pəncərə şaqqltıyla ortadan sınıb çilik-çilik olmadımı, oldu. Hamı yerindəcə quruyub qaldı. Şüşə qırıntıları məktəbin həyətinə, gediş-gəlişin gur yerinə parıldayan yağış damlları kimi yağmağa başladı. Həyətdən keçənlər diksinib yana çəkildilər. Bir nəfər cır səslə aşağıdan qışqırdı:

— Vəhşixanadı, məktəb deyil ki... Vəhşidilər bunlar!! Vələdüznadılar!!

Beş dəqiqə keçmədi ki, əlində yekə bir şüşə parçası tutmuş cır səslə, balacaboy, üzündəki sevinc dolu o mənfur ifadəni heç cür gizlədə bilməyən kişiylə məktəbin direktoru Sona müəllimə hövlnək sinfə daxil oldular. Sona müəllimənin rəngi ağappaq idi, otağa ötəri göz atan kimi məsələni əli üstü başa düşdü. Uşaqların üzlərinə belə baxmadı, amma əllərini, ayaqlarını xüsusi diqqətlə gözdən keçirdi. Arxayın oldu ki, əli, qolu, ayağı yaralanan yoxdur. Sonra acıqlı-acıqlı şüşəsi sınıq pəncərənin yanına keçib aşağı boylandı, başını çoxmənalı şəkildə buladı. Yəni, “Görün, mən sizin başınıza nə oyun açacam...” Cır səslə kişi əlində bayraq kimi tutduğu şüşə parçasını xüsusi ədə və səliqəylə jurnal stolunun üstünə qoydu. Sona müəllimə məktəbin rəsm müəllimi cavan, enerjisi fontan vuran Arif müəllimi sinfə çağırırdı:

—Neynirsən elə, amma öyrən gör, bu topu bu məktəbə kim gətirib.

Top sinfin ortasında yetim uşaq kimi atılıb qalmışdı. Elə bil, cüzamlı idi, heç kim ona yaxın durmaq istəmirdi. Top tərəfə baxan belə yox idi.

— Baş üstə! — Arif müəllim bütün bədəninə sim kimi dartıb əllərini əskərlər kimi yanına sıxdı. Cır səslə kişinin də bədəni onun kimi tarıma çəkildi.

Bundan sonra isə müsibət başladı. Arif müəllim sinfdə əsl istintaq qurdu.

... —Allah üzümüzə baxmışdı ki, o alçağın başına düşməmişdi o şüşə. Yadıınıza gəlir nə boyda idi əlindəki şüşə parçası?!

— Bayraq kimi əlində tutub sinfə girəndə mən bilirsən, necə qorxdum...

— Sona müəllimənin rəngi ağappaq olmuşdu... — Zakirin gözləri o uzaq günü yada saldığından, ya da içdiyi araqın təsirindən — süzülüb getdi.

— Fasilə edəcəyik, yoxsa?.. Bu top söhbəti qurtarmadı?! — Hənifə birdən-birə darıxdı.— Plastinkanı dəyişin...

Hənifə demək istəyirdi ki, söhbəti dəyişin.

— Neynirsən sən fasiləni? — Vahid qaşlarını bərk-bərk çatıb ona tərs bir baxış atdı. — Yedin, doydun?

— Həri, çay içmək istəyirəm, olmaz?! — Hənifə günahkar adamlar kimi məlul-məlul dilləndi.

Stolun üstündəki yeməklər yeyilib qurtarmamışdı. Sonuncu araq şüşəsi yarıdan çox dolu idi. Altı nəfərə “əlli-əlli” rahat vura bilərdilər.

— Bunu da içək, sonra keçək çaya. Nə deyirsiniz?! Çay olacaq? Deyirlər ki, olacaq... — Malik əlini araq şüşəsinə uzatdı.

— Mən süzəram. — Vahid özü içmirdi, amma adamları içirtməyi sevirdi. Şüşəni Malikdən alıb altı nəfərin hər birinə, təbii ki, özündən başqa, misqal dəqiqliylə araq süzdü. — Olacaq, çay da olacaq, tort da olacaq...

Kamran qəfildən ayağa qalxdı. Bu o zaman baş verdi ki, ölümsüzlük haqqındakı həməən əndirabadi fikir gəlib onun beyninə artıq girmişdi. O, sağlıq demək istəmirdi. Amma fikrini dəyişdi.

Məclisdə isə ara qarışıb məzhəb itmişdi. Hərə öz kefində idi.

Zakir Etimada nəşə deyib onu güldürməyə çalışırdı, amma Etimadın dodağı da qaçmırdı. Hənifə əlində pult diqqətlə televizorun kanallarını bir-birinə qarışdırmaqla məşğul idi. Malik sağa-sola baxıb, elə bil, kimisə axtarırdı, öz-özünə nəşə deyirdi, dodaqları səssiz-səssiz tərpənirdi. Muradla Vahid pıçıldışırdılar. Nəhayət, hamı bir-birinə baxa-baxa başa düşdü ki, Kamran, deyəsən, danışmaq istəyir, hətta bunun üçün ayağa belə qalxıb.

Kamran isə səssizcə, bir az da ədalətli-ədalətli ayaq üstə durub gözləməyində idi. Buna deyərdilər, qəd tutub. Yavaş-yavaş hamı sakitləşdi və ortalığa sükut çökdü.

Etimad köksünü ötürüb yavaş və kədərli səsle dedi:

— Buyur, qardaş. Son söz qoy sənin olsun. — Etimad “son söz” dəlisi idi. İndi də, elə bil, əziz tikəsini boğazından kəsib Kamrana verirdi.

— Belə... Əzizi-mənlər! Mənim bir sağlığım olacaq. — Kamran sözünə belə başladı.

Amma elə o dəqiqə onun sözünü yenidən hay-küylə kəsdi. Çünki Zakir yavaşdan “ha-ha-ha” eləyib göz-qaşını oynada-oynada barmağı ilə Hənifəni ona- buna göstərməyə başlamışdı və bu şəkildə onun oğrun-oğrun başqa bir işlə məşğul olduğunu “ifşa” edirdi.

— Sakit. Qulaq asın. Səbətnən gilasın nağılı deyil... Kişi söz danışır... Bəsdi, televizorla oynadın... Böyümədi də bu adam. Bu gün-sabah əlli yaşın olacaq... — Camaat hamı birdən-birə Hənifənin üstünə düşdü. O isə televizorun səsini alıb indi də kanalları rəngli mənzərələr kimi bir-birinə vurub keçirdi. Aydın məsələ idi — intim axtarırdı. Pultu onun əlindən zorla aldılar.

Kamran təhər-tövrünü pozmadan sözünə davam elədi:

— Əzizi-mənlər! — Bu, onun sevimli xitabı idi. — Biz ki, ayda bir dəfə, iki dəfə bu gözəl məkanda toplaşırıq, məclis qurub bugünkü kimi yeyib-içirik, deyib-gülürük, ötən günləri yada salırıq, eyni əhvalatları az qala hər dəfə eyni həvəslə bir-birimizə ilk dəfəymiş kimi danışırıq — bunun qiyməti — kim nə deyir, desin, mənim gözümdə milyundu. Məktəb illərinin qiyməti yoxdu.

— Topu kim gətirmişdi, cəzanı kimlər çəkdi...

Hənifə ortaya bir atmaca atdı, eynən həmən top kimi və bu zaman Kamrana elə gəldi ki, o zaman topu pəncərəyə vurub şüşəni sındıran da elə bu Hənifənin özü olmuşdu. Hənifənin atmacasına reaksiya verən olmadı.

— Mənlik deyil... — Yalnız Etimad atmacaya ciddən etiraz elədi.

Kamran yenə müəmmalı və ədalətli şəkildə susub gözlədi. Murad çəngəllə stəkanı döyəclədi.

— Xamuş! Bir susun, görək bu adam nə deyir...

— Bu adam onu demək istəyir ki, — Kamran Murada minnətdarlıq dolu bir təbəssümlə baxdı. — Bizim bir-birimizdən ayrı kimimiz var?! Heç kimimiz yoxdu. Birimiz ağıllıyıq, birimiz dəliyə. Birimiz etibarsız, birimiz hələ də uşaq qalmışıq. — Kamran əli ilə yanında oturmuş Hənifənin başına tumar çəkdi. — O birimiz qırdı-qaçdı... Əgər biz ağılımız kəsəndən sonra bir-birimizi tapıb dost olsaydıq, bu isə mümkün deyildi, hər baxan düz deyərdi ki, bunların ağılı həqiqətən yoxdu. Bu adamları axı bir-birinə heç nə bağlamır... Bunlar niyə dost olmalıydılar?! Bəs o zaman belə bir sual ortaya çıxır. Biz nə üçün bu günə kimi bir yerdəyik?! Və nə üçün bizim bizdən başqa bir kompaniyamız yoxdur?! Razısız mənimlə?

— Maraqlı söhbətdi... — Ehtiyatı əldən verməyən Vahid ağır-ağır dilləndi. “Bu hara yozur görəsən?!”

Kamran isə davam elədi:

— Mən bilirəm ki, ağıl kəsəndən sonra, məsələn, Hənifə kimi... adama ömrüm boyu “tamah” salıb dost olmazdım. Yox eee... Mənim qərdeşimdi o... — Kamran məzəli bir ahənglə sözü-nü zarafata çevirdi.

— Adamdı o?! — Zakir məsələni ciddi qəbul etdi.

— Heç gör mən səni yaxına buraxırdım?! Filosoфа bax... — Hənifə də söz altında qalmadı, xasiyyəti belə idi, hökmən bir cavab tapıb deməliydi.

— Hə... — Kamran Hənifəyə cani-dildən məhəbbətlə baxdı və Hənifəni uşaq kimi əzizlədi. — Qərdeşimdi bu mənim... — Sonra Kamran yenə əsas mövzuya qayıtdı. — Nə isə... Bəs biz niyə bir-birimizdən əl çəkə bilmirik, qırx ildi bir yerdəyik?! Birinci sinifdən bu günə qədər qırx il... Bir-iki ilə əlli yaşımız olacaq...

— Hənifənin iyirmi yaşı olacaq... — Bu da Malikin əsas zərəfatlarından idi. — O axı inkişaf eləmir... Onda degradasiya.

— Qoyun sözümü qurtarım, sonra qırın bir-birinizi... — Kamran gördü ki, Hənifə əlini gizlicə su dolu stəkana sarı aparır. Suyu Malikin üzünə çırpmaq istəyirdi. Kamran ərklə onu birəlli də olsa qucaqlayıb stəkana götürməyində mane oldu və dayanmadan sözünə davam elədi:

— Öz sualıma özüm də cavab verirəm. Biz niyə bu günə qədər bir yerdəyik? Çünki bu, bizdən asılı olmayıb. Allah gətirib bizi bir-birimizin yanına. Bax, bu mənim qərdeşim Hənifəni birinci sinifdə oturdub mənim yanımda. Mənim seçki imkanım olmayıb. Olsaydı...

Zakirin yadına Füzuli düşdü:

— Olsaydı, mənim bir ixtiyarım, olmaz idi səndən özgə yarım... Ha-ha-ha...

Bu yersiz gülüşdən dərhal sonra Zakir ciddiləşib Zərbəli müəllimi xatırladı:

— Allah Zərbəli müəllimə rəhmət eləsin.

Söhbət yenə də məcrasını dəyişdi.

— Allah hamısına rəhmət eləsin. Allah Rübabə müəlliməyə, Sona müəlliməyə, Nabat müəlliməyə...

— Arif müəllim... — Bu, Etimad idi.

— Mariya Semyonovnaya, Sadığa, Mustafaya... Hacıya...

— Allah onların hamısına rəhmət eləsin... — Malikin, deyəsən gözləri dolmuşdu, kövrək idi deyən, səsi həzin gəldi.

Onlar öz müəllimlərini xatırlayırdılar. Xatırladılar, qurtardı.

— İndi də keçirəm sözümlün sağlıq hissəsində... Bitirirəm. Məni diqqətlə dinləyin. — Kamranın ürəyi birdən-birə sıxıldı. O, bu sağlığı hökmən deyib sona çatdırmaq istəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, sağlıqdan sonra o əndirabani fikir bir daha onu narahat etməyəcək.

Kamran bir əliylə yanında oturmuş Hənifənin başına yenə də şılal çəkdi, o biri əlində tutduğu qədəhi isə düz başının üstünə qaldırdı, uca səslə dedi:

— Mən içirəm bu bədəni bizim aramızda axırıncı kim qalacaqsansa onun sağlığına. Heç kim bilmir, o axırıncı adam bizim aramızda kim olacaq. Amma kimsə olacaq. Hamı gedir bu dünyadan, heç kim bu dünyanı tutub qalmır.

— Əlbəttə, ölüm haqdı... — Vahidin səsi molla səsinə oxşadı. O, dostlar arasında yeganə namaz qılan idi.

— Bəli, o adam ki, onun alınına yazılıb və o bizim hamımızdan sonra gedəcək o biri dünyaya, mən təklif edirəm, bunu içək o xoşbəxtin sağlığına.

Məclisdəkiləri söz tutdu və onlar bir müddət dinib-danışmadan deyilən sağlığı “həzm” etməyə çalışdılar.

— Nə danışır bu? Siz bir şey başa düşdünüz?! — Nəhayət, Zakir araya çökən səssizliyi pozdu. — Necə yəni, axırıncı adam? Deməli, belə çıxır ki, o adam tək qalacaq?..

— Bəli, əzizi-mən, kimsə axırda tək qalacaq. Bu bizdən asılı deyil ki... Kim axırda qalacaq onun sağlığına... Məsələn, Hənifənin...

— Mənə lazım deyil. İçməyin mənim sağlığıma. İstəmirəm.
— Hənifə qaşqabağını salladı. Bu dəfə o, son dərəcə ciddi idi.

— Nolar?! Onda Zakirin sağlığı... — Kamran nəvaziş dolu təbəssümlə Zakirə baxdı.

— Niyə mən? Mən niyə? İstəmirəm! Mənim də sağlığım olmasın! — Zakir kobud bir tərzdə Kamranın sözünü kəsdi.

— Başa düşürəm. O zaman... könüllü yoxdu?

Yenə səslər bir-birinə qarışdı, hamı bir ağızdan danışdı:

— Yoxdu, könüllü yoxdu. Bu çox axmaq sağlıqdı, Kamran. Başqa plastinka qoyun... Mənə lazım deyil... Ay gic, deməli, bu adam bizim aramızda hamıdan çox yaşayacaq, başa düşürsən? Cəhənnəmə ki... İstəmirəm. Axırıncı? Adamın ürəyi partlayar... Tək, quqquluqu... Sən də istəmirsən? Yox, mən niyə? Mən də istəmirəm... Kamran, sən bu sağlığına heç kim qol qoymadı... Başqa sağlıq de, içək. Yoxsa...

— Topu kim gətirmişdi, onun sağlığına...

— Yox, şüşəni kim sındırdı, onun sağlığına...

— Yaxşı ki, şüşə o kişinin başına düşmədi. Sona hirsindən əsirdi. Arif nə oyundan çıxmadı, topu kimin gətirdiyini öyrənmək üçün... Amma heç kim Etimadı satmadı...

Dostlar ümidlə Etimada baxdılar. O, sağlığı öz üstünə götürə bilərdi.

— Çox sağ olun, uşaqlar... — Etimadın üzünü məsum bir təbəssüm gəzdirdi. — Amma qoy bu sağlıq mənim sağlığım olmasın...

Kamranın sağlığı, əlbəttə ki, alınmamışdı. Onlar daha bir kəlmə də danışmadılar. Qədəh qədəhə toquşdurmadan aralarını başlarına çəkдилər. Elə bil, ölmüş bir adamı, sonra imkan olmayacaq deyə əvvəlcədən yad edirdilər. Malik qədəhini qaytarıb yerə qoydu. Əllərinin dalı ilə gözlərini qızaranacan ovuşdurdu.

Sonra... Sonra isə turşu xiyardan ləzzətlə bir dişdəm aldı və qəfildən çırtıq çala-çala məşhur mahnının ahəngində səsini başına atdı:

— Deyin görək çay olacaq??? Deyirlər ki, çay olacaq...

Zakir ürəkdən qəhqəhə çəkdi:

— Ha-ha-ha...

Hekayənin sonu.

Hekayə burda bitir. Yəqin, oxucu fikir verdi ki, dostlarının adı hekayədə bir qədər dəyişdirilmiş şəkildə verilib. Ancaq rəhmətə gedənlərin adı olduğu kimidir. Bugün isə rəhmətə gedənlərin sayı artıb. Allah onların hamısına rəhmət eləsin.

Bəli, bu hekayədə heç kim hamıdan çox yaşamaq, axırını sağ qalmış adam olmaq istəmədi. Niyə istəmədi?! Çünki axırını adam həm də tək qalmış adam olacaqdı. Dostların hər biri tək və dost baxımından tənha qalmaqdan qorxdu və deyilən sağlığı öz üzərinə götürmədi. Bu hekayə hardasa olduğu kimi, az qala stenoqrafik dəqiqliklə yazılmış bir hekayədir. Bir daha Allah rəhmətə gedənlərə rəhmət eləsin. Onların arzuladığını Allah onlara verdi.

...Nə isə, mətləbə qayıdaq. Mən, bir qədər yuxarıda yazdığım kimi, ilk dəfə Azərbaycan hənirtisini universitetdə filologiya fakültəsində hamam kimi qaynar 219 nömrəli auditoriyaya girəndə duydum. Bu auditoriya filoloji fakültənin 2-ci mərtəbəsində, pilləkənləri çıxan yerdə, uzun və əyri dəhlizin lap əvvəlində yerləşirdi. Çox böyük otaq idi. Biz ora kurs olaraq yığışırdıq. Bəzi mühazirələrdə

bütün qruplar bir yerə toplaşdı. Bəli, vətən haqda şeirlər yazılırdı və biz onları oxuyurduq, vətənə məhəbbət tərən-nüm edilirdi, xəbərimiz var idi. Mən artıq Naxçıvanda, Şuşada olmuşdum, vətənin coğrafi miqyasını təsəvvür edirdim, amma “Vətən nədir?” sualının əsl, bütöv cava-bını mən ilk dəfə universitetdə filologiya fakültəsinin 1-ci kursunda olarkən məhz 219-cu auditoriyada özüm üçün müəyyənləşdirə bildim.

Universitetlə bağlı ilk təəssüratım bu idi. Sentyabr ayı-nın amansız istisindən bağrımız çatlaya-çatlaya biz 1-ci kursları (potokda sayımız 75 nəfər idi – bu, üç qrup təşkil edirdi) ikinci mərtəbədəki bu auditoriyaya yığmışdı-lar. İkənəfərlik uzun skamyada 3 nəfər bir-birimizə sıxılıb oturmuşduq. Asudə nəfəsi ancaq qrup məşğələlərində ala bilirdik. O da seminarlar zamanı potok üç yerə bölünəndə mümkün olurdu.

Birinci kurs tələbələri bizlər bir-birimizi hələ yaxşı tanı-mırdıq. Amma ilk dəfə kimi qeyd ediləsi bir başqa mətləb var idi. Sən demə, biz orta məktəbdə ikən Azərbaycanı ta-nımamışdıq. Daha doğrusu, bu tanışlıq Bakı ilə məhdud-laşmışdı. Universitet auditoriyasına girən zaman biz, sanki böyük Azərbaycana daxil olduq. Skamyalarda bir-birimizə sıxılıb oturduqca biz bir-birimizə – Vətənin ən uzaq və yaxın bölgələrindən gələn bu gənclərə sıxılmış olduq və bir-birimizə isnişməyə başladıq. Bu, qərribə hiss idi. Bizim “Vətən” anlayışımız bizim özümüzdən də xəbərsiz, mən elə bilirəm ki, bu zamandan formalaşmağa başladı. Məktəbdə oxuduğumuz şeirlər yox, bədii ədəbiyyatdan oxudu-ğumuz və bizə təlqin edilən münasibət yox, məhz ayrı-ayrı

bölgələrdən gələn bu ləyaqətli gənclərlə təbii təmas bizdəki mücərrəd “vətən” anlayışını özünün indiki aydın məcrasına saldı.

Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrindən gəlmiş bu tələbələr beş il bir yerdə oxuyacaqdılar. Orta məktəbdə biz bakılı idik. Kimsə kökünə gedilsəydi gəncəli, kimsə naxçıvanlı, kimsə şəkili, kimsə lənkəranlı ola bilərdi, amma bizi Bakıda doğulmağımız və Bakılı olmağımız birləşdirirdi. Bizi həyata baxışımız, dost deyilən adama münasibətimiz, ən azından və bəlkə də ən əsası ləhcəmiz birləşdirirdi. Ali məktəbdə isə biz bir-birimizə sıxıla-sıxıla azərbaycanlı olduq. Hər birimizin öz iddiası, hər birimizin öz təmənnası və arzusu-niyyəti olan, amma eyni məhəbbəti bölüşən gənclər idik. Azərbaycanlı idik. Yavaş-yavaş bir-birimizlə tanış və yaxın olmağa başlayırdıq. Necə gözəl qızları, necə nəcib oğlanları var imiş bu vətənin?! Bu tanışlıq bəzilərimiz arasında bu gün də davam edən dostluğa çevrildi. Bəzilərilə tanışlıq elə tanışlıq kimi qaldı. Elə bir yaxınlığımız olmasa da, universitetdən sonra görüşəndə mehriban-mehriban qucaqlaşdığımız bir gürcüstanlı dostumuz vardı. Adı Osman Osmanov idi. Sonradan Dərviş Osman oldu, səmimi aşiq şeirlərinin müəllifi kimi yaddaşlarda qaldı. Heç yadımdan çıxmaz. Universiteti xeyli vaxt idi ki, bitirmişdim. Bir dəfə qatarla Gürcüstana konfransa gedirdim. Tiflisə çatanda bir stansiyada Osman qatarın qarşısına çıxmışdı və qaça-qaça vaqonlar boyu pəncərələrdən boylanıb kupeləri gözdən keçirir, məni axtarırdı. Bu yerdə Minvod vağzalında qatar boyu qaçıb məni axtaran Etibarla Məlik yadıma düşdü. Osman haradan öyrənmişdi mənim ora gələcəyimi – bilmirəm. Yəqin ki, əsl dostluq elə budur.

Başqalarına gəldikdə isə... Bəzilərini, Anarın gözəl və doğru bir deyimini yada salsaq, əlimizdən ölüm aldı, bəzilərini həyat. Olub-olmamaları heç bilinmədi. Xəbəslirini, miskinliyini və paxıllığını daim uzaqdan uzağa hiss etdiyim bir “alimcik” var, evimdə dəfələrlə çörək yemişdi, amma mənə kininin səbəbi bilinmədi ki, bilinmədi. Əsərlərim barədə əxlaqdan, qabiliyyətdən kənar yazılar yazanları öz tərbiyəsinə uyğun o həvəsləndirirdi. Niyazinin sözü olmasın, bu adam başqa Azərbaycana mənsub idi. Daha doğrusu, əslində, bu adam heç hansı Azərbaycana mənsub deyildi. Bir başqası da etdiyim yaxşılıqların (kafedra müdirliyinə qədər mövqe tutmasının) müqabilində mənim ehtiyacım olan zaman kişi kimi bircə kəlmə söz deməyə cəsarət etmədi, ağzına su alıb oturdu. Halbuki o adam adi bir həqiqəti cəmi bir sözlə ifadə etsə idi, ona heç bir zərər gəlməyəcəkdi. Nə isə, özləri bilər, varsa allahları bilər. Belələri həyatımda güclə sezilən epizod oldular.

Amma kişi dostlar da vardı. Mənimlə qırılmaz möhkəm dostluq yaradıb bir dəfə də olsun bu dostluğun laxlanması üçün, bu dostluğa hər hansı bir xələl gəlməsi üçün heç bir hərəkətə yol verməyən, mənim, olub ki, şiltaqlıqlarıma dözən və bunu bir dəfə də olsun üzümə vurmayan, mənim özümün də şikayətlərinə dözdüyüm iki nəfəri xüsusi qeyd edəcəyəm. Azərbaycanın görkəmli filosofu, təəssüf ki, bu yaxınlarda vəfat etmiş Niyazi Mehdi mənim üçün haman illərin əvəzedilməz dostu oldu. Bir də biz tələbələrin daimi komsomol liderimiz, sonradan polis polkovniki, indi mərhum Eldar Eyvazovun – mənimlə bir məhlədən olan ürək yoldaşımın adını çəkməyə bilmərəm...

Dostluq etdiklərimiz təkcə oxuduğumuz kursla məhdudlaşmırdı. O zamankı filoloji fakültə gələcəyin möhtəşəm qələm sahibləri ilə dolu idi desəm, onların hər biri ilə dostluğumuz vardı və bu dostluq bir həyat boyu davam etdi desəm, səhv etmərəm. Mən məktəbdən filfaka şeir yaza-yaza, qafiyə axtara-axtara gəlmişdim. Bunun əzablı yolunu hiss edə-edə gəlmişdim və uğurlu misranın qiymətini bilirdim. Və mən gəlib filfakda artıq şair kimi ad qazanmış tələbələr gördüm. Bu günün müqtədir sənətkarları o zaman fakültənin dəhlizində adi adamlar kimi gəzişir, dərslərə girir, çıxır, dərstdən qaçıb çayxanalara gedir (gərək yazaydım: “dərsi tərk edir”, çünki onlar dərstdən qaçmırdılar, dərstdən qaçanlar bizlər idik), qəzetdə dünən çıxan şeirlərini həvəslə səninlə bölüşür, çayxanalarda özləri barədə deyilən təriflərə bəzən utana-utana (rahatsız olub), bəzən də utanmadan (ləzzət ala-ala) qulaq asırdılar. Onlar, sanki anadan şair doğulmuşdular. Afina Zevsin başından zirehli paltar və dəbilqədə çıxan kimi onlar da filfaka hazır şair kimi gəlmişdilər. Onların sədaqətli fanatları vardı. Ramiz Rövşənin bir qrup yoldaşı vardı. İndi rəhmətlik oldu. Hacı idi adı. Ramizin yazdıqlarını o qədər sevirdi ki, biri ondan soruşanda saat neçədir, əvvəlcə deyirdi, Ramizdən böyük şair yoxdur. Sonra saatına baxıb cavab verirdi ki, saat 3-ün yarısıdır. Bu, əlbəttə ki, bir zarafatdır, amma məhəbbətin həddi-hüdudu yox idi. Filfakda oxuyan, sonralar oxucu və xalq məhəbbətini qazanan qələm sahibləri arasında ilk növbədə Ramiz Rövşənin, Sabir Rüstəmxanlının, Nüsrət Kəsəmənlinin, Seyran Səxavətin (Seyran Şərqşünaslıqda oxuyurdu), filfakda oxumayan Çingiz Əlioğlunun (o, AZİ-

də oxuyurdu), Vaqif Cəbrayılzadənin adlarını çəkmək istərdim. Onların hər birinin öz fanatları vardı. Və onlarla o qədim “ol zamanlar”da dostluq edən bizlər bu şairləri sevənlər arasında birincilər olduğumuz üçün necə də qürurlu idik.

Kurs yoldaşım Niyazi ilə mən sonralar Moskvada eyni illərdə aspiranturada oxuduq – mən Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunda, Niyazi isə Moskva Dövlət Universitetinin fəlsəfə fakültəsində. Yataqxanalarımız bir-birinə yaxın idi. Tez-tez də olmasa, hər halda ayda bir dəfə, iki dəfə, bəzən həftədə bir dəfə görüşürdük. Universitet çox maraqlı məkan olduğundan və Niyazinin oradakı dostları mənim də dostlarıma çevrildiyindən mən onun yanına daha tez-tez gedirdim. Bu barədə zarafatımız var idi. Mən deyirdim ki, Niyazini bizim Aspirantlar evinə tez-tez gəlməsi üçün gərək anam Bakıdan bir qazan dolma göndərəydi. Mən bu dolmanı bir ay yeməyi nəzərdə tuturdum, amma Niyazinin, başqa bir dostumuz Zeynalın (Zeynalın bu işdə “xidməti” bir elə də böyük olmurdu – onu hətta bəzən dolma yeməyə məcbur edirdik) köməyi ilə bu dolma bir neçə günə tamam qurtarırdı. Nəzərə alsaq ki, Niyazi arıqlamaq üçün çörək yemirdi, bu halın “dəhşətini” daha aydın şəkildə başa düşmək olar.

Niyazi təkcə yaxşı günün deyil, pis günün də dostu idi. Günlərin bir günü qarın nahiyyəmdən bərk ağrılarım tutmuşdu. Bakıya zəng edib anamla danışdım və o mənə bərk-bərk tapşırdı ki, təcili poliklinikaya həkimə get, bu, apendisit ola bilər. Düzdü, anam öz sahəsinin (stomato-

logiyanın) yaxşı mütəxəssisi idi, amma ümumi şəkildə digər sahələr barədə də təsəvvürü pis deyildi. Anam dediyi düz çıxdı, həkim yanına gələn kimi məni kəskin apendisit diaqnozu ilə xəstəxanaya yatırdılar. Bunu yataqxanada bir-iki dost bildi. Elə haman gün məni ləngimədən Akademiyanın xəstəxanasında əməliyyat etdilər.

Bazar günü idi. Məni operasiya edən növbətçi cərrah çox bəmüzə bir xanım idi. Əməliyyat zamanı mənimlə söhbət edirdi. Mən elə hey inildəyirdim. Soruşdu ki, axı indi ağrımamalıdır, niyə narahatsan? Cavab verdim ki, mən bu şəkildə qabaqdangəlmişlik edirəm. Güldü. Dedi ki, ağrının olacağını mən sənə qabaqcadan deyərəm. Elə də edirdi.

Əməliyyat uğurlu keçdi. Məni palataya köçürəndən sonra bir dəfə haman həkim xanım mənim yanıma gəldi, halımdan xəbər tutdu. Sonra mən onu bir dəfə də olsun görmədim. Belə adamlar var idi – təmənnasız, öz işini vicdanla yerinə yetirən və müqabilində səndən heç nə ummayan peşəkarlar...

Niyə bu əməliyyat yadıma düşdü?! Axı Niyazidən danışırıdım. Əməliyyatdan sonra, elə palataya gətirildiyimdə gözümü yenidən açmışdım ki, yanımda kimi gördüm – Niyazini. Haradan öyrənmişdi mənim xəstəxanaya düşdüyümü və əməliyyat olunduğumu? Həyəcanla mənə baxır və deməyə söz tapmırdı. Sözü ehtiyac yox idi. Onun gəlişi elə bəs idi. İndiyənə qədər o mənə düz-əməlli şəkildə anlada bilməyib ki, mənim xəstəxanaya düşdüyümü kimdən öyrənib. Deyəsən, mən belə başa düşdüm, bizim Aspirantlar evinə, mənim yanıma gəlibmiş, oradan öyrənibmiş.

Amma bəlkə mən qallüsinasiya görürdüm?! Bəlkə, yanıma gələn Niyazinin özü deyildi, xəyalı idi?? Narkozdan yeni ayılmışdım, bunu xəyal edə bilərdim. Amma yox. Əlbəttə ki, xəyal-filan deyildi. Niyazi idi ki vardı. Oturduğu stulda özünə yer tapmırdı. Mən ağrıdan sızıldayırdım, o isə ah-uf edərək mənə bu şəkildə təskinlik verirdi.

Dostlar mənim üçün, sözün əsl mənasında, köks dolu azadlıq demək idi. Azadlıq böyük və sonsuz bir ölkə kimi idi. Bu ölkənin öz qayda-qanunları var idi. Bu ölkənin içində o biri – real, amma cılız, nahamvar, çox zaman anlaşılmaz ölkənin bütün xırda-böyük problemlərini unudurdun. Dostluq ölkəsinin qaygıları içində sən, sanki çiyindən qoşa qanadın çıxırdı. Sən yanındakı dostlarla bu dostluq ölkəsinin səmasında uçurdun. Səni onlar qədər anlayan bütün dünyada olmurdu. Sən də eyni şəkildə onları anlayırdın. Dostların adı ona görə dost idi ki, onlar səni anlamağa, sən də onları anlamağa məhkum idin. Dostlarımda məni anlaması boynumda onların əbədi haqqı kimi bu gün də yaşayır. Bu yerdə rəhmətliklər – Azad Mirzəcanzadə, Həsən Turabov, Natiq Səfərov, Vidadi Məmmədov, Aydın Məmmədov, Aslan Hüseynov, Məlik Məlikov, Etibar Quliyev (İnanc), Valid Əsədullayev, Vaqif İbrahimov, Niyazi Mehdi, Eldar Eyvazov, Rizvan Rəsulov necə yada düşməsin?! Onlarla dostluq məni xeyli zənginləşdirirdi. Onlarsız həyatı təsəvvür etmək çox çətin idi. Heç bir dostu olmayanlara, “dostluğu” tutduğu cılız bir mövqenin hesabına “qazanıb” ədəbiyyatda zavallı kimi paxıllıq girdabına düşənlərə

bu hiss tanış olmaz. Amma bəlkə də tanışdır, bəlkə də elə o paxıllığın əsl səbəbi bunda idi. Dostsuzluq mühitindən həsədlə baxaraq dostlarla zəngin mühiti sakit-sakit seyr etmək, görünür, mümkün deyilmiş.

Natiq Səfərov onu tanıyanların qəlbində əbədi yaşayacaq desəm, zərrə qədər səhv etməyəm. Natiq gözəl ədəbiyyat adamı, gözəl tərcüməçi, gözəl dost idi. Mən onunla çayxanada tanış olmuşdum. Bir-birimizə isnişmişdik. Çayxanada ikimiz tək qalanda da biz darıxmırdıq. Ədəbiyyatımızın andeqraund liderlərindən idi. Başqa birisi də var idi. Vədadi Məmmədov. Onun barəsində də danışacağam. Onların – Natiqlə Vədədinin hər hansı şairi, yazıçını bəyənməsi o demək idi ki, bu adamı oxumaq və onun yazdığına inanmaq olar. Yaşda məndən böyük olduqlarına görə deyil, qərribə duyuma malik olmaları ilə, bir-iki dəqiq ştrixlə verə bildikləri səciyyəyə görə Natiq də, Vədadi də mənim və eləcə də başqalarının dərin rəğbətini qazanmışdı. Mənim çap olunan yazılarımı oxuyub tez-tez onları mənimlə müzakirə edir, televiziya verilişlərimə münasibət bildirirdilər. Natiq Oljas Süleymanovun “Az i Ya” əsərini dilimizə tərcümə etmişdi. Bu əsəri oxuyanlar əsərlə bərabər, onun tərcüməsinin də vurğunu olmuşdular. Vədadi bir-iki hekayə çap etdirmişdi, amma yazıçılığa qəti iddiası yox idi. Molla Nəsrəddin idi. Hərəyə bir yarlık yapışdırırdı. Onsuz çayxana söhbətlərinin dadı-duzu olmazdı. Vədədini, Natiqi çayxanaya yaxınlaşıb uzaqdan görməyəndə artıq ora getməyin ləzzəti azalırdı.

Natiq də, Vədadi də mənim ən ağır vaxtlarımda həmişə yanımda olublar. Dərdimi (dərd də nəydi – kiməsə

olan sevgi, məhəbbət...) etibar edib onlara danışmışam. Mənə təsəllini onlar qədər heç kim verməyib. Danışmışam, bulvarı o baş-bu başa gəzə-gəzə mən ürəyimi açıb tökmüşəm, onların qarşısına çözüm variantları qoymuşam, onlar səbirlə qulaq asıblar, məsləhət veriblər, hərdən Natiq ağzını açıb o da öz növbəsində nəsə öz başına gələnlərdən danışmağa çalışıb, amma mən bir-iki dəqiqədən sonra “aydındı” deyib yenidən öz “dastanımı” davam etməyə başlamışam, Natiq də quzu kimi susub qulaq asıb. Bu, əsl dostluq idi. Dostun şəltəqlığına dözmək ustalığı idi. Mən ürəyimi o vaxt bu adamlara açmasa idim, o ürək indi haradaydı, onu bir olan Allah bilir.

Eyni münasibəti mən həm də Aslandan və Vaqifdən görmüşdüm.

18-ci fəsil

Çayxanalar

Biz bakılı gənclərdə çayxanalara məhəbbət hələ orta məktəbdən başlamışdı. Bunun obyektiv səbəbi vardı. Yuxarı siniflərdə dərstdən sonra bir-birimizlə görüşmək həvəsini biz əsas etibarilə çayxanalarda yaşayırdıq. Bura çox əlverişli yer idi. Evdən müxtəlif vaxtlarda çıxan bizlər gəlib burada oturub çay içə-içə bir-birimizi gözlərdik. Yasaq söhbətlər də bu zaman yavaş-yavaş çayxana mizlərinə hopur və bizi ahənrubə kimi özünə cəlb edirdi. Bəzən biz orta məktəb dostlarının görüşü çayxanada başlayıb elə çayxanada da bitirdi. Evə saat 11-də, 12-də ancaq gedib çıxırdıq. Əsas görüş yerimiz Bulvara keçidin dəniz tərəfdəki çayxanası idi. Bu çayxanada məktəblər, hətta siniflər, adətən, ayrı-ayrı stollarə oturur, amma hərdən stollar birləşərdi. Və biz bir stolun ətrafında birlikdə, mehribanlıqla oturub söhbət edərdik. Əlbəttə ki, o dövrün çayxana söhbətləri ilə sonrakı çayxana söhbətləri eyni deyildi. Əvvəlki çayxana söhbətləri “kim kimi sevir”dən “kim kimi sevmir”ə qədər yol gəlib yorulardı. Bu biri müstəvilərə zorla çıxa bilərdi. Sonrakı, universitet illərindəki çayxana söhbətləri isə andeqraund söhbətləri idi. Qəbuledilməzlərin – bunlar yazıçı ola bilərdi, şair ola bilərdi, siyasətçi ola bilərdi, müstəqillik fədailəri ola bilərdi, qarşısına əngəllər çəkilən alim ola bilərdi – bir sözlə, rəsmi

mühitdə qəbuledilməzlərin müzakirəsindən ibarət idi. Bu isə arabir öz dərin qatında siyasi müzakirələrə gətirə bilirdi. Bəzən də elmi və ictimai motivlər əsas mövzulara çevrilirdi.

Ricət. Bu çayxanalara sonralar çox məşhurlaşan adamlar gəlirdi. Onlardan biri çoxlarının hüsn-rəğbətini qazanmış, prezidentliyə qədər yüksəlmiş Əbülfəz bəy idi. Onu şəxsən tanıyan da, şəxsən tanımayan da “bəy” deyə müraciət edirdi. Türk üslubi “bəy” yalnız o idi. O, siyasi düşüncələrinə görə həbs çəkib qayıtmışdı. Əlyazmalar İnstitutunda işləyirdi. Bəy çayxanada görünəndə artıq bilirdik ki, bizi maraqlı tarixi intellektual söhbət gözləyir. O, gözəl bələd olduğu ərəb tarixindən, Osmanlı dönmənin müxtəlif dövrlərindən, ölkələr arasında orta əsrlərdə baş vermiş təlatümlü ictimai-siyasi münasibətlərdən həvəslə danışar, suallardan qətiyyənlə yorulmaz, bizimlə mehriban münasibət qurardı. O zaman hələ nə xalq cəbhəsi vardı, nə də siyasi-ictimai hərəkət özünü aşkar şəkildə büruzə verirdi. Amma Bəy öz rəftarı, vətənsəverliyi, türkçülüyə məhəbbəti ilə könülləri hələ o zaman fəth eləmişdi. Əsl müəllim idi.

Və o prezident olmaqdan daha çox mənəvi istiqamətdəki boşluqları dolduran bir şəxs olmağa hazır ictimai (!) xadim idi. Təəssüf ki, belə olmadı. **Ricətin sonu.**

Çayxanalarda bu cür son dərəcə yüksək intellektual mühitin havasını mən universitetdə artıq müəllim işləyən İsmayıl Məmmədov, Cəlil Nağıyev, Firidun Cəlilov kimi, müxtəlif qəzet redaksiyalarında, radio-televiziya sahəsində çalışan Vidadi Məmmədov, Natiq Səfərov, Qara Tağızadə kimi, Yazıçılar Birliyində və onun redaksiyalarında ədəbiyyatla “yatıb-duran” Abbas Abdulla, Sabir Rüstəmxanlı, Vaqif Cəbrayılzadə, Nüsrət Kəsəmənli, Seyran Səxavət, Çingiz Əlioğlu kimi və bir də işsizliyin pəncəsindən hələlik heç cür qurtula bilməyən Aydın Məmmədov kimi köhnə və yeni dostlarım olan elm, ədəbiyyat, mədəniyyət, müstəqillik fədailərindən alırdım. Heç bir kəs üçün gizli deyildi ki, o dövrün Bakısında intellektual həyat məhz çayxanalarda yaşanırdı. Çayxana siyasi-ictimai, mədəni-filoloji söhbətləri həvəslə yayan və bu barədə dərslər verən bir məktəb idi. Çayxana öz-özlüyündə bir qaynayan, coşan məkan idi – hamının əsəbini tarıma çəkən bir məkan... Amma bizim – bu çayxana məktəbinin iştirakçılarının bundan xəbərimiz yox idi. Biz, sadəcə, öz həyatımızı yaşayırdıq. Bir çayxanadan o birinə keçərdik. Bizim çayxana Odisseyamız bitirdimi, bitmirdi. Ürəyimizdəkiləri bir-birimizə boşaltmaq, gündəlik ictimai-siyasi durumu müzakirə etmək, yeni yazılan bədii yazıları təhlil etmək və onlara qiymət vermək ehtiyacı bizi qəribə bir mənəvi gərginlik rejimində saxlayır-

dı. Hətta şişirtmədən yazıram ki, günlərin bir günü mən hiss elədim ki, çayxana olmadan həyatın mənası itib gedir. Sanki bu məkan təmiz havanı ciyərlərinə doldurmaq üçün yaranmışdı.

Ona görə də çayxanalar, aydındır ki, mənim həyatımda xüsusi rol oynayıb. Çayxana, mən indi bunu anlayıram, mənim üçün əsl məktəbə dönmüşdü. Vidadi və Natiq, eləcə də bu qəbildən olan digər dostlarla – universitet müəllimləri, gənc şairlər, yazıçılar, tənqidçilər, jurnalistlərlə görüş yerimiz çayxanalar olurdu. Çayxanaların da yeri, bir qədər əvvəldə dediyim kimi, tez-tez dəyişirdi. Əvvəlcə Baksovet metrosunun böyründəki çayxanada toplaşardıq. Bura bizim o zaman oxuduğumuz filoloji fakültəyə çox yaxında idi. Ya ehtiyacında olmadığımız dərslərdən qaçıb bura gələrdik, bir-iki stəkan çay içib, qayıdıb gedərdik növbəti dərse, ya da sadəcə, dərslərdən sonra daha uzun zaman üçün gələrdik. Həmişə də dostlardan kimsə burada olardı. Vidadi deyirdi ki, bu çayxanaya nə zaman gəlırsən-gəl arxayın ola bilərsən ki, səni orada Aqıl Abbas qarşılayacaq. Jurnalistikanın tələbəsi olan Aqıl Abbasın, sanki bütün günü bu çayxanada keçirdi. Aqıl o vaxtdan xeyli mülayim, dostcanlı, mehriban biri idi. Çayxananın dostlar birliyinə çevrilməsi onu, xüsusilə, sevindirirdi. Özü də Aqıl çayxanaya hər gələnı ayaq üstə qarşılayıb gülərləzlə elə ürəkdən “xoş gəlmisən” deyirdi ki, elə bil, bu çayxana, Vidadinin sözü olmasın, onun şəxsi mülkü idi və gələnlər onun evinə qonaq gəlirdilər.

Sonra nə oldu, nə olmadı, deyə bilmərəm, amma çayxana görüşləri “Goburnat” bağının ortasındakı qala divarına yapışmış kimi bir yerə köçdü. Çayxana az qala qala divarına yapışdı. “Aqilin çayxanası” unuduldu. Zülfünün çayxanası moda mindi. Çayxana sahibinin adı Zülfü idi. Onun çayxanasına hətta Səttar Bəhlulzadənin özü gəlirdi. Nə qədər rəsmi Zülfüyə bağışlamışdı – Allah bilirdi.

Bir müddət sonra çayxanadakı görüş yeri bir qədər də aşağı endi – Azneft meydanına, “Goburnat” bağının Azneftə çıxdığı yerə. Deyə bilərəm ki, ən rahat çayxana elə bura idi. Yaz və yay aylarında açıq havada qoyulmuş stullarda oturub sənə doğma adamlarla söhbətlər eləmək həyatın ən ləzzətli çağları imiş. Bunu mən indi daha aydın şəkildə hiss edirəm. Amma nə oldu, nə olmadı, görüş yeri burada da davam gətirmədi.

Sonrakı görüşlərimiz başqa bir çayxanada davam etdi. Bu çayxana əvvəlkilərdən kifayət qədər uzaqda idi. O, bulvarın o biri başındakı məşhur “Sahil” restoranının çayxanası idi. Buraya gələnlər təkcə filfakin tələbə və müəllimləri deyildi. Bura ən müxtəlif sahələrin adamları da gəlirdi. Məsələn, mən məhz orada sonrakı dostum, qardaşım, görkəmli teatr, kino xadimi Həsən Turabovla daha yaxından tanış olmuşam. Belə bir mühitdə müxtəlif sənət və elm xadimləri arasındakı söhbətlər yavaş-yavaş ümumiləşib bir məcraya düşürdü. Ədəbi mübahisələr öz yerini ictimai-siyasi müzakirələrə verirdi. Bu sahə isə, aydındır ki, təkcə filoloqların, digər elm sahələrinin mütəxəssislərinin inhisara aldığı sahə ola bilməzdi. Meydan hərəkətinin hənirtisi gəlməyə başlamışdı.

Bu saydıqlarım çayxanalardan başqa digərlərinə məqsədli şəkildə toplaşmağımız yadıma gəlmir. Bir tələbə dostumuz vardı – Oqtay Məmmədov. Filologiyada mən-dən yuxarı kurs tələbəsi idi. Deyirdi ki, mən hansı çayxanaya gedib otursam, görüş yeri ora olar. Yəni, özünə o qədər inamlı idi. Oqtay çoxunun sevimlisi idi. Ona görə də sözündə həqiqət yox deyildi. Bəlkə də çayxanaların yeri Oqtayın getdiyi çayxanaları dəyişməsilə dəyişirdi. Amma bəlkə də belə deyildi. Deyə bilmərəm. Amma orası da var ki, biz çayxana həyatını yaşayanlar çayxanaya gedib orada təkcə Oqtayı görmək istəmirdik. Hər gün görə bilmədiyimiz, amma darıxdığımız dostlar, tanışlar var idi. Qərək, bu çayxana “etnopsixologiyası” xüsusi bir söhbətin, bəlkə də araşdırmanın mövzusudur. Burda isə onu demək vacibdir ki, çayxana kultu kənddən, rayondan şəhərə gələnlər üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Şəhər məktəbindən çıxıb Universitetdə oxuyanlar üçün isə çayxana kultu ilə yanaşı bir başqa kult da yox deyildi. Bizim bir başqa da görüş yerimiz, ünsiyyət məkanımız vardı. Bu, məhlə idi. Mənim kimilər “ya çayxana, ya da məhlə” seçimindən uzaq idilər. Mənim kimilər bir istisna idilər. Mənim kimilər üçün onların hər ikisi – həm məhlə var idi, həm də çayxana.

Tələbəlik dövrünün (“ol zamanların”) çayxanaları orada toplaşan intellektualların məskəni idi. Onlardan əsaslarının adını bir daha çəkmək istərdim. Vıdadi Məmmədov, Natiq Səfərov, Ramiz Rövşən, Sabir Rüstəmxaqlı, Vaqif Cəbrayılzadə, Vaqif Nəsib, Əhəd Muxtar, Tahir Aslan,

Seyran Səxavət, Niyazi Mehdi, Zeynal Məmmədli, Aydın Məmmədov, İsmayıl Məmmədov, Cəlil Nağıyev, Əsgər Məmmədov, Oqtay Məmmədov, Firidun Cəlilov, Kamil Vəliyev, Qara Tağızadə, Seyran Səxavət, Aqil Abbas, Nüsrət Kəsəmənli, Çingiz Əlioğlu, İsfəndiyar (İsbi), Ramiz (Roma) və daha kimlər, daha kimlər çayxanaya sadəcə vaxt keçirmək üçün gəlmirdilər. Bu adamlar hər biri sonralar öz arxasınca onlarla, yüzlərlə əqidədəş (sonralar bu adamlara fanatlar deməyə başladılar) toplamağa gücü olan adamlar idi. Çayxanalar o dövrdə bizim daxili ehtiyacımızın ödəndiyi bir məskənə dönmüşdü. Bizim bir-birimizə mənəvi bağlılığımız məhz bu məkanda yaranırdı. Bizim bir-birimizlə söhbətimiz mübahisəyə çevrilə bilərdi, anlaşılmaz diskussiyaya dönə bilərdi, biz bir-birimizlə razılaşmaya bilərdik. Hansısa bir ədəbi məhsulu bəyənənlərlə bəyənməyənlər arasında amansız qarşıdurmalar yarana bilərdi. Biz bir-birimizi qəbul etməyə bilərdik. Ədəbi mühitdə müxtəlif qiymətlər olsa da, bədii dəyəri şübhə doğurmayan Ramiz Rövşənin “Daş”, Mövlud Süleymanlının “Dəyirman” povestləri ilə bağlı ardı-arası kəsilməyən mübahisələrimiz qəzet səhifələrindən çayxanalara qədər gələ bilirdi.

Biz, olurdu ki, bəzən çayxanadan kənarda bir-birimizə “badalaq” da vura bilirdik. Gizlətmək düz olmazdı, belə hallar da olurdu. Həyat hər bir halında həyatdır. Amma onu da demək çox çətindir ki, bizi o çay içdiyimiz yerdə birləşdirən nə idi?! Hansı qüvvə idi ki, bir-birimizi çayxanada görəndə daxilən xoş, ılıq bir hiss bizi bürüyür və biz, sanki doğma bir əhatəni, auranı, münasibəti hələ çay içməzdən əvvəl hiss edirdik?! İçki içmək xətrinə ora yığışmır-

dıq, yemək yeməyə toplaşmırdıq. Sadəcə, söhbət. Sadəcə, özünü hansısa bir prosesin ayrılmaz üzvü hiss etmək bizim üçün çox önəmli idi. Biz özümüz özümüzü ölkədə gedən və bizdən uzaqda olan proseslərin içinə salmağa çalışırdıq.

Çayxanalara gəlib-gedən ayrı-ayrı adamlar kiminsə gözündə ayrıca hörmətə sahib ola bilirdi. Çayxananın qəbul edilmiş daimi üzvünə digər həmkarlar arasında, çalışdığı təşkilatlarda əlavə hörmət bəsləyə bilərdilər. Bunu bizlər o zaman hiss etmirdik, bunu indi mən düşünərək belə bir qənaətə gəlirəm. Çayxananın daimi üzvləri bir yerdə oturub şirin söhbət etdikləri zaman digər masalardan biz tərəfə gizli həsədlə baxanlar da az olmurdu.

Mən, elə olur ki, indinin özündə də hansısa çayxananın yanından keçəndə ora baxıb gözlərimlə həsrət içində axtarıram. Kimi? Kimi axtarıram?! Aydını, Vidadini, Natiqi, Nüsrəti, Qaranı, Niyazini ... Axtarıram, tapa bilmirəm. Artıq çayxanalarda Ramizi də, Sabiri də, İsmayılı da, Cəlili də görmək olmur. “Ol zamanları” yaşayanlar beləcə, yavaş-yavaş itir gedir.

...Çayxana zamansız bir məkan idi. Ora nə vaxt gəlirdinsə, gec deyildi. Sabah tezdən, yaxud axşamdan xeyli keçmiş gəlib burada daimi üzvlərdən kimisə görə bilirdin. İki, yaxud bir nəfər buldunsa, oturub dünənki, yaxud başqa bir günkü söhbəti rahatca davam edə bilərdin. Ya da hansısa günü müzakirə edə bilərdin. Qərəz, çayxana ev qədər məhrəm bir yerə dönmüşdü. İnsanlar burada bir-birinə hansısa tellərlə başqa bir yerdəkindən daha sıx birləşirdilər.

Bu birləşmə dönəmli məqamlara – 20 Yanvara, sistem dəyişməsinə qədər davam etdi və günlərin bir günündə Azərbaycanın önəmli ictimai-siyasi həyatında çayxanadakı münasibətlər daşa dəyib parça-parça oldu. Bu zaman çayxanalar öz yerini Böyük Meydana verdi. Belə deyək, çayxana öz içindən Meydan hərəkətini doğan məkanlardan biri oldu. Meydan hərəkəti başlayandan sonra isə artıq qafalarda başqa ruzgarlar əsməyə başladı. Kim kimi bəyənidisə, onunla da birləşir, onun yanında yer alırdı. Bu o zaman idi ki, vahid, sarsılmaz çayxana həyatı bəzən bir-birinə aşkar şəkildə qarşı-qarşıya duran birliklərə çevrilirdi. Yağışdan sonrakı göbələklər kimi yeni birlik və qurumlar yaranırdı. Bundan daha konkret danışmağa lüzum görmürəm. “Ol zamanlar”ın çayxana həyatını yaşayanlar, sanıram, məni yaxşı anladılar. “Ol zamanlar”ın çayxanası xüsusi bir ölkə idi, onun öz qayda-qanunları, öz mənəvi meyarları var idi. O çayxanaların çılgın qəhqəhəsini, qızgın debatlarını, tənbel sözləşmələrini mən bu gün də xatırlayıram. O gənc insanların üzündəki qətiyyəti, baxışlarındakı istiliyi mən indi də görür və hiss edirəm. Və bu gün bizi bir-birimizə artıq heç nə bağlamır. Biz dənizdə azan gəmilər kimi hərəmiş bir səmtə yönəlmişik. Bir-birimiz üçün qərubsəyə biliriksə, bu özü böyük işdir. Çayxana adası bu gəmilər üçün öz mayakını artıq yandıra bilmir. Əlvida, çayxana adası, əlvida.

19-cu fəsil.

Yollar getdi ... hələ ki, üzü Moskvaya

Mənim çox sonralar yazdığım bir şeirimdə belə misralar var:

Yollar getdi üzü dağa,
Yoxuşlar enişlərdən çox.
Kimsə yox xatırlamağa,
Unutmağa da kimsə yox...

Amma illər ötdükcə yollar təkcə üzü dağa yox, bir çox başqa istiqamətlərə tuşlanacaqdı...

1973-cü ilin sonları idi. Universitetdən sonra hələ ki, yollar Moskvaya – nəhəng və bu nəhəngliyindən həm qürurlanan, həm də əzab çəkən bir ölkənin paytaxtına aparırdı. O dövrün Moskvası təzadlar şəhəri idi. Həm xeyirxah və sadədil rus insanı, həm də zalım və ədalətsiz rus çinovniki – bunlar bir-birinin yanında idilər... Bunların bir-birindən həm də zəhləsi gedirdi desəm, yəqin ki, səhv etmərəm...

... Başqa bir şəhərdə – evdəkilərdən, yaxınlardan, qohumlardan uzaq bir şəraitdə tək-təkinə yaşamaq həm asandır, həm də çətin. Asandır, ona görə ki, sən mütləq bir azadlıq axarına düşürsən. Çətindir, ona görə ki, sən yenə də mütləq bir azadlıq axarındasan. Zaman belə yerlərdə

saat əqrəblərindən ya daha tez, ya da daha gec hərəkət edir. Nisbilik özünü belə zamanlarda əməlli-başlı bürüzə verir.

Moskva, Dmitriy Ulyanov, 5 ünvanı həm Azərbaycan-da, həm də o zamankı başqa respublikalarda elmi fəaliyyətini Moskva ilə bağlamış alimlər arasında yaxşı tanınır. SSRİ Elmlər Akademiyasının Aspirantlar evi məhz burada yerləşir. Bu aspirantlar evində böyük ölkənin hər bucağından gəlmiş gənc alimlər yaşayırdı. Bu nəhəng binanın Dmitriy Ulyanov küçəsinə baxan tərəfi və bir də Dmitriy Ulyanov küçəsinə kəsən Vavilov küçəsinə baxan tərəfi var idi. Bizim binanın üzbəüzündə, Vavilov küçəsində “Akademkniqa” kitab evi yerləşirdi. Və bizim binanın mən tanıyan aspirantları ən azı həftədə bir dəfə girib oradakı hər bir elm sahəsinə aid cürbəcür maraqlı kitablar üzərində ümumi “reviziya” aparmasa idi, özünü narahat hiss edərdi. Vavilov küçəsi ilə sağa-sola şütüyən tramvaylardan ən çox 39 nömrəli tramvay yadımda qalıb. O, elə bil ki, daha tez-tez gələrdi. Bu tramvay bizi üzüyuxarı “Universitetskaya” adlı metro stansiyasına – Moskva Dövlət Universitetinə tərəf və üzüaşağı şəhərin mərkəzinə tərəf aparırdı. Qərək, Aspirantlar evi kifayət qədər haylı-küylü bir məkanda yerləşirdi və buna binanın içindəki hay-küyü də əlavə eləsək, biz demək olar ki, həmişə özümüzü “hadisələrin tam mərkəzində” hiss edirdik.

Bu yarıotel, yarıyataqxana təsəvvürü bağışlayan binanın ən hörmətli “adam”ı Dusya xala adında qoca bir qapçı qadın idi. Kim idi Dusya xala? Kifayət qədər gonbul, kifayət qədərdən artıq dərəcədə sərt, hətta kobud şəkildə

yataqxanaya daxilolma proseduruna çox böyük bir ciddiyyətə diqqət və riayət edən bu qoca “xanımla” hamı dostluq eləməyə çalışırdı və heç kim bu “şərəfli” dostluğa uzun bir müddətə nail olmurdu.

Dusya xalanın xüsusi hörmət yiyəsi olmasının əsl səbəbkarı oğlanlar idi. Oğlanlar Dusya xalaya xüsusi ehtiramla yanaşırdılar. Səbəb çox sadə idi. Bunun səbəbi o idi ki, oğlanlar öz moskvalı rəfiqələrini yaşadıkları otağa dəvət edəndə Dusya xala bayır qapısının ağzını Ərəb Zəngi kimi kəsirdi. Pasport tələbi, binaya daxil olmaq üçün ərizə yazılması kimi prosedurlar zəhlətökən, qanqaraldan məqamlara gətirib çıxarırdı. Amma Dusya xala da bu dünyanın adamı idi və onun da belə çətinliklərdən çıxma üsulları var idi. Deyirlər ki, qonaq gəlməzdən iki-üç saat əvvəl ona yaxınlaşıb stolunun üstündəki 5 qəpiklik açıqcalardan birinə 1 manat verib alırdılar və pulun qalığını Dusya xalaya buraxırdılar. Hamını bir-bir tanıyan Dusya xala qonaq gələndə gözlərini o biri tərəfə zilləyib özünü görməzliyə vururdu. Qonaq sahibi bu minvalla özünü xoşbəxt hiss edirdi. Qonaq qızı içəri, otağa aparmaq uğrundakı yorucu prosedurlar bu şəkildə unudulurdu.

Ricət. Moskva, nə Moskva... Qəflətən qəfəsi açasan və dəmir çərçivələr arasında qalıb “mürüvvətsiz insanları çağırın” bizləri azadlığa buraxasan və sən birdən-birə **ilk baxışda** kommunizmin “tüğyan” elədiyi bir şəhərin ortasına düşəsən – bunun aqibəti necə olur,

yəqin ki, belə dönəmi bu şəhərdə yaşayanlar yaxşı bilir. Amma bir məsələ var idi ki, biz bu "ilk baxışdan"daha dərinə gedə və görə bilmirdik. Bizim azadlığımız vaxtımızı ürəyimiz istəyən kimi keçirməkdə və "Evə niyə gec gəldin?" kimi suallardan uzaq olmaqda idi. Bizim azadlığımız küçədə, kitabxanada, kafedə, metroda xoşumuza gələn qızlarla rahat tanış olmaqda, istədiyimiz yerə maneəsiz getməkdə idi. Hətta yaşadığımız binada da bizi maraqlı avontürələr gözləyirdi.

Bir dəfə iqtisadçı aspirant dostlarla – Aydınla, İftixarla axşamdan xeyli keçmiş yataqxanaya qayıtdıqda binanın girəcəyində, Dusya xalanın yanında üç-dörd geyimli-kecimli adamın aspirantlarla söhbət elədiyini gördük. Deyəsən, sual-cavab edirdilər. Bizi görüb bizə də yaxınlaşdılar. Aydın oldu ki, bizə də eyni sualı verirlər:

– Uşaqlar, kinoya çəkilmək istərdinizmi?

– Necə yəni? – Biz suala sualla cavab verdik.

– Kütləvi səhnələrdən söhbət gedir. Əgər istəsəniz, o zaman sabah saat 10-da Mosfilmə gəlin. İndi isə ad-familiya-

nızı deyir ki, biz sizin sabah Mosfilmə daxil ola bilməyiniz üçün giriş qapısında buraxılış vərəqəsi qoyaq. İçəri keçib N-li pavilyona gələcəksiniz.

Səhəri gün tezdən biz Mosfilmə getdik. Amma dəvət aldığımız “Til Ulenşpi-gel” adlı filmin çəkildiyi pavilyona deyil, bütün digər pavilyonlara baş çəkdik. Bura bir şəhər kimi idi. Cürbəcür tarixi geyimlərdə gözəl qadınlar, kişilər yanı-mızdan ötüb keçir, müxtəlif pavilyonlar-da öz çəkiliş növbələrini gözləyirdilər. Yanımızdan, sanki həmkarımız kimi keçən sevimli kino aktyorlarını ilk dəfə idi ki, canlı olaraq görürdük. Ürəyimiz dözmədi, iki nəfərlə məxsusi tanış ol-mağa cəhd elədik. Bunlar məşhur ak-tyorlar Vitsin və Kramarov idilər. Bakılı olduğumuzu bilib bizimlə siqaret çək-dikləri yerdə xeyli söhbət etdilər. Mos-kvada bizim o zaman tanış olduğumuz hər hansı adama müraciətlə dediyimiz ikinci cümlə Bakıya dəvətdən ibarət olardı. Onları da, təbii ki, Bakıya dəvət etdik. Gəlib-gəlməyəcəklərinin aramız-dakı on dəqiqəlik söhbət üçün bir mə-nası yox idi. Sadəcə, ürəyigeniş azər-baycanlı obrazı yaratmağa çalışırdıq.

Düzdü, biz o zaman Mosfilmdə heç bir filmə epizodun epizodu rolunda belə çəkilmədik, amma deyə bilərəm ki, Mosfilmdə olduğumuz müddətdə yaradıcılıq həyatının arxa tərəfinin nədən ibarət olduğu barədə müəyyən təsəvvürümüz yarandı. **Ricətin sonu.**

Aspirantura illərində mənim elmi rəhbərim Ninel Zeynalovna Hacıyeva Sovet dönəmindəki türkologiyanın avtoritetli, qiymətli nümayəndələrindən biri idi. O həm də Dilçilik İnstitutunun Partiya Komitəsinin katibi idi. Bu görəvə ona institutda xüsusi mövqə qazanmasına kömək etmişdi. Amma ona hamı tərəfindən bəslənən isti və bir-mənalı münasibət hər şeydən əvvəl türkologiyanın nəzəri əsaslarının mükəmməl bilicisi olması və hər kəsə son dərəcə səmimi münasibət bəsləməsi olmuşdu.

Ninel Zeynalovnanın atası azərbaycanlı idi. Əslən Ordubaddan olan mühəndis Zeynal Hacıyevin həyatı Ninel xanım hələ uşaqkən Stalin dövrünün repressiya qurbanı kimi həbslərdə çürümüşdü.

Ninel Zeynalovnanın anası moskvalı yəhudi bir qadın idi. Ninel Zeynalovna daha çox anası tərəfə bağlı bir adam idi. Ata qohumları ilə əlaqəsi çox zəif, hətta mən deyərdim, yox dərəcəsində idi. Bir dəfə Bakıda bir konfransda olduğu zaman hansısa qohumlarını axtarıb tapmışdı. Bu işdə ona, deyəsən, görkəmli Azərbaycan dilçisi Vəqif Aslanov kömək etmişdi. Vəqif müəllim Dilçilik İnstitutunun direktor müavini idi. Onun müxtəlif sahələrdə rəhbər vəzifələrdə çalışan çoxlu tanışları, dostları vardı. O, Ninel

xanımın ailəsinə yaxın adam idi. Deyə bilərəm ki, Bakı dilçilik məktəbi ilə Ninel xanımın əlaqəsi Vaqif müəllim vasitəsilə həyata keçirdi. Azərbaycanda Dilçilik İnstitutunda çalışan Azərbaycan dilçilərindən akademik Məmmədağa Şirəliyev ilə, Akademiyanın müxbir üzvü, professor Zərifə Budaqova ilə, professor Rəhilə Məhərrəmovə ilə, professor Müseyib Məmmədov və başqaları ilə elmi və insani münasibətlər Vaqif müəllim tərəfindən tənzim edilirdi.

Ninel xanımın Azərbaycandakı başqa qohumları ilə əlaqəsi mənim yadıma gəlmir. İndi mən illərin bu tərəfindən Ninel Zeynalovnanı yada salarkən, onu dərin hörmət və məhəbbətlə anarkən başa düşürəm ki, bu qadın ata vətəninə olan sevgisini bizə – özünün azərbaycanlı aspirantlarına, dissertantlarına göstərdiyi qayğı ilə ifadə etmiş. Məndən xeyli əvvəl o, görkəmli Azərbaycan dilçisi rəhmətlik Aydın Ələkbərlinin elmi rəhbəri olmuşdu. Məndən bir qədər əvvəl görkəmli dilçi, ədəbiyyatşünas rəhmətlik Aydın Məmmədovun məsləhətçisi, məndən sonra isə yenə də bizim məşhur dilçimiz rəhmətlik Mehman Musaoğlunun elmi rəhbəri olmuşdu. Hələ mən Azərbaycandan onun yanına gələn aspirant və dissertantlar barədə danışmıram. Ondan elmi məsləhət, yaxud opponet rəyi alan onlarla, yüzlərlə adam barədə demirəm. Müxtəlif, özü də şəxsən tanımadığı çoxlu sayda azərbaycanlı alimin elmi işinə dəstək verməsindən söz açmıram. Ninel Zeynalovna özünün ürək genişliyindən gələn nəvəzişi, şəfqəti heç kimdən əsirgəmirdi. Şişirtmədən demək olar ki, o, bütün SSRİ məkanında son dərəcə qiymətli və sevimli bir türkoloq alim idi.

O hamını bir-birilə dost kimi görmək istəyirdi. Bunun üçün əlindən gələni etməyə hazır idi. Mən dəfələrlə şahidi olmuşdum ki, Moskvada Dilçilik İnstitutunda digər şöbələrdə baş verən qalmaqallı hadisələri fitrətən özünə xas müdrikliklə yatırda bilirdi. Onun həyat yoldaşı görkəmli sovet dilçisi Boris Aleksandroviç Serebrennikov idi. O, SSRİ EA-nın müxbir üzvü idi. O zaman Dilçilik İnstitutunda iki, ya üç nəfər müxbir üzv var idi və onlardan biri Viktoriya Nikolayevna Yarseva institutun direktoru idi. Bu adamlar, həqiqətən, nəhəng alimlər idilər. Hind-Avropa dillərinin, bu dillərin tarixinin gözəl mütəxəssisi olan Viktoriya Yarseva Ninel Zeynalovnanın yaxın rəfiqəsi idi. Mən artıq Bakıya dönəndən sonra onlar ikisi bir yerdə Bakıya bir konfransa da gəldilər...

Ninel Zeynalovnanın Moskvada yaşadığı ev bizim Dmitriy Ulyanov küçəsindəki Aspirantlar evinə çox yaxın idi. Tez-tez mənə evlərinə dəvət edirdi. Onların evində çay süfrəsi arxasında onunla, həyat yoldaşı görkəmli alim Boris Serebrennikovla etdiyimiz maraqlı söhbətləri mən, yəqin ki, heç zaman unutmayacağam. Onlar mənim üçün bir məktəb idilər. Mənim mövzumdan kənarda dilçilikdə və ümumiyyətlə, filologiyada baş verənlərin dərin təhlili mənim həm də bir insan kimi formalaşmağıma əvəzsiz təsir göstərirdi. Mənimlə bir ev adamı kimi davranırdılar. Nə üçün mənə belə isnişmişdilər – bilmirəm. Bəlkə, onlara Bakıdan, əsas da o zamankı türkoloji mərkəzə çevrilməkdə olan Dilçilik İnstitutundan gələn təzə xəbərlər maraqlı idi. Mənə də bu xəbərlər dostlar vasitəsilə çatırdı.

Amma nə bilim, bəlkə də, bu adamlar, sadəcə olaraq, darıxırdılar. Övladsız, yaxın qohumlarsız yaşayan bu iki qocalmaqda olan adamın bir evin içində bir-birilə ünsiyyəti ancaq elmi istiqamətdə ola bilərdi və bu da, çox güman ki, davamlı deyildi. Mən indi düşünürəm ki, onlar, həqiqətən də, sadəcə, darıxırdılar. Fikirlərini bir-birinə deməkdən usanırdılar. Onlara yeni dinləyici lazım idi- ona görəmi?! Bir də, ola bilər ki, onlar məni bu yad və uzaq şəhərdə bu şəkildə qorumağa çalışırdılar. Öz aləmlərində mənə həyan olurdular. Mənim bir dilçi kimi onların gözü qarşısında qətrə-qətrə püxtələşməyim onların sevincinəmi səbəb olurdu?!

SSRİ Dilçilik İnstitutunun türkologiya şöbəsi “ol zamanlar” – mən indi 1970-ci illərin ortasını nəzərdə tuturam – bir ailə kimi idi. Burada kimlər çalışmırdı?! Şöbənin müdiri görkəmli türkoloq alim, türk dilləri tarixinin və müasir vəziyyətinin dərin bilicisi Ədhəm Rəhimoviç Tenişev idi. Sonralar o da SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü oldu. Professor Tenişev eyni zamanda Moskva Dövlət Universitetinin Asiya və Afrika ölkələri institutunun (Şərqşünaslıq fakültəsinin) professoru kimi orada dərs deyirdi. Öz aspirantlarını və məni mütəmadi olaraq öz dərslərinə dəvət edib aparırdı.

Ricət. Bir dəfə belə dərslərin birində Ədhəm Tenişev çantasından bir qəzet çıxarıb kimdənsə oradakı bir məqaləni oxumasını xahiş etdi. Gərək ki, “Komsomolskaya pravda” qəzeti idi. Məqalə Qazaxıstanda hansısa çayın hövzəsində tapılmış daşlara həsr olunmuşdu.

Bu daşların üstündə cürbəcür anlaşılmaz işarələr oyulmuşdu və bu “hərflər” qədim türk yazılarına bənzəyən naxışlar kimi idi. Qazaxıstanlı dilçi alimlər təsadüfən bir çayın hövzəsindən tapdıqları bu daşları qədim türk abidələri hesab etmişdilər və onların üstündəki “yazıları” guya ki, “oxumağa” girişmişdilər. Nə isə, deyəsən, bu oxunuşdan bir nəticə əldə edə bilməmişdilər. Sonralar məlum olmuşdu ki, üstü yazılı bu daşlar müasir adamlar tərəfindən oyulub bu hala salınıb. O zaman Qazaxıstanda tarixi bir mövzuda film (deyəsən, filmin adı “Qız Jibek” idi) çəkirmişlər, rəssamlar çay daşlarının üstünə Orxon-Yenisey yazılarına oxşayan yazılar oymuşdular. Bu şəkildə filmdə baş verən əhvalatları qədim bir dövrə aparmaq məqsədi güdürmüşlər.

Filmi çəkib bitirdikdən sonra çəkiliş qrupu o yerləri tərk edib getmiş, amma daşlar hamı yerdə qalmışdılar. Və kimlərsə bu daşlar barədə Qazaxıstan Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutuna xəbər vermiş, oradan da işçilər gəlib gördüklərini görmüşdülər. Və “fəaliyyətə” başlamışdılar. Bir müddət sonra filmi çəkənlər bundan xəbər

tutub məsələyə aydınlıq gətirəndən sonra dilçi alimlərin nə hala düşməsi “Komsomolskaya pravda” kimi nüfuzlu Mərkəzi qəzetin diqqətindən kənarda qalmamışdı. Yarıfelyeton üslubda yazılmış məqaləni şərh edərkən Tenişevin dediyi sözlər, tarixiliyə verdiyi qiymət, dil abidələrinin dili ilə bağlı mülahizələri bu gün də yadımdan çıxmayıb. **Ricətin sonu.**

Ə.Tenişev daxil, şöbədə görkəmli olmayan elm adamı yox idi. İkinci olaraq hökmən Baskakovun adını çəkmək istəyirəm. Nikolay Aleksandroviç Baskakov türkoloji dilçiliyin azmanlarından biri idi. O zamanlar onun dilçiliyə dairələri ilə daxli olan, daha çox tarix, etimologiya sahələrindən bəhrələnərək yazdığı “Türk mənşəli rus familiyaları” kitabı son dərəcə dəbdə olan bir tədqiqat kimi, xüsusilə, türkdilli respublikalarda əməlli-başlı səs salmışdı. Bu kitabı, eləcə də türkolojiyə dair yazdığı, bəlkə də, yüzlərlə nəzəri və praktik əsərləri onu bütün dünya türkoloqları arasında məşhur bir dilçiyə çevirmişdi. Yadıma, görün, nə düşür?!

O zaman SSRİ respublikalarında görkəmli elm adamları haqqında balaca broşürlər çap olunurdu. N.Baskakovun başqırd dili ilə bağlı dərin tədqiqat əsərləri olduğundan Başqırdıstanda Baskakov haqda da belə bir kitabça çap olunmuşdu. Bu, bir seriya idi. Seriyanın adı azərbaycanca “Ölkəmizin görkəmli adamları” kimi səslənir. Oxucu yaxşı bilir, bu, rus nəşrləri arasında məşhur olan “Jizn zameça-

telnix lyudey” adlı silsilədir. Başqırdıstanda çıxan kitabın adı belə səslənirdi: “Ölkəmizin əjayıp adamları”. Bizim bu kontekstdə qulağımıza qəribə gələn “əjayıp” sözü başqırd dilində *görkəmli* demək imiş. Yəni, məntiq dililə desək, *fərqlənən* anlamına uyğun gəlir. Baskakovun özü ilə bu dil uyğunluğunu müzakirə edib xeyli gülmüşdük. Nikolay Aleksandroviç Baskakov böyük alim olmaqla yanaşı, həm də çox sadə və incə qəlbli bir şəxs idi. Heç yadımdan çıxmaz. Mən ikinci dəfə uzun müddətə Moskvaya doktorluq üzərində çalışmağa getdiyimdə həyat yoldaşı ilə bir yerdə cidd-cəhdlə mənim üçün qalmağa ev axtarırdı. Bunu ondan mən xahiş etmişdim və onun mənə verdiyi ünvanlara o zaman mən az getmədim.

Başqa bir “əjayıp” dilçi, əlbəttə ki, Kenesbay Musayev idi. Qazax xalqının bu ləyaqətli oğlu bir qədər quru təsir bağışlasa da daxilən son dərəcə həssas və qayğıkeş insan idi.

Lyudmila Aleksandrovna Pokrovskayanı yaxşı xatırlayıram. Qaqauz dilinin bu tanınmış tədqiqatçısı o zaman Leninqraddan Moskvaya təzəcə köçmüşdü. Mehriban və həlim bir qadın idi.

Fyodor Aşnin haqda söz deməmək mümkün deyil. Son dərəcə həssas, mədəni, təvazökar biri idi. Türkologiyaya böyük bir qatqısı oldu. Alpatov və Nasilov kimi görkəmli dilçilərlə bir yerdə (həmmüəlliflikdə) yazdıqları “Repressiyaya uğramış türkologiya” əsəri (“Repressirovannaya tyurkologiya”) qanlı-qadalı repressiyalar dövründə həbs edilmiş, sürgünlərdə çürüdülmüş türkoloq alimlər haqda idi və bu əsər bütün türkdilli respublikalarda əldən-ələ gəzirdi.

O vaxt hələ gənc olan Yevgeni Potseluyevskini xatırlayıram. Mənimlə uzun-uzun söhbətlər aparar, dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı, “Dədə Qorqud”la bağlı fikirlərimizi bir-birimizlə bölüşərdik. O, türkmən dilinin məşhur tədqiqatçısı Potseluyevskinin oğlu idi. Türkoloji aləmdə öz çəkisi olan biri idi. Sadəliyinə, mütəvaziliyinə söz ola bilməzdi.

Nəhayət, bir “əjayıp” dilçinin də adını çəkməyə bilmirəm. Bu Ervand Vladimiroviç Sevortyan idi. Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığına və sözdəyişməsinə dair yazdığı əsərlərlə məşhurlaşmışdı. Eyni zamanda E. Sevortyan “Türk dillərinin etimoloji lüğəti” adlı fundamental əsər üzərində işləyirdi. Mən Şöbədə iclas zamanı görəcəyim fəaliyyət proqramı barədə (1-ci kurs aspirantı olaraq) məlumat verərkən mənim hansı dildən namizədlik minimumu verməmə kiçik bir mübahisəyə səbəb oldu. Mən, əlbəttə ki, istəyirdim ki, bu dil bildiyim və qəbul imtahanı verdiyim fars dili olsun. Orta məktəbdə və universitetdə fars dili öyrənmişdim və bu dildə oxuyub danışmışdım. Şöbənin müdiri Tenişev, Ninel Zeynalovna, mənə, başqaları da məni dəstəkləyəcəkdi, amma Sevortyan söz alıb mənim mövzum barədə bir-iki kəlmə deyəndən sonra təklif etdi ki, mən hökmən gərək bir türkoloq üçün son dərəcə vacib olan alman dilindən imtahan verim. Mən az qala, indiki lafla desək, “şoka” düşdüm. Alman dili ilə bağlı heç zaman dərs almamışdım. Minimum imtahanını 3-cü kursadək verməli idim. Bunun üçün hökmən alman dili kurslarına getməli idim. Mən iki ilə nə edəcəkdim? Sevortyana əməlli-başlı nifrət edirdim. Amma alman dili öyrənməyimin faydasını, dolayısı ilə olsa da, sonralar gördüm.

İki il vaxt sərf edib alman dilini imkanım dərəcəsində öyrəndim. Akademiyadakı aspirantlar üçün yataqxananın yaxınlığında yaradılmış axşam kurslarına getdim. Və hər şey yaxşı nəticələndi. Yenə Niyazi dadıma çatdı. Onun mənimlə tanış etdiyi Almaniya Demokratik Respublikasından tələbə olan bir alman qızı rəfiqəmlə yavaş-yavaş almanca danışmağa başlamışdım. Düzdür, minimumu verəndən sonra alman dili çalışmaları bir kənara atıldı. Amma indi düşünürəm ki, alman və ingilis dillərini ən azından hiss etməyimdə bu iki il alman oxularımın mənə böyük köməyi oldu.

Türk dilləri şöbəsi ilə bağlı bir məsələni xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Bu gün mən bir sıra müəllim həmkarlarımla tələbələrəndən imtahan götürmələri üsuluna haqq qazandıra bilmirəm. Mənim aləmində imtahan götürdü-yün tələbəyə həmkarın kimi baxmalısən. Onu öz bildiyini unutmağa sövq etməməli, qatmaqarışıq suallarla çaşdırma-ğa can atmamalısən. Tələbə ilə biletdəki suallara dair fikir mübadiləsi aparmalısən. Mən sonralar müxtəlif universitetlərdə işlədiyim zaman öz imtahanlarımı bu cür apar-mışam. Xarici Dillər Universitetində kafedra müdiri, indi də rektor işlədiyim zaman, Bakı Slavyan Universitetində rektor olduğum zaman tələbələr mənə məhz bu cür imta-han götürən müəllim kimi xatırlayırlar. Başqa cür xatırlaya bilməzlər. Və mən müəllim həmkarlarıma da imtahanı bu cür aparmağı tövsiyə etmişəm, bu gün də tövsiyə edirəm. Bəzən görmüşəm, ya da hiss etmişəm ki, bu, onların xo-şuna gəlmir. Əlbəttə, hər müəllimin öz təməl prinsipləri var. Heç kimi “sən imtahanı elə götürmə, belə götür” deyə məcbur edə bilməzsən. Amma tövsiyə edə bilərsən.

Bəs məndə bu tərz haradan yaranıb sualına cavabı, çox güman, oxucu özü üçün artıq aydınlaşdırdı. Mən bunu Ədhəm Tənişevdən, Ninel xanım Zeynalovadan, Nikolay Baskakovdan öyrənmişəm. Onlar məndən, digər aspirant yoldaşlarımdan imtahanı məhz bu cür götürürdülər. Bu görkəmlilər, sanki bizimlə bir yerdə biletdəki hansısa məsələni müzakirə edirdilər. “Sizin, Kamal Mextiyev, türkmən və yakut dillərindəki ilkin uzanmanın səbəbləri barədə fikriniz nədir?” Və Kamal Mextiyev də türkmən və yakut dillərindəki ilkin uzanmanın sonrakı uzanmadan fərqi barədə, bunların hər birinin spesifik mahiyyəti barədə həvəslə danışırdı. Bəzən mübahisəli məqam da olurdu. Mənim dediyimlə razılaşırmırdılar, yaxud mən etiraz edirdim. Maraqlı diskussiya yaranırdı. Elə bilirəm ki, müəllimlərim bu cür fikir mübadiləsindən razı qalırdılar. Aldığım qiymətlər buna sübutdur. Türk dilləri şöbəsində demokratik münasibətlər özünü bu cür göstərirdi.

Məndən imtahanı belə götürüblər və mənim bu gün başqa tərzdə imtahan götürməyə mənəvi haqqım yoxdur. Haqqım olsaydı, mən tələbəni susdurmağın, hətta ən yaxşı tələbənin belə gözünü matdım-matdım döyməsinə gətirən sualı yaxşı bilirəm, amma o sualı bir dəfə də olsun imtahan zamanı tələbəyə verməmişəm. O sual budur: “Bileti bir kənara qoy. Nə bilirən, onu danış”. İnanın, bu sualın cavabı yoxdur.

20-ci fəsil

Yol və yollar

Moskvada namizədlik dissertasiyasını müdafiə edəndən sonra orada Dilçilik İnstitutunda qalıb elmi işçi kimi çalışmağım mümkün idi. Ninel Zeynalovna ilə Ədhəm Tenişev bunu mənim üçün ayarlaya bilərdilər. Ninel Zeynalovna bu barədə mənim fikrimi də soruşmuşdu. Məni isə məsələnin belə qoyuluşu qəti maraqlandırmırdı. Qeyri-müəyyən bir cavab verib söhbəti davam etdirməmişdim. Bakıya, o mehriban diyara qayıtmaq mənim üçün böyük səadət idi. Moskvaya nə qədər alışısam da, doğma şəhər anlayışının bir başqa dadı vardı. Bu doğmalığ təkcə ailədən, qohumlardan ibarət deyildi. Bu doğmalığ yalnız dostlardan da ibarət deyildi. Bu küçələrin, çayxanaların, bağların doğmalığı idi. Bu, çox ciddi deyirəm, bəlkə də, havanın doğmalığı idi, dənizdən əsən xəzrinin doğmalığı idi. Məhlənin doğmalığı idi. Məhlədəki tanıyıb tanımadığım adamların doğmalığı idi...

Ninel Zeynalovna, təbii ki, Azərbaycan dilçilərini gözəl tanıyırdı. Mən bilirdim ki, mənim yeznəm Ağamusa müəllimə onun münasibəti son dərəcə istidir. Tenişev də, Musayev də, Baskakov da, hətta heç kimi bəyənməyən Serebrennikov da Azərbaycan dilçilik məktəbindən söhbət düşəndə

akademik Şirəliyevdən sonra hökmən Ağamusa Axundovu yada salırdılar. Ona, onun professionallığına dərin hörmətləri vardı. Şirəliyevə münasibət isə, ilk növbədə, əsasən, onun Dilçilik İnstitutuna rəhbərlik etməsi və akademik olması ilə bağlı idi. Bir sözlə, Şirəliyev hamı tərəfdən qəbul edilən bir ağsaqqal idi. Bu iki nəfərdən başqa, deməliyəm ki, müasir Azərbaycan dilçiliyinin daha bir nümayəndəsinə Moskvada və ümumiyyətlə, Sovetlərin müxtəlif dilçilik məktəblərində xüsusi hörmət bəsləyirdilər. Bu, Bakıda Dilçilik İnstitutunda direktor müavini vəzifəsində çalışan professor Vaqif Aslanov idi.

Vaqif müəllim mənim namizədlik dissertasiyamın iki opponentindən biri oldu. Birinci opponentim Moskva Dövlət Universitetinin Asiya və Afrika ölkələri İnstitutunun Türk dilləri kafedrasının müdiri, tanınmış türk dilləri mütəxəssisi professor Sokolov idi. Vaqif müəllimlə sonralar möhkəmlənən dostluq məhz mənim müdafiə prosesimdən başladı. Son dərəcə professional, ingilis dilindən başqa ərəb, fars dillərini, təbii ki rus dilini də gözəl bilən Vaqif müəllim, eyni zamanda, son dərəcə sərt bir adam idi və son dərəcə sədaqətli dost olduğunu da sonralar dəfələrlə sübut etdi. Deyim ki, o da mənim Moskvada qalmaqla bağlı tərəddüd və şübhələrimə son qoyanlardan biri oldu. “Gələrsən Bakıya, bizim Dilçilik İnstitutuna, maraqlı mövzular var, əl-ələ verib işləyərək” deyib məni həvəsləndirdi. Beləliklə, Vaqif müəllimdən də ilham alaraq mən Moskvada qalıb işləmək xülyasını özümdən birdəfəlik uzaqlaşdırdım. Sonralar Vaqif müəllimlə daha yaxından təmas qurdum və onun həyat yoldaşı filosof alim Zümrüd xanım Quluzadə də mən-

də özünə qarşı çox isti münasibət yaratdı. Zümrüd xanım dərin professional biliyə malik bir alim idi və sonralar mən Akademianın İctimai və Humanitar Elmlər bölməsində akademik-katib işlədiyim zaman məni özünün çoxsaylı təklif və qeydlərilə tez-tez məşğul etdi. Təəssüf ki, o təkliflərin çoxu bir qədər fantastik mahiyyət daşıdığından onları həyata keçirmək mümkün olmurdu. Amma bu, Zümrüd xanıma məndən uzaqlaşdırmadı. O mənim nəsr yaradıcılığım ilə bağlı çox dərin təhlilə əsaslanan silsilə yazılar yazdı və o yazılar məni özümü yazıçı kimi bir qədər də yaxından tanımağıma səbəb oldu desəm, səhv etməərəm.

Ağamusa müəllimlə qohumluğumu Ninel Zeynalovna mən aspiranturanın 3-cü (sonuncu) kursunda olanda, tamam təsadüfən kimdənsə eşidib öyrənmişdi. İlk reaksiyası belə oldu:

– Bəs niyə bunu mənə əvvəlcədən demədiniz?!

Vəssalam. Guya ki, desəydim, nə dəyişəcəkdi?! Onsuz da onun mənə münasibəti ən yüksək səviyyədə idi. Elə bütün digər aspirantlarına da həmçinin.

Bununla yanaşı, Ağamusa müəllim özü mənim Moskvada qalmaq məsələmə (əgər belə məsələ gündəmə gələdisə) yüngülcə də olsa, tərəfdar olsaydı və məni buna həvəsləndirəydi, bu məsələ, yəqin ki, müsbət həll olunardı. Ən azından mən, ola bilər ki, bu barədə ciddi düşünərdim. Amma belə olmadı. Dediym kimi nə mənim, nə evdəkilərin, nə də qohumlarıma ağılından belə bir perspektiv keçdi. Digər tərəfdən, məni Bakı, bu “mehriban diyar” maqnit kimi özünə çəkirdi. Demək olar ki, ora dönmək üçün günləri bir-bir sayırdım.

1977-ci il, yanvarın 7-də mən SSRİ EA-nın Dilçilik İnstitutunda müdafiə kürsüsünə çıxdım. Mənim aspirantura vaxtım iki ay əvvəl, noyabrda bitmişdi. Və mən elə o vaxtdan beynimin bir guşəsində Moskva ilə vidalaşmağa başlamışdım. Müdafiə uğurla keçdi. Görkəmli alimlər – Ə. Tenişev, N.Baskakov, B.Serebrennikov, təbii ki, Ninel Hacıyeva və başqaları çıxış edib işimə yüksək qiymət verdilər. Müdafiə kürsüsündən enərkən üç ilin intensiv ağırlıq yükünün çiyinlərimdən düşdüyünü hiss elədim. Əlvida, Moskva azadlığı. Əlvida, mənə artıq doğmalaşmış SSRİ Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu və onun Türkologiya şöbəsi. Və əlbəttə ki, əlvida, “əcayib”adamlar. Əlvida, aspirantlar evindəki şən həyat. Əlvida, Dusya xala. Əlvida, Aydın, Rasim, İftixar... Əlvida K-9. Bu, Mərkəzi teleqraf idi. Ora gedirdim ki, Bakıya evə zəng edim, yaxud anamgil “çaşib” mənə pul göndərəndə alım. Əlvida, Kalinin prospekti – Moskvanın “qoyma çənəsi”. Əlvida, Arbat. Gözəl kafelər, gözəl rəfiqələr. Əlvida, “Moskva” univermağı. Əlvida, yaxınlıq etdiyim, dostlaşdığım unudulmaz insanlar...

Amma bu əlvidalar uzun sürmədi. Elə müdafiədən bir-iki gün sonra mənim böyük təəccübümə səbəb olaraq Ninel xanım mənimlə doktorluq mövzusu barədə danışmağa başladı. O dedi: “Hökmən heç olmasa iki illik Moskvaya gəlin. Burada siz doktorluq işinizin əsas istiqamətlərini işləyib başa çatdırı bilərsiniz. ”

Açıq deyim ki, bu perspektiv məni heç düşündürməmişdi. Amma həyat Ninel Zeynalovna deyən kimi məni iki ildən sonra yenidən Moskvaya Dilçilik İnstitutuna qaytarırdı. Yeni tədqiqatımın – doktorluq işimin əsas müddəalarını aprobasiyadan keçirmək imkanı qazandım. Müxtəlif

alimlərlə ünsiyyət, müxtəlif konfranslarda çıxışlar, mənim üçün dəyərli fikir mübadilələri yeni işimin daxili mahiyyətini daha yaxşı anlamaq üçün mənə fürsət verdi. Azərbaycan dilinin nəzəri sintaksisinin təhlildən kənarda qalan boşluqları, qarşıda duran problemlər, xüsusilə, cümlənin tarixən monopredikativlik şəraitinə keçmə üsulları, Azərbaycan dilçiliyində öyrənilməmiş istiqamətlər – mətn dilçiliyi və aktual üzlənmə ilə bağlı məsələlər mənim yeni maraq dairəmə daxil idi. Ninel xanımla mənim təklif etdiyim bu aspektləri dəfələrlə müzakirə etmişdik. Onun təhriki ilə mən bu məsələləri ehtiva edən doktorluq mövzunu “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adı ilə hələ Bakıda ikən təsdiq etdirdim. Və beləliklə, Ninel Zeynalovna məni dilçiliyə bir daha və artıq əbədilik pərçimlədi. Hələlik isə...

Bakı – gözəl şəhər, mehriban diyar!.. Mahnıda, gərək ki, belə deyilir. Bəli, bu, mənim mahnım idi. Mən namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdikdən sonra öz mahnıma qovuşmağa tələsirdim. Və mən, Vəqif Səmədoğlunun əsrarəngiz misrasının təsiri ilə desəm, bir axşam “Moskva-Bakı” qatarının vaqonundan Bakı vağzalına endim. Payız deyildi, qışın axırları idi.

Niyazi də öz işlərini yekunlaşdırmışdı və o da Bakıya qayıdırdı. Zeynal da həmçinin. Mənim Moskvada Arif adlı bir qohumum vardı. O, riyaziyyatçı idi və Moskvada riyaziyyat sahəsində dissertasiya üzərində işləyirdi. Arif Ağamusa müəllimin bacısı oğlu idi. Gözəl münasibətimiz vardı və var. O da Bakıya geri dönürdü. Biz hamımız sözlə-

şib qatara, eyni günə, eyni vaqona, hətta eyni kupeyə bilet aldıq. İki gün yarım bir-birimizin yanında olacaqdıq. Moskva ilə bağlı xatirələrimizi bölüşə-bölüşə yol gedəcəkdik. Arifin dadlı-məzəli söhbətlərinin hesabına, başına gələn məzəli və haradasa gülməli əhvalatlara görə bu səyahətin dadını biz bu günə qədər çıxarıırıq. Bunun kimi ləzzətli səyahətə çıxmaq mənə bir də Azdramanın aktyorları və işçilərilə bir yerdə avtobusla İstanbula gedəndə qismət oldu. Bu səfərin də başqa bir maraqlı tarixçəsi var. Amma gərək illərin üstündən yenə də irəli tullanaq.

1990-cı il idi. Qara Yanvardan yenicə çıxmış millət hələ də həməən günlərin müdhiş ağırlığını qəlbində daşıyırdı. Xalq cəbhəsinin aşkar və gizli şəkildə əlindən gələni etməklə bacarmadığı bir işi Sovet dövləti bir gecənin içində özü etmişdi. Sovet tankları Bakıya yürüş etmişdilər. Bundan sonra Azərbaycanda SSRİ-yə bir dövlət kimi münasibət birmənalı şəkildə kökündən laxlamış, sistemə nifrət hətta rus dilinə, tarixinə, mədəniyyətinə, hətta kiril əlifbasına nifrətə çevrilmişdi. Bu nifrətin əyani şəkil-də siyasi ifadəsini o zaman Qorbaçov və onun qaragüruh əhatəsi tərəfindən SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmış Heydər Əliyev çəkinmədən, cəsarətlə ortaya qoymuşdu. O həməən qorxulu günlərdə Moskvada yerləşən Azərbaycan daimi nümayəndəliyinə əziz adamları ilə bir yerdə gələrək 20 Yanvar faciəsində bütün Sovetlər birliyinin siyasi rəhbərliyini günahlandırdı və özünü Kommunist partiyasından çıxmış elan etdi. Əzabkeş xalqı ilə bu ağır günlərdə bir yerdə olmaq istəyi Heydər Əliyevin onsuz da yüksək olan siyasi-mənəvi imicini bir daha göylərə qaldırdı.

Onun bu əfsanəvi hərəkəti xalqın ürəyinə təskinlik ruhu gətirdi.

Azərbaycanda milli özgürlüyə meyil əməlli-başlı, geri-yədönməz bir təlatümlü cərəyana dönmüşdü. Yavaş-yavaş 20 Yanvar müsibətindən uzaqlaşan millət daxili özünüqoruma instinkti ilə yaşamağa davam edirdi. Cürbəcür təşkilatlar müxtəlif tədbirlər vasitəsilə dünyaya çıxmağa çalışır, millətin ən dəyərli nümunələrini Mərkəzin başı üstündən keçirərək təqdim etməyin yollarını arayırdılar. Bu dövrdə mərkəzi hakimiyyət gec də olsa, necə böyük bir səhv etdiyini və sanki Bakıya ordu yeritdiyinin peşmançılığını çəkirdi. Rejimin tarıma çəkilməmiş ipləri azca da olsa, yumşalmışdı. Azərbaycanın timsalında bütün SSRİ respublikalarına dərs vermək istəyənlərin arzusu əks-reaksiya vermişdi. Milli şüur, milli münasibət bütün milli respublikalarda get-gedə artır, insanlar böyük qurtuluşun haradasa yaxında olmasını hiss edirdilər. Aydın olan o idi ki, SSRİ-nin süqutu artıq zaman məsələsidir.

Meydan hərəkətində digər ziyalılar kimi mən də iştirak edirdim. İki dəfə o meydanda çıxış etmişəm. Dilimizlə, tariximizlə, mədəniyyətimizlə bağlı düşüncələrimi minlərlə insan qarşısında onlarla bölüşmüşəm. Qəribə hisslər keçirmişəm. O dopdolu meydanın enerjiasını duymuşam. Hər iki çıxışım alqışlarla qarşılanıb. Bir müddət sonra (20 Yanvardan sonra) Meydanda tribunadan çıxış edənləri bir-bir SSRİ Təhlükəsizlik Komitəsi tərəfindən Bakıya Meydan hərəkətini araşdırmağa göndərilmiş istintaqçılar sorğu-suala tuturdular. Onların içində mən də vardım. Bütün suallara “bilmirəm”, “eşitmədim”, “tanımıram” cavablarını

verdim. Yadımdadı, istintaqçı məndən soruşdu ki, “axı siz tribunada idiniz, eşitməyə bilməzdiniz ki, çıxış edən NN Azərbaycanın SSRİ-dən ayrılması ilə bağlı təklif irəli sürür”. Cavabım belə oldu: “Düzdür, mən tribunada idim. Ancaq mikrofon üzü insanlara, Meydana tərəf tuşlanmışdı. Belədə biz tribunadakılar mikrofondan deyilən sözləri aydın şəkildə ya eşidə bilmirdik, ya da heç eşitmirdik. Belə bir təklifi mən eşitməmişəm”. Məndən gözləri su içməyən istintaqçılar daha məni sorğu-suala çağırmadılar.

Bir müddət keçdi. İnsanların yarası yavaş-yavaş qaysayırdı. Müxtəlif təşkilatlar Azərbaycanla bağlı demək istədiklərini dünyaya yaymaq uğrunda əməlli-başlı çaba göstərirdilər. Hər vasitədən yapışmaq lazımlığını artıq hamı başa düşürdü. Bu dövrdə Azərbaycan Akademik Dram Teatrı çox maraqlı bir dəvət almışdı. Türkiyədə çox dəyərli bir alim, ictimai-siyasi xadim vardı. Türkçülüyün müasir dövrdə canlı simvolu idi. Dəfələrlə Azərbaycana gəlmiş, türk qardaşlarımızla bizdəki müxtəlif dairələrin elmi, ictimai, mədəni, siyasi təmasını qurmaq üçün əlindən gələni etmişdi. Bu dəyərli şəxs professor Turan Yazqan idi. O, “Türk dünyasını araşdırma vakfı” adlı böyük və nüfuzlu bir fonda başçılıq edirdi və bu fondun missiyasını türk xalqlarının mədəni, siyasi birliyini yaratmaqda və inkişaf etdirməkdə görürdü.

Turan Yazqanın başçılıq etdiyi fond görkəmli Azərbaycan dramaturqu və yazarı İlyas Əfəndiyevin Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında səhnəyə qoyulmuş “Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali” adlı tamaşasını İstanbula aparmaq istəyirdi. Bu tamaşa təsadüfi seçilməmişdi. İlyas müəllim

bu əsərində sovet repressiyalarına məruz qalan azərbaycanlı qurbanların bədii və lirik tarixini yaratmışdı. Təməşadan keçən ideyalar sanki bu günümüzə əməlli-başlı səsləşirdi. Hədisələri qabaqlayıb deyim ki, ilk dəfə Azərbaycan teatırı ilə tanış olan türk təməşəçisi (onların isə arasında xeyli sayda əslən Azərbaycandan olub sovetlərin ilk zamanında canını götürüb Türkiyəyə pənah aparanlar və onların övladları var idi) özünü əsəri seyr edən kimi yox, Azərbaycanda o dövrdə baş verən hədisələrin real iştirakçısı kimi hiss edirdi.

Təməşə İstanbulda Təqsim meydanındakı Atatürk Kültür Mərkəzində neçə dəfə oynanıldısa, hər dəfəsində böyük coşqunluqla qarşılandı. Bəzən bizim aktyorlar bu coşqunu türk teatrosunun özünün gəlib çıxma bilmədiyi bir yüksəkliyin etirafı kimi qəbul edirdi. Əlbəttə ki, bu, belə deyildi. Bizimkilər onların teatırını o zaman hələ o qədər də yaxşı tanımırdılar. Aktyor oyunu ilə bağlı onlar, əsasən, türk kinosu vasitəsilə təsəvvür əldə etmişdilər. Türkiyə teatrlarının dərin professional səviyyələri barədə isə bizimkilərin təsəvvürü, demək olar ki, yox idi.

Onu qeyd etmək vacibdir ki, İlyas müəllimin bu təməşasının Türkiyəyə aparılıb teatr səhnəsində oynanması adi məsələ deyildi. SSRİ son günlərini yaşasa da, proyektin baş tutması yenə də asan yolla başa gəlmədi. Bu istiqamətdə ciddi danışıqlar getdi. Azərbaycan tərəfdən danışıqları o zaman bizim teatrdə Həsən Turabovun müavini ədəbiyyatşünas və teatrşünas Ədalət Vəliyev aparırdı. Türkiyə tərəfdən, mən bildiyim qədər, bu işin baş tutması üçün Turan xoca əlindən gələni edirdi. Biz, bütün teatrsevərlər,

Azdramanın aktyorları səbisizliklə gözləyirdik ki, görəsən, belə bir səfər baş tutacaq, ya yox?! Ədalət Vəliyevin coşqun və cəsarətli enerjiyası imkan verdi ki, bu səfər gerçəkləşsin. O, bir müddət Türkiyədə, sonra Bakıda mümkün olan bütün siyasi, mədəni kanalları işə salıb iki qardaş ölkənin sənət xadimlərinin və sənətsevərlərinin bu möhtəşəm görüşünü reallaşdırdı.

Tamaşada iştirak edən heyətdən əlavə səfərə üç-dörd nəfər teatr xadimi də qatılmışdı. Həsən Turabov başda olmaqla, səfərə çıxma bilməyən İlyas müəllimin yerinə mədəniyyətşünas alim oğlu professor Temuçin Əfəndiyev, ssenarist-rejissor Oqtay Mirqasimov, bəstəkar Emin Sabitoğlu, teatrın bədii şurasının üzvü kimi mən səfərdə iştirak edirdik. Təbii ki, Türkiyə səfərinə daxil edildiyim üçün mən ilk növbədə dostum Həsən Turabova minnətdar idim. Onu da bəri başdan deyim ki, həyatım boyu (nə əvvəl, nə də sonra) belə gözəl səfərə çıxmağım yadıma gəlmir. Bu səviyyədə olmasa da, Moskvadan Bakıya işləri tamamlayandan sonra Niyazi, Zeynal, Arıfla bir yerdə qatarda geri qayıtmağımız bu qəbildən olan səfər kimi yadda qalıb.

Bir də başqa yadda qalan səfər barədə deməmək mümkün deyil. Bu unudulmaz səfər 2007-ci ildə xalq diplomatiyası xətti ilə görkəmli bəstəkar, mədəniyyət xadimi Polad Bülbüloğlu ilə birlikdə onun ata-baba evinə – Şuşaya etdiyimiz o həyəcanlı səfər idi. Səfərdə Poladla məndən başqa Fərhad Bədəlbəyli, Azərpaşa Nemətov və İlhami müəllim də iştirak edirdi. Şuşanın işğal altında olan illərinə təsadüf edən o səfər xalq diplomatiyasının “işləməsinə” bütün dün-

yaya nümayiş etdirməli idi. Maraqlı və unudulmaz təəssüratla dolu bir səfər idi. Bu barədə daha geniş şəkildə bir qədər irəlidlə!

Türkiyə səfəri qənaət xətrinə təyyarə ilə deyil, avtobusla baş tutdu. Biz – səfərə gedənlər Azdramanın xidməti qapısının ağzında teatra məxsus böyük və rahat Mercedes markalı avtobusa əyləşib yola düşdük. Əvvəlcə Tiflisə, sonra Batuma, oradan da Türkiyəyə keçəcəkdik. Türkiyə sərhədində bizi Turan xoca öz dəstəsi ilə və bizdən əvvəl ora gedib gəlişimizi hazırlayan Ədalət Vəliyev qarşılayacaqdı.

Mən kimlərlə səfərə çıxmışdım?! Qibtə etməyinə dəyərdi. Səyavuş Aslan, Yaşar Nuri, Firəngiz xanım Mütəllibova, Şəfiqə xanım Məmmədova, Amalya xanım Pənahova, Şükufə xanım Yisifova, Bəsti xanım Cəfərova, Füzuli Hüseynov, Kübra xanım Əliyeva, Cahangir Novruzov, Ələsgər Məmmədovlu...

Yolboyu gözəl söhbətlər sanki bir-birinin içindən doğurdu. Yada salınan unudulmaz hadisələr, aktyorların bir-birilə şirin münasibətini əks edən bu söhbətlər mənim üçün son dərəcə maraqlı idi. Bəzən adam hətta rıqqətə belə gəlirdi. Yüngülvari içkidən sonra sənət dostlarının bir-birinə səxavətlə “məhəbbət izhar etməsi”, xüsusilə, təsiredici olurdu. Bu mənim tanıdığım teatrın o biri, adi gözlə görünməyən tərəfi idi. İnsani, səmimi hisslərin aşılıb-daşması, bəzən hətta hamıya məlum intriqaaların közərməsi, amma tezəcə də söndürülməsi, alova keçməyə imkan verilməməsi, hətta belə deyərdim, dost kimi tanıdığım sənət adamlarını, məsələn, Yaşar Nurini tamam başqa rakursdan görüb dəyərləndirməmə üçün faydalı idi. Avtobusun içi böyük

bir məclisin bir bütöv stolunu xatırladırdı. Kim evdən yüngülvari ağıza atmaq üçün nə götürmüşdüsə ortada idi. Söhbət bəzən birinci sıra ilə axırıncı sıra arasında gedirdi. “Pəncərədən daş gəlir”dən tutmuş bütün bacardığımız xalq mahnıları oxundu, cürbəcür səhnələrdən monoloqlar deyildi. Yolboyu kiçik istirahət dəqiqələrində, yemək yediyimiz vaxtlarda da şirin zarafatlar, məzəli əhvalatlar davam edir, biz bəzən gülməli məqamları siqaret kimi bir-birinə calayırdıq. Bəzən isə həтта gülməkdən huşumuzu itirmək dərəcəsinə gəlirdik.

Bu səfərdə baş vermiş ən məzəli əhvalat Batum yaxınlığındakı Sərp keçid məntəqəsində oldu. İki ölkə sərhədində idik. Hər iki tərəfdən dağlar yallıdaymış kimi sıra tutub gedirdi. SSRİ tərəfdəki dağın döşündə miniatür kilsə tikilmişdi. Türkiyə tərəfdə düz o kilsənin qarşısında ondan da gözəl bir məscid göz oxşayırdı. Biz SSRİ-nin son dayanacağına çatıb avtobusdan endik, hər kəs özünə aid yol çamadanını götürdü. Bizi sərhədi keçməzdən əvvəl gömrükçülər yoxlayacaqdılar. Nə başınızı ağrıdım, gömrükçülərin başçısı, eləcə də digər üzvləri milliyyətçə erməni çıxdılar. Erməni-Azərbaycan qarşıdurması yavaş-yavaş güc yığırdı. Gömrük məntəqəsində biz bunu unutmğa çalışdıq. Bizim beynimizdə başqa mənzərələr canlanırdı. Bir azdan həsrətində olduğumuz türk torpağına ayaq basacaqdıq. Biz məscid tərəfə baxıb orada bizi gözləyən türk dostlarımızı, Turan xocanı, Ədalət Vəliyevi görürdük. Ürəyimiz sevinc və qürur hissilə vururdu. Avtobusdakıların çoxu mənim kimi Türkiyəyə ilk dəfə idi ki, gəlirdi. Bu möhtəşəm hiss bizim bütün ruhumuza hakim kəsilmişdi.

Yoxlama başladı. Gömrükçülər üzümüzə gülə-gülə, amma açıq-aşkar bir qəddarlıqla hamının çamadanını açdırır, az qala izahat istəyir, lazım bildiklərini bir kənara qoyurdular, guya ki, təftiş edirdilər. Hamı bir-birinə dəymişdi. Hədiyyə aparalarının həyəcanı Həsənağaya da təsir eləmişdi, amma onun özünün də çamadanını açıb tökməyə başlamışdılar.

– Mən SSRİ Ali Sovetinin deputatıyam. Siz nə etdiyinizi düşünürsünüz? – Həqiqətən də, SSRİ Ali Sovetinin deputatı olan Həsənağanı belə hiddətli halda mən görməmişdim.

– Hamı yoxlamadan keçməlidir! Kim olmağınızın fərqi yoxdur. – Gömrükçülər bizə əzab verməkdən əməli-başlı həzz alırdılar.

Qadınların çamadanlarından çıxan cürbəcür əşyalar bir-birinə qarışmışdı. Ah-nalə, necə deyərlər, göylərə bülənd olurdu. Bu zaman növbə aktyor Ələsgər Məmmədogluna çatdı. Bu sakit, son dərəcə mütəvazi, sifətinin quruluşu ilə o dəqiqə yadda qalan adam (ona Azərbaycan Fernandeli də demək olardı) dinməzcə yoxlama stoluna yanaşdı. Əlini atıb çamadanını açmaq istəyirdi ki, gömrükçü onun üzünə diqqətlə baxıb sualdan çox təsdiqedici şəkildə:

– Teqeran 43? – deyə rusca soruşdu. Cavab gözləmədən: “Proxodi! Yəni, sən keç”, – dedi.

Biz hamımız mat qaldıq. Məlum sovet filmində epizodda çəkilməmiş Ələsgəri gör bir harada tanıyırdılar, həm də necə tanıyırdılar. Teatrın özündə də Ələsgər epizod ustası idi. İddiasız bir sənətkar idi. Ən əsası o idi ki, Ələsgər bu mükəlliməni adi bir hal kimi qəbul elədi. Bu zaman Həsə-

nağanı, Yaşarı, Səyavuşu, elə avtobusla gələnlərin hamısını görmək lazım idi. Hamımızın üzündə “Teqeran 43”ə dərin bir nifrət yazılmışdı. Biz hamımız Ələsgəri döyməyə hazır idik. O isə həmişəki məzlum halında, səssiz-səmirsiz, çamadanını açmadan sərhəd xəttindən o biri tərəfə keçdi. Sonralar bu mövzu dilimizin əzbəri oldu. Ələsgərin özü ilə mən sonralar qarşılaşanda barmağımı ona doğru uzadıb “Teqeran 43?” sualını verəndə o günü yada salırdıq, bu barədə danışanda gülməkdən uğunub gedirdik.

Ələsgərdən sonra bizim də dadımıza çatdılar. Sovet tərəfindəki gömrükdə ləngidiyimizi görən türk tərəfinin gömrükçüləri biz tərəfə gəldilər və vəziyyəti anıncaca anladılar. Onlar erməni “həmkarlarına” nə dedilər, nə demədilərsə, bütün buzlar anıncaca əridi, “rəşadətli” sovet gömrükçüləri bizim hamımızı təcili surətdə elə o dəqiqə yoxlamadan sərhəddən keçirdilər. Qadınların əşyalarını da özlərinə qaytardılar.

Və nəhayət, mənim ayağım ilk dəfə türk torpağına dəydi. Ürəyimə qəribə hisslər dolmuşdu. 15-20 metrlik yol və tamam başqa bir dünya... Qəhər məni boğmadımı, boğdu. Piyada sərhəd keçməyin cazibəsi başqadı. Təyyarə ilə olsaydı, mənə, belə dərin hisslər bəlkə də yaşanmazdı. Sərhədi ayaqla, addım-addım keçmək başqa bir əhvala gətirir, onu sözlə demək mümkün deyil, çox çətindir. Sanki sən o yolu getmirsən, o yol sənə üstündən addımlayır. Sanki o yolla bir yerdə üstündən illər, əsrlər keçir. Şair demiş, bir yandan da bu qəhər...

Bir qədər əvvəl söz verdiyim kimi, həyatım boyu unutmayacağım başqa bir səfər barəsində də xüsusi danışmaq

istərdim. Bu, 2007-ci ildə bir qrup Azərbaycan ziyalısi ilə bir yerdə Qarabağa, Şuşaya etdiyim səfərdir.

2007-ci il Dağlıq Qarabağın işğal edilmiş illərindən biri idi. Azərbaycanla Ermənistan arasında heç bir nəticə verməyən danışıqlar aparılırdı. Ermənilərin söykəndiyi və istifadə etdikləri güclü arxa var idi. Hamı bilirdi ki, bu, Rusiyadır. Bizim adamlarda belə bir təsəvvür yaranmışdı ki, Qarabağ bir daha geri qaytarıla bilməyəcək. Bu xətti dəstəkləməyən siyasi lider, Ulu Öndər Heydər Əliyev hər çıxışında inam və qətiyyətlə bizim o torpaqlara qayıdacağımızı deyirdi. Uzaqgörənliklə dediyi o sözlər 30 ildən sonra həqiqətə çevrildi. Ulu Öndər hələ o zaman çox adamın görə bilmədiyi uzaqları görmüşdü. Lider olmaq, əslində, elə bu idi. Başqasının görə bilmədiyi uzaq hədəfləri görmək! Və indi onsuz keçən günlərdə Qarabağın qayıtmayacağını deyənlərlə heç cür barışmayan lider yenə də onun varisi, Əliyev estafetinin sədaqətli və cəsarətli davamçısı Prezident İlham Əliyev oldu. Onun bütün fəaliyyəti xalqın arzusunu yerinə yetirmək, ata vəsiyyətini həyata keçirmək, doğma torpaqların qaytarılması ilə bağlı idi.

Adamların əsəbi gərilməsi. Ermənistanla sonadək mübarizənin labüdlüyünü hamı anlayırdı. Ancaq öz qüdrətli müttəfiqlərinin gücünə arxalanan düşmənlərimizə necə qalib gəlmək olardı?! Bu işdə həm hərbi, həm iqtisadi, həm diplomatik, həm də ictimai-siyasi üstünlüyə malik olmaq əsas şərtlər idi. İndi məlum olur ki, Azərbaycan hələ o zaman bu istiqamətdə ciddi addımlar atmaqda imiş. Hər vasitədən istifadə etmək gərəkliyi siyasi rəhbərlik tərəfindən

dərk edilirdi. Bunu böyük ustalıqla həyata keçirən Prezident İlham Əliyev, nəhayət ki, xalqı ən böyük arzusuna qovuşdurdu. Qarabağ Ulu Öndərin gördüyü və dediyi kimi Azərbaycana qaytarıldı. Azərbaycan da öz növbəsində Qarabağa qayıtdı. Prezidentimizin səsləndirdiyi “Qarabağ Azərbaycandır!” şüarı dillərdə əzbər oldu, onun həqiqətini hətta əleyhdarlarımız da qəbul etməyə başladılar.

O zaman isə bu istiqamətdə aparılan beynəlxalq proyeqlərdən biri xalq diplomatiyası adı ilə həyata keçirilən tədbirlər silsiləsi idi. Həm Ermənistan, həm də Azərbaycan alimlərinin, mədəniyyət xadimlərinin iştirakı ilə keçirilən bu tədbirlər xarici müşahidəçilərin gözü ilə baxdıqda, ümumiyyətlə, baş tuta bilərdimi?! Bu insanlar bir-birilə, sadəcə, sakitcəsinə söhbət edib Qarabağın gələcək taleyi ilə bağlı, eləcə də hansısa başqa məsələlər barədə fikir mübadiləsi apara bilərdimi?! Üzdə olan məqsəd bu idi. İki tərəfin adamları bir-birini gördükdə və söhbətə başladıqda yumruqmu işə salacaqdılar, yoxsa oturub sivil adamlar kimi baş verən və verəcək hadisələrin gedişinə normal insanlar kimi müdaxiləmi etmək istəyəcəkdilər?! Onlar öz məsləhətlərilə dövlətlərinə lazımi və uyğun tövsiyələr verə biləcəkdilərmi?! Qərb tərəfin adamları bizim normal təbiətli insanlar olduğumuza bu dərəcədə inanmırdılar.

Bu üstməqsədin arxasından bir sıra altməqsədlər də boy göstərirdi. Ermənilərin azərbaycanlılara əsl münasibəti necə idi?! On illərlə bir-birimizin yanında olmağımız, davasız, dinc şəkildə bir-birimizə ən çoxundan nifrət etməyimiz bizi başqa əllərdə ölümcül vasitə olmaqdan usandır-mışdı, yoxsa yox?!

...Günlərin bir günü Bakı Slavyan Universitetində iş başında idim və katibə içəri girib dedi ki, sizinlə görüşə Polad Bülbüloğlu gəlib. Mən, əlbəttə ki, təəccüb etdim. Poladla isti və normal münasibətimiz vardı. O, Moskvada səfir idi, onun burada nə işi olacaqdı, heç olmasa əvvəlcədən zəng edə bilərdi. Qərər, katibənin dediklərinə inanmağım gəlmədi və mən yarızarafatla soruşdum:

- Özü gəlib, yoxsa portretini göndərib?
- Özü gəlib, özü gəlib. Burdadı.

Mən kabinetdən çıxdım və Poladla üz-üzə gəldim. Qucalaşdıq və içəri keçdik. Çoxdandı görüşmürdük. Çay içərək söhbətə başladıq. Və bu zaman Polad mənə xalq diplomatiyası ilə bağlı rəhbərliyin fikirlərini çatdırdı. Beş nəfər biz tərəfdən və beş nəfər erməni tərəfdən Qarabağda görüşüb əvvəlcə Xankəndində, sonra Şuşada, Bülbülün evində, daha sonra Yerevanda olacaqdı. Xankəndində Qarabağın qondarma prezidenti Qukasyanla, Yerevanda Ermənistan prezidenti Köçəryanla görüşəcəkdik. Sonunda hamı beş nəfərlə bir yerdə xüsusi təyyarə ilə Bakıya uçub gələcəkdik və burada bizi Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev qəbul edəcəkdik.

- Sən də biz tərəfdən olan beş nəfərin içindəsən.
- Daha kimlər gedəcək? – Mən soruşdum.

– Mən, Fərhad Bədəlbəyli, Azərpaşa Nemətov, İlhami... – deyə Polad cavab verdi. – Cəmi beş nəfər. Bütün səfər bir gün ərzində həyata keçiriləcək. Məqsəd mənim ata-baba evimi ziyarət etməyimdir. Moskvadakı erməni səfir də bəstəkardır, mən onu çoxdan tanıyıram. O da bu işin baş tutmasına kömək etdi. Onun özü də o biri tərəfdə-

ki dəstənin içində olacaq. Yaxşı oğlandır. Biz döyüş xəttini – neytral ərazini səhər tezdən keçəcəyik. Bizi ermənilər döyüş xəttinin o biri başında qarşılayacaqlar. Bizim keçə bilməmiş üçün bizimlə ermənilər arasındakı neytral ərazinin bir cığırı orada basdırılmış minalardan təmizlənəcək. Səndən bir xahiş. Bu barədə heç kimə, hətta evdə də heç kimə bir söz demə. Qayıdıb gələk, Allah qoysa, o zaman bu barədə həm deyərik, həm də yazarıq. Nə deyirsən, razısan? Onu da deyim ki, Prezidentin bizim dəstənin adamlarından xəbəri var.

– Əlbəttə, razıyam. Nə zaman gedirik? – Mən qətiyyətlə cavab verdim.

Üz-gözümdən gördüm ki, Polad mənim cavabımdan razı qalıb və biz vaxtı dəqiqləşdirdik. Çayımızı içib qucaqlaşib ayrıldıq.

Əlbəttə ki, hadisələrin çox gərgin bir vaxtında belə bir səfərin baş tutması üçün üç ölkənin başçısı gərək razılıq verəydi. Belə bir razılıq verilmişdi. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya rəhbərləri bu şəkildə və bu formatda ziyalılının görüşünə razı idilər.

Danışdığımız vaxt biz beş nəfər axşam üstü görüşüb maşınlara mindik və Bərdəyə doğru hərəkət etdik. Dağlıq Qarabağa səhər tezdən Bərdə tərəfdən keçəcəkdik.

Torpağa ayaq basa-basa Arandan Dağlıq Qarabağa keçmək adamın ürəyində qəribə hisslər yaradır. Sonralar Polad danışdı ki, mən o zaman sizə demədim. Bu neytral ərazidə basdırılan minalar son dərəcə həssas minalardır. Onların üstünə ayaq basmasan belə, yanındakı titrəyişdən partlaya bilirlər. Sizi xüsusi olaraq həyəcanlandırmaq

istəmədim. Amma desəydi də, deməsəydi də, bizim ora getməyimizə heç bir əngəl ola bilməzdi.

Sabah obaşdandan biz artıq bizim əsgərlərin müşayiəti ilə neytral zonanın qarşısında idik. Erməni hərbi qüvvələri ilə bizim hərbi qüvvələr arasında böyük bir ərazi, təxminən, bir hektarlıq sahə neytral zona idi. Bizi ermənilər tərəfə bizim hərbi hissənin komandiri yola salırdı. Neytral ərazinin ermənilər tərəfində bir meşə qaralırdı. Ora artıq Dağlıq Qarabağ idi. O qaranlıqda heç kim gözə görünmürdü. Qarşıda, sanki qaranlıq bir boşluq vardı. Maraqlı bir mükəllimin şahidi olduq. Neytral zonanın ortasına çatanda bizim komandir əlindəki hərbi telefonla bizdən, təxminən, 100 metr qarşı tərəfdə olan erməni komandirlə danışmağa başladı. Bizimki dedi:

– Biz tərəfdən siz tərəfə indi beş nəfər keçəcək. Bu müddət ərzində söz verirəm ki, biz tərəfdən heç bir atəş açılmayacaq.

O tərəfdəki boşluqdan da eynilə o şəkildə cavab gəldi:

– Siz tərəfdən biz tərəfə keçən beş nəfəri qarşılayacağıq. Bu müddət ərzində söz verirəm ki, biz tərəfdən heç bir atəş açılmayacaq.

Bundan sonra bizə dəmir dəbilqə və gülləkeçirməz jiletlər verdilər. Mən o saat bunlardan imtina etdim. Dəstəimizin o biri üzvləri də bunları geymək istəmədilər. Və biz ətrafımız minalarla dolu olan ərazidə, ortada yalnız iki-üç metrə enlikdə minalardan təmizlənmiş zolaqla addımlayıb vətən torpağının bir ucundan o biri ucuna keçməyə başladıq. Qarşı tərəfdəki qaranlıq dolu ağaclıqda hələ də bir kimsəni görmək olmurdu. Bizim komandir bizi yolun

ortasına qədər gətirəndən sonra geri döndü. Ancaq ağac-
lığa yaxınlaşanda biz o tərəfin adamlarını kölgə kimi gö-
rüb seçə bildik. Proyektə nəzərdə tutulan erməni tərəfin
adamları – akademiyaının prezidenti, teatr xadimləri-
nin sədri, Kukla Teatrının direktoru, Xankəndi xəstəxana-
sının baş həkimi və Ermənistanın Rusiyadakı səfiri, elə bil,
qaranlıqdan bir-bir sezilib çıxmağa başladılar. Onlar ermə-
ni hərbcilərinin əhatəsində bizi gözləyirdlər.

Görüşüb bir-birimizlə tanış olandan sonra maşınlara
minib Xankəndinə doğru yol aldığ. Mən sonuncu maşı-
na minəsi oldum. Yolumuz qalın bir meşədən keçirdi. Bizə
Bərdədə demişdilər ki, bu yolun adı Molla Nəsrəddin yo-
ludur. Qərəz, mənim başıma yolda yenə də hadisə gəlmə-
dimi, gəldi. Meşənin ortasında yol getdiyimiz yerdə min-
diyim maşın xarab oldu. Köhnə bir “Jiquli” idi. Dayandıq.
Sürücünün yanında bir erməni oturmuşdu. O, müşayiətçi
idi, rəsmi dəstənin üzvü deyildi. Maşının təmiri on dəqiqə
çəkdi. Sonradan düşünürəm ki, bu, bir provakasiya ola bil-
məzdimi?! Hər şey ola bilərdi, amma olmadı. Biz yenidən
maşına əyləşib Xankəndinə gəldik. Burada biz Dağlıq Qa-
rabağın qondarma “prezidenti” Qukasyanla görüşəcəkdik.

Görüş çox çəkmədi. Özündənrazı, bizim gəlişimizi
gözləməyən və buna görə də bir qədər narazı görünən bu
adam Azərbaycanla hər hansı əlaqənin əleyhinə olduğunu
hər sözü, hər hərəkəti ilə nümayiş etdirirdi. Hətta guya ki,
zarafat etməyə çalışdı:

– Deyirsiniz, təzədən bir yerə yığışaq. Bəs bizə nə verə-
cəksiniz? İkra verəcəksiniz, yoxsa balıq verəcəksiniz?

– Biz nə yeyəcəyik, siz də ondan yeyəcəksiniz. Həmişə də belə olmamışdımı? Bız sizə qarşı nə zamansa ayrı-seçkilik saldıqımı?! Oldumu belə bir iş?! Nə tez unutdunuz?

Cavabında bu adam dodaqlarının ucunda istehzal bir təbəssüm oynatdı.

Qərəz, bu acı söhbəti bitirib çıxdıq və Şuşaya yönəldik.

Ətrafımızda silahlı adamlar vardı. Guya bizi qorumaq üçün yanımıza düşmüşdülər. Şuşada, əslində, heç bir qorxulu məqamla rastlaşmadıq. Adamsız, ölü bir şəhər idi. Hərdən ordan-burdan (sanki yerin altından, bəzən də hansısa binanın zirzəmisindən) iki-üç nəfər tənbel-tənbel çıxıb təəccüblə bizi gözdən keçirir, sonra tərəddüdlə yaxınlaşır və Poladı tanıdıqlarından təəccübləri bir az da artırdı. Mənə elə gəldi ki, bu adamlar elə güman edirlər ki, biz azərbaycanlılar artıq doğma yurda qayıtmışıq. Bizimlə kəsik-kəsik söhbətdən sonra onlar məsələnin mahiyyətindən xəbərdar olurdular. Arxayınlıqla nəfəs alırdılar. Bu adamlar bizimlə təmiz Azərbaycan dilində danışdılar. Bir məsələni xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Mən dilçiyəm, qətiyyətlə deyə bilərəm ki, onların danışdıqları Azərbaycan dili unutmadıqları dil deyildi. Bu Azərbaycan dili onların gündəlik istifadə etdikləri Azərbaycan dili idi.

Yolumuz məscidin yanından keçirdi. İçəri girdik. Dağıdılmış məscidin həyətinə bir-iki daş tökmüşdülər və bizə dedilər ki, buranı təmir etmək istəyirlər. Əlbəttə ki, ciddiyyə qalsa, heç bir təmirdən söhbət gedə bilməzdi. Daşı da, deyəsən, bizə göstərmək üçün ora yığımışdılar. Sonra Köçəryanla söhbət zamanı biz belə bir məsələ qaldırdıq ki, imkan versinlər, o məscidi biz özümüz təmir edək. Təklifimizə düz-əməlli bir cavab ala bilmədik.

Poladın dədə-baba evində, deyəsən, Göygöldən gəlmiş bir erməni ailəsi yerləşdirmişdilər. Evdə yaşayan bir arvad bizi həyətdə qarşıladı. Biz həyətdə ora-bura baxmağa başladıq. Polad erməni səfirlə evə girdi.

Həyətdə böyük bir tut ağacı vardı. Tutun dəymə vaxtı olmasa da, kal tut ağacı bürümüşdü. Mən bu tutdan dərib üçünü-dördünü yedim. Sonra mənim Şuşada tut yeməyimə şair Ramiz Məmmədzadə təsirli bir şeir həsr elədi.

Şuşadan ayrıldıq, amma əslində, onu qəlbimizdə özümlə apardıq və vertolyota minib Yerevana uçduq. Yolboyu yüksəklikdən heyranlıqla seyr etdiyimiz Qarabağın gözəllikləri göz qamaşdırırdı.

Yerevanın acınacaqlı vəziyyəti o dəqiqə diqqət çəkdi. Bakı ilə müqayisəyə belə gəlməzdi. Bakıdakı yüzlərlə çoxmərtəbəli binaların müqabilində bu şəhərdə yeni tikilmiş on çoxmərtəbəli binanı ancaq saya bilərdin. Onların prezidentilə söhbətimiz zamanı da yadda qalan bir məqam olmadı. İlhami müharibədən əvvəl Şuşada mədəniyyət abidələrinin bərpası idarəsində çalışırdı. Əslən şuşalı idi. Köçəryan onu şəxsən tanıdığından Azərbaycan dilində bir neçə adam haqqında soruşdu. İlhami də ona cavab verdi.

Sonra erməni dəstəsi bizi məşhur kinorejissor Paracanovun ev muzeyinə apardı. Burda biz bir yerdə nahar yeməyi yedik. Paracanov dünyaşöhrətli bir rejissor olmuşdu. O, Tiflis ermənilərindən idi. Amma ruslaşmışdı. Gürcülər onu gürcü, ermənilər onu erməni kimi qələmə verməyə çalışır və bununla bağlı bir-birilə çox ciddi və gülməli mübahisələr aparırdılar. O isə belə mübahisələrdən təngə gələrək təhər-tövrünü pozmadan bir dəfə zarafatla belə demişdi:

– Özünüzü həlak etməyin. Mən nə gürcüyəm, nə də erməniyəm. Mən azərbaycanlıyam.

Bu sözdə zarafat qədər həqiqət də yox deyildi. Azərbaycan mənəviyyatını yaxşı bilməsi ona imkan vermişdi ki, “Aşiq Qərib” kimi dərin və dolğun bir film çəksin.

Axşama az qalırdı. Biz daha Yerevanda ləngiməyib aeroporta yola düşdük. Bu aeroportu, mən bilirdim ki, adı bəlli bir Azərbaycan kəndini söküb onun yerində tikiblər. Bu barədə mənə, əslən həməən Çoban Kərə adlı kənddən olan, amma Naxçıvanda doğulub boya-başa çatmış yeznəm Yəhya Məmmədov danışmışdı. Görkəmli alim Budaq Budaqov, sabiq hərbi prokuror Xanlar Vəliyev, mənim Almaniyada tanış olub dostlaşdığım, dəyərlı alim professor İbrahim Alev bəy də, əslən, Çoban Kərəli idilər. Kənd artıq beton döşəmənin altında yox olsa da, onun ruhu havaya qarışıb özünü hiss etdirirdi.

“Çoban Kərə” aeroportunda xüsusi təyyarə bizi gözləyirdi. Erməni dəstəsi ilə birlikdə təyyarəyə minib Bakıya uçduq. Bakıda artıq axşam düşməkdə idi. Xüsusi olaraq bizim üçün ayrılmış rahat avtobusla birbaşa Prezident Administrasiyasına gəldik. Yolboyu ermənilər dörd gözlə Bakı küçələrini seyr edir, bol maşın axınlarını görür, hiss edilirdi ki, içlərini yeyirlər, üzlərinə yalandan laübalı ifadə verir, amma baxmaqdan da doymurdular. Yerevanda belə bir halı müşahidə etmək mümkün deyildi. İlk və son dəfə idi ki, Bakı küçələrindəki “probkalar” mənə ləzzət verdi.

– Ara, Kamal, kimə lazım idi bu dava?! Mənim atamın burda dörd dükanı vardı. – Kukla Teatrının direktoru köksünü acı-acı ötürüb dedi.

Mən də, gizlətmirəm, onu yandırmaq üçün cavabında belə dedim:

– Davanı siz başladız. Başlamasaydınız, indi atanın burada dörd yox, on dörd dükanı olacaqdı...

Müsaibim yenə də ah çəkib acı-acı köksünü ötürdü.

Ermənilər bizim Prezidentlə görüşə böyük ruh yüksəkliyi ilə girdilər. Onlar elə bildirilər ki, bizim başımızın altına yastıq qoyaraq Qarabağ problemini unutdurmağa nail ola biləcəklər. Bütün erməni siyasəti bu xətti dəstəkləməyə yönəlmişdi. Prezident İlham Əliyev görüşə başlar-başlamaz onların bu xülyasını elə ilk sözlərilə məhv etdi. Ermənilərin başına, sanki soyuq su töküldü. Prezident bizim üçün Dağlıq Qarabağ probleminin daim mövcud olduğunu, bizim bugünkü “status kvo” vəziyyətilə heç zaman barışmayacağımızı bütün kəskinliylə ermənilərə bildirdi. Xankəndi xəstəxanasının baş həkiminin iztirab içində dediyi bu sözləri bir azdan bütün erməni dövləti bölüşəcəkdi:

– Siz bizim bütün arzularımızı məhv etdiniz.

Prezidentimiz onun sözlərini belə cavablandırdı:

– Bu reallıqdır. Siz bilməlisiniz ki, Azərbaycan heç vaxt belə bir durumla razılaşmayacaq. Biz əvvəl-axır öz torpaqlarımızı azad edəcəyik. Erməni xalqı bilməli və qəbul etməlidir ki, Qarabağ Azərbaycan torpağıdır. İstəsəniz, siz də orada azərbaycanlılarla bir yerdə Azərbaycan dövlətinin tərkibində yaşaya bilərsiniz.

...Biz Prezident Administrasiyasından çıxanda artıq axşam düşmüşdü. Hava yavaş-yavaş qaralardı. Qonaqları erməni kilsəsinə gətirdik. Kilsədə erməni dilində olan kitablar boyaboy səliqə ilə rəflərə düzülmüşdü. Yadımdadı,

qonaqlar bu kitabları görüb mat-məəttəl qalmışdı. Erməni səfir bir qədim kitabı əlinə alıb xeyli həyəcanlandı, hətta Moskvada kiməsə zəng edib bu kitabın Bakıdakı erməni kilsəsində qorunub saxlandığı xəbərini sevinə-sevinə o adama bildirdi.

Sonra biz Bakının ortasında İSA Plaza binasındakı restorana getdik. Burada əvvəlcədən hazırlıq işləri görülmüşdü. Restoranda bizdən başqa kimsə yox idi. Restoran 7-ci mərtəbədə yerləşirdi və buradan Bakının gecə mənzərəsi xüsusi füsunkarlıqla görünürdü. Bu mənzərəni seyr edən ermənilərin halını görmək lazım idi. Özlərini sındırmırdılar, amma üzlərində-gözlərində dərin bir həsəd və peşmançılıq vardı. Erməniləri yenə də daxilən dilxor edib yeməyimizi yedik və aeroporta yollandıq. Təyyarə onları gözləyirdi.

... Hadisələr hələ tam olaraq gərginləşənə qədər də Ermənistanə səfər etmişdim. Təxminən, 80-ci illərin axırı idi. Məni Nazirlər kabinetinə çağırdılar. Gəlib orada tanınmış ədəbiyyat, elm adamlarını gördüm. Tanımadığımız on kişi də vardı. Məlum oldu ki, onlar Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrinin partiya komitələrinin birinci katibləridir. Məsələ belə qoyulurdu. Ermənistandakı azərbaycanlı əhalisi narahatdır ki, onları məskun olduqları yerlərdən sürgün edəcəklər. Belə bir hal əvvəllər dəfələrlə baş verdiyindən əhali onu real qəbul edirdi. Bizim qarşımıza qoyulan vəzifə bu idi. Həmişə “xalqımız”, “xalqımız” deyirsiniz, indi gedin onlarla görüşün və onlara ürək-dirək verin.

Bu adamlar (erməni partiya nümayəndələri) söz verirlər ki, belə bir hal olmayacaqdır. Hər partiya katibi özü ilə iki nəfər aparacaqdı. Mənə bizim görkəmli, elm və jurnalistika xadimimiz professor Şirməmməd Hüseynovla bir yerdə Krasnoselsk rayonuna getmək nəsib oldu. Səfər boyu Krasnoselsk rayonunun azərbaycanlılar yaşayan bütün kəndlərini gəzdik. Şirməmməd müəllimlə bir yerdə insanların dərd-səri ilə tanış olduq, problemlərini rayon rəhbərlərinə çatdırdıq. Heç unutmaram, Krasnoselskiden Gədəbəy sərhədinə gəlib vətəndən vətənə baxdıq. Həsrətlə son dəfə həmvətənlərlə görüşüb oraları tərk etdik.

Yerevanda yenə də “macəralar” bizi izlədi. Bakıya son təyyarələr uçurdu. Bir azdan bütün reyslər dayanacaqdı. Bizim reysimizin vaxtına bir qədər vardı. O vaxtlar Teatr meydanı barədə çox eşidirdik. Ermənilərin “Miasum” tədbirləri burada keçirilirdi. Bizi müşayiət edən bir gənc Sovmin işçisi vardı. Ona dedik ki, biz ora getmək istəyirik. Qətiyyətlə etiraz etdi. “Nə danışırırsız, bilsələr, siz azərbaycanlısınız, sizi də, mənə də öldürərlər”. Onun qorxusu əsassız deyildi. Bu, belə ola bilərdi. Mən onu inandırmağa çalışdım. “Haradan biləcəklər, bax, biz bir-birimizə nə qədər oxşayırıq...” Nəhayət onu razı saldıq. Teatr meydanına gəldik. Bizim Meydan onların Teatr meydanından xeyli böyük idi. Yadımda o qalır ki, Teatr meydanında nümayişçilər üç-dörd çadır qurub orada aclıq elan etmişdilər. İnsanlar da qanlı-qanlı bir-birinə baxıb bu çadırların ətrafında gəzişirdi. Bizim Meydanla bağlı bir müqayisə aparmaq olardı. Əgər bizim o böyük Meydanda adamlar bir-birinə nəvaziş dolu münasibət bəsləyirdisə, Yerevanın Teatr meydanında adamlar bir-birinə qarşı xeyli amansız görünürdülər.

Biz yeganə azərbaycanlılar idik ki, Teatr meydanında olub oradakı əhval-ruhiyyəni hiss etmişdik. Amma orası da vardı ki, bir adam bizdən “saat neçədir?” soruşsa idi, nəticəsi nə olacaqdı, onu bir Allah bilirdi.

Sonralar müxtəlif illərdə xalq diplomatiyası xətti ilə Moskvada bir neçə görüşümüz oldu. Yadda qalan nə idi?! Bu görüşlər zamanı biz Qarabağdan danışmaq istərkən erməni tərəfin nümayəndələri bizə deyirdilər ki, gəlin ədəbiyyatdan, musiqidən, mədəniyyətdən danışaq. Qarabağ mövzusu ilə nə işimiz var?!

Bu zaman bizim təəccübümüzün həddi-hüdudu olmurdu. Necə yəni, Qarabağdan danışmayaq?! Bəs biz nə üçün bir yerə gəlib toplaşırıq?! Bizim missiyamızın mənası nədir?!

Bir müddət keçdi. 44 günlük savaştan sonra biz qələbənin ilk günlərini yaşayanda xalq diplomatiyası xətti ilə Moskvada növbəti görüş keçirildi. Bu görüş zamanı ermənilər Qarabağdan, erməni əsirlərindən danışmaq istərkən, mən əvvəlki görüşlərimizi xatırlayıb onlara belə dedim:

– Gəlin ədəbiyyatdan, musiqidən, mədəniyyətdən danışaq. Müharibə mövzusunu bir tərəfə qoyaq. Bizə görə müharibə bitdi. O illərə bir də qayıtmayaq. Unudaq!

İndi də onların üzündəki şəqqinlığı görmək lazım idi.

Bəzən belə görüşləri erməni tərəfi baykot edirdi. Yadımdadı, Almaniyaadakı görüşə, əvvəlcədən razılaşdırıldığı halda, onlar gəlmədilər. Yəqin ki, xalq diplomatiyası siyasi xəttinin Rusiya hüdüdlərindən kənarda davam etməsinə bu şəkildə etiraz bildirirdilər. Hər işlərində Rusiyanın təsi-

ri duyulurdu. Bizə Bakıda “bizim” dəstənin erməni üzvləri elə beləcə də açıq dedilər, sanki ürəklərini bizə açdılar:

– Siz Qarabağla bağlı ruslarla anlaşımağa çalışın. Bizlik bir iş yoxdur.

Yenə də ruslar! Yenə də rusların arxasında gizlənmək siyasəti. Onları rus təsir dairəsindən qoparmaq son dərəcə çətin bir iş idi. Amma Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev sübut etdi ki, bu, mümkün olmayan bir iş də deyil.

21-ci fəsil

“Bakı – gözəl diyar, mehriban şəhər...”

Moskvaya aspiranturaya oxumağa gedən bizlər və aspiranturanı bitirib Bakıya qayıdan bizlər. 1973-cü il aspiranturaya daxil olduğum vaxtdan üç il keçmişdi. Bu həm çox balaca bir dövr idi, həm də çox böyük bir dövr idi. Əziz və mehriban diyara qayıdan bizlər artıq haman gənclər deyildik. 26-27 yaşımız var idi. Artıq müdafiə etmiş, elmlər namizədi olmuşduq. Özümüzə görə kiçik də olsa müəyyən həyat təcrübəsi toplamışdıq. Bu müddət ərzində nəinki Rumyanzev malikanəsindəki dissertasiya zalına, Lenin adına kitabxanaya, ən azından öz təhkim olduğumuz institutlara getmişdik. Bu müddət ərzində həm də uzaq, yaxın kəndlərə kartof yığmağa yollanmış, müxtəlif tikintilərdə fəhlə kimi çalışmış, gecələr qatarlardan kələm boşaltmaq kimi “məsul” işlərdə işləmişdik. Ninel Zeynalovna, Tenişev, Baskakov, Makayev kimi dilçilərin mühazirələrini dinləmiş, yazı masası arxasında can çürütmüşdük. Mən İnstitutun dəhlizlərində əfsanəvi rus dilçisi A.Reformatskini görmüş, heyranlıqla bir tərəfdə daldalanıb onun hər hərəkətini seyr etmişdim. Müxtəlif şöbələrdə çalışan görkəmli dilçilərlə – ümumi, nəzəri dilçiliyin möhtəşəm nümayəndəsi B.Serebrennikovla, semiotikanın başbilicisi

Y.Stepanovla, görkəmli komparativist Ə.Makayevlə, psixolinqvistikanın əsas qüvvələrindən biri Leontyevlə təmas qurmuşdum.

Üç il necə keçdi – indi yuxu kimi xatırlayıram. Bu üç ildə ancaq institut dahlizləri, Türk dilləri şöbəsi, dilçilik tarixi ilə bağlı Ənvər Əhməd oğlu Makayevin unudulmaz seminarı, mənim o seminardakı çıxışlarım... Yadımdadır, belə çıxışlarımdan biri antik dövr dil nəzəriyyələri ilə bağlı idi, daha dəqiq desəm, “tesey” və “füsey” nəzəriyyələrinin işıqlandırılmasına həsr edilmişdi. Makayev mənim çıxışımı bəyənmişdi. Hətta bir dəfə məni evinə dəvət etdi. Məşhur rus musiqiçisi Neyqauza həsr etdiyi “O pauze”(Pauza haqqında) adlı məqaləsinin ottiskinin üstünü yazıb mənə hədiyyə etdi.

Qeyd edirəm ki, professor Ənvər Makayev də “əcayib” dilçilərdən idi. Bəlkə də, sovet dilçilik məktəbində barmaqla sayılacaq komparativistlərdən – Hind-Avropa dillərinin müqayisəli-tarixi keçmişini öyrənən nadir dilçilərdən biri idi. Heç yadımdan çıxmaz. O bizə dediyi mühazirələr zamanı Humboltdan alman dilində, Sössürdən fransız dilində, Sepirdən ingilis dilində sitatlar deyirdi. Zəngin və möhtəşəm filoloji biliyə malik idi. İnstitutda onun yanından elmi rəngindən və vəzifəsindən asılı olmayaraq hər kəs böyük hörmət və nəzakətlə keçirdi.

Amma dediyim kimi aspiranturadakı bu üç il təkcə elm aləmində keçirdiyim zaman deyildi. Bu müddət ərzində mən Moskva mehmanxanasının yeni korpusunun tikintisində, Mojayski şəhərinin Borodino sovxozunda kartof

yığılmasında, vağzallarda kələm dolu yük qatarlarından kələm boşaldılmasında da iştirak etmişdim. Komsomol “çağırırdı”, yaxa qaçıрмаq mümkün deyildi.

Və nəhayət, sonunda Elmi sovetdə müdafiə günü gəlib çatdı. “Kitabi dədə Qorqudda sintaktik paralelizm” adlı dissertasiyamı müdafiə etdiyim sovet yekdilliklə mənə səs verdi. İki həftə ərzində sənədlərimi toplayıb SSRİ AAK-na göndərdim. İki ay iyirmi günə təsdiqim gəldi. Bu zaman artıq mən Bakıda idim. Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunda Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi şöbəsində kiçik elmi işçi vəzifəsinə qəbul olunmuşdum. Sonradan qardaşaşaçağım Çingiz Hüseynzadə ilə bir gündə iş qəbul olmuşduq. Çingiz görkəmli Azərbaycan dilçi alimi, mənim müəllimim Muxtar Hüseynzadənin oğlu idi. Muxtar müəllim ömrünün son günlərində evində xəstə ikən dəfələrlə onunla görüşdük və mən bu görüşlər zamanı hiss edirdim ki, qocaman alim oğlunun dilçi olması və atasının yolunu davam etdirməsilə əməlli-başlı fəxr edir. Sonralar Çingiz özü də tanınmış dilçi alim, elmlər doktoru, professor oldu. İndi də cənab Prezidentin yaxın məsləkdaşı kimi Olimpiya Komitəsində çalışır.

...Moskvadan Bakıya geri döndüyümüzdən bir qədər əvvəl Niyazi və Zeynal da, təxminən, mən keçən yolu keçmişdilər. Zeynal və Əli adlı digər dostumuz Moskva Dövlət Universitetini bitirmişdilər. Niyazi aspiranturaya əlvida demişdi. Biz, demək olar ki, Moskvadakı işləri tamamlamışdıq. Bizi burada daha heç nə saxlamırdı. Və indi biz birlikdə “gözəl diyara” qayıdırdıq. Bakıda bizi nə gözləyirdi?!

Bunu təsəvvür belə etmək mümkün deyildi. Nə mən, nə Niyazi, nə Zeynal və nə də Arif gələcək üçün heç bir plan qurmurduq. Nə olacaqdısa, o da olacaqdı. Biz özümüzü taleyin ixtiyarına vermişdik. O zaman bunu anlamırdıq. Sadəcə, yaşadığca yaşamaq, necə deyərlər, həyatın dadını çıxarmaq istəyirdik.

1980-ci illərin əvvəlindən başlayaraq sovet rejiminə nifrət uca dağ başından tökülən sel kimi gəlirdi. Özü hələ görünmürdü, amma uzaqdan bu nəhəng selin hənirtisi aşkar şəkildə eşidilirdi. Bu sel gəlib rus dilinə, rus ədəbiyyatına, rus mədəniyyətinə qarşı kinə, kiril əlifbasına qarşı qərəzə çevrilə bilərdi. O zamankı kiril əlifbası deyilən əlifba elə bunun badına getdi. Əslində, mənəviyyatla, mədəniyyətlə uğraşan kəslərin borcu ondan ibarət idi ki, buna imkan verməsinlər. Bu kortəbii selin qarşısının alınması həm ideoloji, həm mədəni, həm də böyük mənada siyasi cəhətdən vacib idi. Əslində, kiril artıq tam şəkildə Azərbaycan əlifbasına çevrilmişdi. Azərbaycan dilinin bütün spesifik səsləri bu əlifbada öz real əksini tapmışdı. İkinci, kirilin özü də latın kökənli əlifba idi. Biz, əslinə baxsan, latından latına qayıdırdıq. Nə isə... Mən indi o əski söhbətlərə qayıtmaq istəmirəm, amma millətin taleyində olan sel hücumunun qarşısındakı hər şeyi yırıb dağıtması ilə də razılaşmaq çətindir.

Bu sel hücumunun qarşısı bütövlükdə alınmağına alındı. Amma oradan-buradan olsa da, gizli boşluqlar var idi və bu gələn selin artıq öz ilk həmləsindən sonrakı halsız-hey-siz hala düşməsi onun bu boşluqlardan yan keçməsilə nə-

ticələndi. Proses, nəhayət etibarilə, səngidi. Bu səngiməni xalq və onun ziyalıları həyata keçirdi. Bu, Azərbaycan xalqının və ziyalısının, bəlkə də, özündən xəbərsiz böyük qələbəsi idi.

O dövrün ab-havası ilə bağlı bir məsələni də xatırlamaq istəyirəm. Mənim bu günə qədər bir çoxunun yadından çıxmayan “Qoşma”adlı verilişin müəllifi və aparıcısı olmam necə baş verdi?!

Televiziya və radio məni bir neçə il idi ki, müxtəlif verilişlərə cəlb etməyə başlamışdı. 1980-ci illər gəlmişdi. Ölkədə – o zamankı SSRİ-də müəyyən məsələlərlə bağlı isinmələr baş verirdi. Radioda “Azərbaycan dili” verilişini hazırlamaq və aparmaq mənə qismət oldu. Televiziyada “Qoşma” adlı ədəbi-bədii veriliş ondan əvvəl rus dilində ayda bir dəfə gedən “Bayatı” adlı verilişin əks-sədasından yarandı. Rus dilində “Bayatı” var idisə, Azərbaycan dilində analogi funksiya daşıyan “Qoşma” niyə olmasın?! Belə bir məntiq “Qoşma”nın yaranmasını şərtləndirdi. Mən tez-tez qəzet və jurnallarda tənqidçi kimi çıxış edirdim. Və məni bu yeni verilişin müəllifi və aparıcısı olmağa dəvət etdilər.

“Bayatı” qısa vaxtda ədəbi ictimaiyyətin diqqət və marağını qazana bilmişdi. Onu peşəkar ədəbiyyat adamları – İntiqam Qasımzadə və Aleksandr Qriç aparırdı. Maraqlı ədəbi söhbətlər bu verilişdə və sonralar “Qoşma”da yeni nəfəs və yeni ruh, yeni baxış bucağı nümayiş etdirməyə başladı. Xüsusilə, “Qoşma”da o zamana qədər adının belə çəkilməsinə cəsarət edilməyən ədəbi “vətən xainləri” haqqında söhbətlər aparılır, əsərlərindən parçalar səsləndi-

rilirdi. Özü də təkcə ədəbiyyat adamlarının deyil, ictimai, siyasi xadimlərin, filosofların, siyasi mühacirət nümayəndələrinin, daha dəqiq desək, sovet rejiminin açıq-aşkar əleyhdarlarının həyatı, yaradıcılığı bizim verilişdə ilk dəfə işıqlandırılır, tamaşaçıya ilk dəfə olaraq adını eşidib özünü, yaradıcılığını tanımadığı vətən övladları haqqında məlumat verilirdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Haşimbəy Vəzirov, Almas Yıldırım, Əhməd Cavad, Səməd Mənsur, daha kimlər, daha kimlər... Hətta xarici ədəbiyyat nümayəndələrindən də veriliş üçün elələrini tapmağa çalışırdım ki, təkcə yaradıcılığı ilə deyil, həyatı ilə də maraqlı olsun. Məsələn, faşistlərlə əməkdaşlıq etmiş görkəmli yazıçı, Nobel mükafatı laureatı Knut Hamsun haqqında tanınmış xarici ölkələr ədəbiyyatı mütəxəssisi professor Cəlil Nağıyevlə apardığım söhbət bu qəbildən idi.

AzTV-dən başqa heç bir kanalın olmadığı dövrdə “Qoşma” ayda bir dəfə efirə gedirdi, bir dəfə də təkrarı olurdu. Mən əməlli-başlı məşhurlaşmışdım. Küçədə mənimlə tanımadığım adamlar hörmətlə salamlayırdılar. Olurdu ki (düzdü, bu, nadir hallarda olurdu), bəzən taksilər pul almırdılar. Hətta bir dəfə bulvarda gəzdiyimiz zaman mənimlə salamlayıb görüşənləri nəzərdə tutaraq Həsənağa Turabov zarafatla, guya ki, hirsələnib amma dərin bir məmnuniyyətlə mənə belə demişdi: “Alə, səni məndən çox tanıyırlar ki...” Əlbəttə ki, bu bir zarafat idi.

Ricət. Taksinin pul almamasını mən bir dəfə çox sonralar Milanda gör-

düm. Görkəmli yazıçı və alim Umberto Eko İtaliyada nəşr olunmuş “Yarımçıq əlyazma”dan sonra məni və mənim italyan nəşirimi evinə qonaq dəvət etmişdi. Mən kitabı ona göndərmişdim və o mənə ilk əvvəl nəzakət xatirinə təşəkkür məktubu yazmışdı. Kitabı oxuduqdan sonra isə daha bir məktub yazıb məni İtaliyada olduğum zaman Milana, evinə dəvət etdi. Və mən İtaliyada olarkən italyan nəşirim Sandro Teti ilə xüsusi olaraq Milana uçduq və 2 saatdan çox müddət ərzində Umberto Ekonun evində onun qonağı olduq. Sandro rus dilini yaxşı bilirdi və çox səmimi söhbətlərdən sonra sağollaşıb mehriban ev sahiblərindən – Eko ailəsindən ayrıldıq. Küçədə taksiyə mindik. Otelə gələnə qədər Sandro taksi sürücüsünə bizim kimin qonağı olduğumuz barədə müfəssəl məlumat verdi. Sürücü bizə az qala inoplanetyanlar kimi baxırdı. Və mehmanxanaya çatdığımızda o, bizdən pul almaq istəmədi. Bunu bizə görə etməirdi, Ekoya hörmətinə görə edirdi. Özü də onun bu hərəkəti ürəkdən gəlirdi, mən bunu hiss elədim. Eko ilə görüşüm barədə xüsusi olaraq irəlidə yazacağam. **Ricətin sonu.**

O zamankı televiziyanın imkanlarını (daha doğrusu, imkansızlıqlarını) nəzərə alsaq, bizim verilişin zəbt etdiyi teleməkan çox böyük sayıla bilərdi. Özü də təkcə Bakıda yox, Azərbaycanın başqa şəhər, kəndlərində də “Qoşma”-nı izləyənlərin sayı get-gedə artırdı. Bir dəfə hətta İrandan gələn qonaqlar dedilər ki, Cənubi Azərbaycanın Muğan tərəfdə yaşayanları bu verilişə məmnunluqla baxırlar.

Bir hadisə heç yadımdan çıxmır. O ağır illərdə döyüşən Ağdama Mədəniyyət Fondu ilə Almaniyadakı Türk İslam Kültür Birliyinin (onun sədri türk xalqının böyük oğlu, Azərbaycana sevgisini zaman-zaman sübut etmiş hörmətli Musa Sərdar Çələbi idi) birgə əməkdaşlığı sayəsində Almaniyadakı türk qardaşlarımızın yığıb bizə göndərdikləri dərmanları aparmışdım. Mən öz dəstəsi ilə döyüşən komandirlərdən bir nəfəri yaxından tanıyırdım və onunla bir-birimizə səmimi, isti münasibətimiz var idi. Bu, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Allahverdi Bağirov idi. Mən dərmanları ancaq ona, onun dəstəsində döyüşənlərə aparırdım. Dərmanlar Almaniyadan Fonda gəlirdi və biz onları saf-çürük edirdik. Komissiya düzənlənmişdi – alman dili mütəxəssisləri və həkimlərdən ibarət bu komissiya üzvləri dərmanların məqsədini kağızdan oxuyub üstünə nə xəstəliklə bağlı olduqlarını yazırdılar. Niyə bunu edirdik? Çünki bu dərmanlar Almaniyanın daxili bazarı üçün nəzərdə tutulmuşdu. Onların adı ancaq alman bazarında bilinirdi. Onları Almaniyada yaşayan türk qardaşlarımız Azərbaycana məhəbbətlərinin ifadəsi kimi bizə göndərirdilər. Təşkilatçılığı da Avropa Türk İslam Kültür Birliyi-

nin sədri, Azərbaycanın sədaqətli dostu Musa Sərdar Çələbi edirdi. Almaniyadan gələn dərmanların adları qəbul olunmuş beynəlxalq adlardan fərqli idi. Bizim Mədəniyyət Fonduna cəlb edilən alman dili müəllimləri adları tərcümə edir, həkimlər dərmanın istiqamətini müəyyənləşdirir, sonra dərmanın qabı üzərinə istiqamətinə görə “baş ağrısı”, “mədə”, “qarın ağrısı”, “diş ağrısı”, “aritmia”, “təzyiq” və başqa uyğun sözləri yazıb səliqə ilə qutulara yığırıdılar.

...Ağdama növbəti səfər etmiş və dərmanların növbəti partiyasını gətirmişdik. Şəhər qaynayırdı. Cəbhə xətti yaxın kəndlərə qədər gəlib çıxmışdı. Dərmanları Allahverdiyə təhvil verib döyüşçülərlə söhbət etdik. Heç yadımdan çıxmaz - günün günorta vaxtı idi. Döyüşçülərin bəzisi, böyük bir yer idi (deyəsən, məktəbin idman zalı idi), orada düzülmüş çarpayılara sərilib yatmışdılar. Üzlərində illərin yorğunluğu var idi. Daha ləngiməyib sağollaşdıq. Allahverdi bizi zorla yeməyə apardı. Yeməkdən sonra təsadüfən küçədə görkəmli alimimiz Xudu Məmmədovu gördüm. Bizim onunla şəxsi tanışlığımız yox idi. Mən onu qiyabi tanıyırdım, onun isə məni tanıdığını bilmirdim. İndi məlum oldu ki, o da məni tanıyırmış. Mehribancasına görüşdük. Təkidlə məni buraxmaq istəmədi. Yanında Zeynal müəllim var idi, Ağdamın hörmətli kişilərindən idi. Onunla mən əvvəldən tanış idim. Xudu müəllim ondan xahiş elədi, maşın təşkil etdilər. Xudu müəllim məni öz kəndinə apardı. Mən hələ Xudu müəllim qədər başqasının sevincinə, uğuruna sevinən ikinci adam görməmişəm. Ağdamda mənimlə küçədə bəzi adamlar salamlayırdılar, bu zaman onun gözləri fərəhdən gülürdü. Onun doğulub böyüdüyü

Mərzili kəndinə gəldik. Məktəbə getdik. Bir sinif otağına girdik. 7-ci, ya da 8-ci sinif idi. Onu görcək şagirdlər hamısı dərin bir hörmətlə ayağa durub bizi salamladılar. Xudu müəllim məni uşaqlara görün necə təqdim elədi:

– Uşaqlar, salam. Sizinlə görüşə bir qonaq gətirmişəm. Görüm onu tanıyacaqsınız? Kimdir? – Məni göstərib susdu.

Mən düşündüm ki, bu, yaxşı olmadı. Məni burada kimdi tanıyan?!

Ani sükutdan sonra uşaqlardan kimsə yavaşdan dilləndi:

– Qoşma müəllim...

O biri uşaqlar da oradan-buradan təkrar elədilər:

– Qoşma müəllim, Qoşma müəllim...

Həyatım boyu o səhnə yadımdan çıxmayacaq. Bir də o yadımdan çıxmayacaq ki, yanımda duran Azərbaycanın böyük oğlu Xudu müəllimin gözləri bu zaman (“Qoşma” müəllim sözlərindən sonra) sevincdən par-par necə yanır. Əslində, mənim bu balaca sinifdəki bu cür “triumfum” onun özünün zəfərinə dönmüşdü. Qəhər məni boğmadımı, əlbəttə ki, boğdu.

22-ci fəsil

“Qoşma”

“Qoşma”ya qayıdaq. Amma onu da demək vacibdir ki, veriliş təkcə mənim “titanik zəhmətim”in sayəsində üzə çıxmırdı. Verilişin kadr arxasında qalan yaradıcıları var idi. Nahid Hacızadənin və Firidun Ağayevin adlarını ilk növbədə çəkmək istəyirəm. Bu şəxslər Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində yaxşı tanınırdılar. Yazıçı idilər, sözün xiridarı idilər, televiziya komitəsində çoxdan işlədiklərindən buranın da ab-havasını gözəl bilirdilər. Verilişin rejissoru Böyükkişini xatırlayıram. Bəzən öz aramızda saatlarla mübahisəmiz olurdu. Bundan sonra mən tam “boşalmış” şəkildə kamera önünə keçib növbəti hissəni təqdim etməli idim. Görünür, qaş-qabağım yerində olmurdu deyən Firidun müəllim yuxarıdan, rejissor oturan otaqdan qışqırırdı:

– Kamal, nastroyeniye! Üz-gözünün ifadəsini dəyiş! Təbəssüm!!! Hanı sənin təbəssümün?

Elə indicə ağır mübahisəmiz olmuşdu. Və mən onu unudub yorğunluğu bir tərəfə köhnə pencək kimi atıb Firidun müəllimin məndən tələb etdiyi “nastroyeniyaya” girməli idim. İstər-istəməz “gic” gülmək məni tuturdu və mən gülümsəyirdim. Firidunun arzusu həyata keçirdi.

Mənim vəziyyətimi hamıdan yaxşı operatorlar hiss edə bilirdi. Mən həmişə onların münasibətini əsas saymışam. Televiziyanın canını, onu içindən bilən zümrə məhz operatorlardır. Operator desə ki, çəkiliş yaxşı keçdi, narahat olma, deməli, həqiqətən də, belədir. Onlar mənə həmişə çəkiliş barədə obyektiv məlumatı verirdilər.

Amma mən öz zəhmətimi də boşə saymaq istəməzdim. “Aydın işdir kişinin” məntiqilə əməlli-başlı işləyirdim. “Qoşma” ilə bağlı birinci olaraq verilişin strukturunu müəyyənləşdirdim. Bir saatlıq verilişi dörd hissəyə böldüm. Unudulmuş yeni ad, ədəbi intervü, xarici ədəbiyyat, ədəbiyyat tariximizlə bağlı söhbətlər, mənim fikrimcə, ayın ədəbi mənzərəsini hərtərəfli şəkildə verə biləcəkdə. Bu hissələrin ikisi dəvət edilən qonaqla olurdu. O biri ikisini isə mənim özümün özümlə intervüm də adlandırmaq olardı. Kiminsə haqqında birbaşa tamaşaçı ilə söhbət şəklində olan intervü.

Dəvət edilən qonaqlara gəldikdə deməliyəm ki, Azərbaycanın say-seçmə ziyalılarından o verilişdə çıxış etməyən qalmadı. Anar, Yusif Səmədoğlu, Musa Yaqub, Sabir Rüstəmxanlı, Aydın Məmmədov, Firidun Cəlilov, Qafar Kəndli, Cəlil Nağıyev, Niyazi Mehdi, Zeynal Məmmədli, Rəhman Bədəlov, Həsən Turabov, Vaqif İbrahimov... “Qoşma”ya deməyə sözü, duymağa qəlbi olan çox adam gəldi, ondan çox adam keçdi. Amma bir adamın gəlişi, sözün əsl mənasında sensasiya oldu. O adam böyük Azərbaycan yazıçısı Ənvər Məmmədov idi. Bu barədə bir qədər irəlidlə.

Onu demək vacibdir ki, AzTV o zaman çox böyük texniki məhdudiyyətlər çərçivəsində çalışırdı. İndiki televiziya çəkilişi aparılan müasir otaqlara baxdığımıda o illəri, texniki avadanlığı, çəkilişin dəqiqəbir dayanmalarını xatırlayıram, o zamankı çəkiliş otağını yada salıram və çox böyük bir səmimiyyətlə təəccüblənirəm ki, biz “ol zamanlar” verilişi çəkəndə tavandan asılı cürbəcür işıq lampaları necə olub qırılıb mənim, ya da kiminsə başına düşməyib.

Bir dəfə isə belə bir hadisə oldu. Verilişin redaktoru, tanınmış yazıçı Firidun Ağayev dedi ki, növbəti çəkilişi rəhbərlikdən icazə alıblar ki, İsmayılıda, Musa Yaqubun kəndində aparsınlar. Bizim çəkiliş üçün bir süjetimiz nəzərdə tutulmuşdu. Bu, Lermontovun Azərbaycana gəlişi ilə bağlı idi. Bir süjet də elə Musa Yaqubun özü ilə söhbətdən ibarət olacaqdı. Qərər, günlərin bir günü biz – Firidun, verilişin rejissoru, operatoru və mən maşına minib böyük həvəslə İsmayılıya Musa Yaquba qonaq getdik.

Musa Yaqubun yaşadığı doğma kəndi Buynuzdan ətrafa gözəl bir mənzərə açılırdı. Elə bil, hər tərəf qarşına ala-bəzək xalı kimi sərilib. Uzaqda, üfünün az qala yanında Dağıstan tərəfdən gələn bir zolaq ağarırdı. Kimsə dedi ki, bu, yoldur. Firidun telebicliklərə alışmış biri idi, dedi ki, kim deyər ki, Lermontov bu yol ilə gəlməyib? Dedi və mənalı-mənalı mənə baxdı. Guya mənə ideya verirdi. “Ağlabatan” idi. İstifadə etmək olardı.

Buynuzdan daha bir mənzərə bu biri tərəfə – sağa və aşağı açılırdı. Kənddən aşağı baxdıqda bir az sağ tərəfdə göyə dağ kimi iki böyük qurğu ucalırdı. Bunlar uca, nəhəng tikililər idi. İçində nə vardı, görmək olmurdu.

Adına RLS deyirdilər. Sovetlərin hərbi qurğuları idi. Deyilənlərə görə, onların içində elə nəhəng cihazlar qurulmuşdu ki, uzaq ölkələrdə, məsələn, İraqda, İranda olan hərbi və hətta qeyri-hərbi texnikanı izləyə bilirdilər. Qərək bu susmuş “devlərə” – RLS qurğularıyla bağlı təsəvvürləri qıcıqlayan əfsanəvi söhbətlər gəzirdi.

Musa Yaqubun qonaq qarşılaması, qonağa xidmət eləməsi xüsusi bir söhbətin mövzusudur. Bu böyük şair həm də böyük dost, böyük yoldaş, səxavətli ev yiyəsi ola bilirdi. Bir az həyətdə oturub yorğunluğumuzu çıxardıq və Musa Yaqub bizi kəndə gəzməyə apardı. Biz həm də çəkiliş üçün müvafiq yer tapmalı idik. Bu boyda yolu gəlməmişdik ki, otaqda çəkiliş aparaq. Kəndin yuxarı hissəsinə qalxdıq. Musa Yaqub bizə, təxminən, uzaqda dağların yamacında qaralan və guya ki, Dağıstan tərəfdən gələn yolu, daha doğrusu, istiqaməti göstərdi. Firidun da elə bu zaman dedi ki, kim deyər, Lermontov bu yolla gəlməyib?! Sonra Firidun rejissorla danışdı və çəkilişi burada aparmaları barədə onlar razılığa gəldilər. Səyyar kameralar hazırlandı, mənim üçün hər bir şərait yaradıldı, mən Lermontov “gələn yol”a əlimi uzadaraq, təxminən on beş dəqiqə bədahətən bu şairin Azərbaycana gəlişi, nakam həyatı, “çar despotizminin qurbanı” olması ilə bağlı bildiklərimi və bilmədiklərimi kamera qarşısında üyüdüb tökdüm.

Mən bilirdim ki, bizim öz fədailərimizlə bağlı söhbətlərimizin fonunda bu kimi söhbətlərimiz də olmalıydı. Olmasaydı, bizimkilərə də “Qoşma” da yer tapılmaya bilərdi.

Biz o qədər də sadələvh deyildik ki, “Qoşma” kimi verilişin ancaq iki-üç vətənpərvər millətçinin entuziazmı, istəyi hesabına yaşamasına arxalanıb bununla kifayətlənəydik. Bu kimi verilişlərin ideologiyası, əlbəttə ki, “yuxarıların” yumşalma siyasətinin nəticəsində yaşaya bilirdi. Və biz tərəfdən arada bir Lermontova etdiyimiz reverans kimi reveranslar vacib idi. Qərəz, həm Lermontovla, həm də fürsət var ikən Musa Yaqubla bağlı süjetlər çəkildi, gözəl-gözəl söhbətlər edildi, dadlı-dadlı yeməklər yeyildi, tostlar deyildi, içkilər içildi... və biz Musa Yaqub dostumuzla görüşüb-öpüşdük, ayrılıb Bakıya qayıtdıq.

Lermontovla bağlı süjeti uğurlu saymaq olardı. Firidun çəkilişdə iştirak edirdi, onun da xoşuna gəlmişdi. Bu ayın “Qoşma”sı, demək olar ki, hazır idi. Verilişin efirə getməyinə iki, ya da üç gün qalırdı. Rahat-rahat oturub gözləyirdik. Gördüyümüz işin ləzzətini əvvəlcədən çıxarırdıq. Arxayın idik ki, növbəti “Qoşma” da əvvəlkilər kimi maraqlı və cəlbedici olacaq.

Belə bir arxayınçılıq içində idik ki, televiziya texniklərindən lov bir xəbər gəldi. Lermontovla bağlı on beş dəqiqəlik süjet “brak” çıxmışdı. Bütün çəkiliş boyu haman RLS hərbi qurğunun bizim adi qulaqla eşidə bilmədiyimiz uğultusu mənim danışığımın üstünə düşübmüş. Bütün süjet gup-gup guppuldayırdı. Bu hərbi qurğunun, sən demə, adi qulaqla eşidilməyən öz gizli səsi var imiş. Belə. Biz çaşıb qaldıq. Nə edəcəkdik?! Bunu heç birimiz bilmirdik. Verilişin süjeti artıq təsdiq olunmuşdu. Dəyişmək mümkün deyildi. Yenidən İsmayılıya da gedə bilməzdik.

Bunu ağılıma belə gətirmək istəmirdim. Hətta getsəydik belə haman uğultunu itirə bilməyəcəkdik. Görüntülər isə əla idi. Hayıf. Mən, Firidun, rejissor (rejissorumuz o zaman Böyükkişi idi) “Ədəbi verilişlər” şöbəsinin müdiri yazıçı və jurnalist Nahid Hacızadənin otağında oturub qəm dəryasına batmışdıq. Birdən mən gördüm ki, Firidun altıdan-altıdan mənə baxaraq başını mənalı-mənalı yırğalayır. Əvvəlcə bir şey başa düşmədim. Nəhayət, o, guya ki, istəməyə-istəməyə dilləndi:

– Bir çıxış yolumuz, bəlkə də ... var...

– Nədi? Niyə bəs susmusan? Danış görək də... Nə çıxış yoludu o elə? – Nahidin səbri tükənmişdi.

– Çıxış yolu odur ki, Kamal orada dediyi teksti bir daha təkrar eləsin. Bu dəfə burda. Studiyada. Amma olduğun kimi... Sinxron şəkildə... Kadra baxa-baxa... – Firidun baş tutması mümkün olmayan bir məsələdən danışdığını, deyəsən, özü də hiss edirdi. Amma səsində yalançı ümid də yox deyildi.

– Bu necə ola bilər? Mən axı o sözləri bədahətən demişdim. Yadımda qalmayıb ki... – Mən təklifin absurdluğu qarşısında öz “bəraətim” üçün yalnız bunu deyə bildim.

– Başa düşürəm, – deyə Firidun müəllim yenə də fikirli-fikirli dilləndi. – Amma başqa yolumuz varmı, yoxdur.

– Bu, mümkün deyil! Mənə niyə belə baxırsınız?! – Mən qətiyyətlə Firiduna etiraz etdim. Və susdum. Nahid də, Böyükkişi də, elə bu ağlasığmaz ideyanın müəllifi Firidun özü də üzünü döndərüb ümidlə mənə baxırdılar.

Təsəvvür eləmək çətinidir, amma bu mümkün oldu. Mən haman on beş dəqiqəlik mətni bir daha, bu dəfə te-

lestudiyada, təxminən, olduğu kimi, öz görüntümə baxa-baxa təkrar edə bildim. Canlı kadrları, amma səssiz halda mənə göstəridilər, mən də üzümün ifadəsinə uyğun olaraq, dodaqlarımın artikulyasiyasından hansı sözün gələcəyini təsəvvür edərək, bir də yaddaşımlı son dərəcə gərgin bir vəziyyətə gətirərək kadra yeni səsli mətn yazdırırdım. Yenə də bədahətən. Alınmışdı. Bu necə alınmışdı, indi ha düşünürəm, tapa bilmirəm. Lermontov bu dəfəsində də Azərbaycana özünün həyat kredosu olan macəralar burulğanı ilə gələ bilmişdi. Kaş o zaman bu dahi şair və bu dahi avantürist haqqında indi bildiyimi biləydim. Veriliş xeyli maraqlı ola bilərdi. Amma ondan sonra “Qoşma”nın özünün aqibəti necə olacaqdı – onu allah bilir. Həqiqətən də, hər şey barədə gərək öz vaxtında xəbər tutasan. Həyat sakit ardıcılığı sevir.

23-cü fəsil

Ənvər Məmmədخانlı "Qoşma"da

Ənvər Məmmədخانlı, nəhayət, uzun-uzadı çək-çevirdən sonra mənim verilişimə gəlməyə razılıq verdi. Nəyə görəsə AzTV-dən sidqi sıyrılmışdı. "Kamal, biz bir şey danışacağıq, onlar başqa şey verəcəklər, kəsib-tökəcəklər..." Nə isə, heç könlü yox idi verilişə gəlməyə. Mən ona söz verdim ki, bircə kəlmə də kəsilməyəcək. Və verilişin ssenarisinə dörd hissə yerinə bir hissə daxil etdim: Ənvər Məmmədخانlı ilə söhbət. Bu, təxminən, bir saatlıq söhbət olacaqdı.

Sonra, Ənvər müəllimin vəfatından bir qədər sonra mən o söhbəti televiziya verilişindən maqnitofona, ordan da kağıza köçürdüm. "Ədəbiyyat" qəzetində "Ənvər Məmmədخانlının son söhbəti" adı ilə çap etdirdim. Çox maraqlı, ciddi tarixi-ədəbi söhbət alınmışdı.

Ənvər müəllimin gəlişi ilə bağlı Nahid də, Firidun da, başqa televiziya işçiləri də "gəlməyəcək" deyib durmuşdular. Mən isə "gələr, görərsiz" deyirdim, amma hərdən ürəyimdə fikirləşirdim ki, yəni, gəlməyə bilər?! Tezəcə də bədbin fikirləri başımdan uzağa qovurdum. Öz aləmində o söhbət üçün çox maraqlı suallar hazırlamışdım.

O suallara cavabı ancaq Ənvər müəllim verə bilərdi. Bunu özü də bilirdi. Umu-küsülərin bir kənara atılma vaxtı idi. Küçələrdə, evlərdə, idarələrdə insanlar həqiqət axtarışında idilər. Ədəbi həqiqətlər sosial-siyasi həqiqətlərə aparan bir yol idi. Bunları o dövrün şahidlərindən kimsə dilinə gətirməli idi. O şəxs Ənvər Məmmədخان oldu. Ənvər müəllim həqiqət üstündə köklənən bir verilişə gəlməyə bilməzdi. Bəlkə də, televiziya işçiləri onun bu söhbətinin son söhbət olacağını intuitiv olaraq duyur və bu verilişi o istəyən kimi hazırlamaqla onun qarşısında keçmişdəki günahlarını yumağa çalışırdılar. Vacib deyildi ki, bu günah Nahidin, yaxud Firidunun şəxsi günahı olaydı. Bəlkə də, belə deyildi. Amma ortada günah var idi, və AZTV günahkar kimi onu yumalı idi. Məncə, günah yuyuldu. Ənvər Məmmədخان o verilişə gəldi. Və möhtəşəm bir şəxsiyyət olaraq imkan verdi ki, günahkar günahını yusun. Onunla söhbətin bir sözü də montaj zamanı kəsilmədi.

Ənvər müəllimlə söhbət sovet dövrünün ən kəskin ideologiyə malik vaxtından tutmuş yumşalma dövrünə qədər, ədəbiyyatın ən sirli, müəmmalı məqamlarından tutmuş ən rahat dövrünə qədər özünün bütün geniş diapazonunda baş alıb getdi. 30-cu illərin ağır ədəbi həyatı, onun özünün Bağirovla mürəkkəb münasibətləri, repressiya olunmuşlarla bağlı bildiyi həqiqətlər, özünün daxil olduğu ədəbi nəslin məsuliyyəti ilə bağlı düşüncələri bu söhbətin bir saat içində olsa da, bir dəqiqə kimi keçib getməsinə səbəb oldu.

Tamaşaçılara ünvanlanan ilk sözlərim və ona ilk suallımla verilişi belə başladım:

– Bugünkü qonağımızı yaxşı tanıyırsınız. Mənim aləmində o böyük sənətkar, zəngin daxili dünyaya, intellektual səviyyəyə malik bir mütəfəkkir və mən deyərdim ki, bizim müasir ədəbiyyatımızın vicdan səsidir.

Ənvər Məmmədخانlı dalbadal böyük həcmli əsərlər yazmır. Ənvər müəllim qəzet və jurnallarımızın redaksiyalarını əsərlərilə bombardman etmir. Əksinə, ondan xahiş edirlər, ondan əsər istəyirlər... Ənvər müəllim qədim Şərq mədəniyyətinin gəlib-getdiyi yolun yolçusu olan Şərq mütəfəkkirlərini xatırladır, onun yarıguşənişin bir həyatı, öz aləmi var. Ənvər müəllimlə söhbətə mən bu sualla başlamışam istərdim:

– Ənvər müəllim, ədəbiyyatımızın belə bir şah misrası var: “Desəm, öldürərlər, deməsəm, ölləm”. Bu misra çox dəqiq şəkildə iki istiqamət, iki yol cızır. Bir yol “desəm, öldürərlər” yoludur, o biri yol “deməsəm, ölləm” yoludur. Siz bu yolların ən çox hansında özünüzü hiss eləmişiniz və elə indi də hiss eləyirsiniz?

Sual elə ilk dəqiqədən bizim ikimizi də söhbət dərinliyinin düz ortasına atdı.

Onun cavabı belə oldu:

– Bir xalq formulası kimi bu, çox dərindir. Və həqiqəti demək, doğrudan da, çətinidir. Əgər sənətə tətbiq eləsək, buna şəxsiyyəti, şəxsiyyətin profilini deyək, şəxsiyyətin nəqşini deyək, üzə çıxaran düstur kimi baxmaq olar.... Bu sual bir qədər də Hamlet sualı kimi ortaya çıxır: “Olum, ya ölüm?! Budur məsələ”. Bu iki qütbün arasında yazıçı şəxsiyyəti həmişə özünü realizə etmək üçün yollar axtarır. Və bu prinsipin lazım gələndə – hər ikisi risklə dolu prinsipdir –

hər ikisini də qəbul eləyir. Vaxt gəlir ki, demərəm – qoy öldürsünlər, vaxt da gəlir ki, özünə qarşı çevrilir – deməsəm, ölləm... Yazıcının şəxsiyyəti çox mürəkkəb məsələdir. Yazıçı və cəmiyyət münasibəti var burda, yazıçı və hakimiyyət münasibəti var. Yazıçı öz xarakteri ilə bəzən üz-üzə gəlməli, çarpışmalı olur. Bütün bunların hamısını cəm şəklinə, məcburi şəkildə, bu və ya digər dərəcədə bütün yaradıcılar hiss edir. Düzdür, hər hansı bir yazıçı heç vaxt o biri yazıçıya oxşamır. Əlbəttə, həqiqi yazıçılardan söhbət açıram. Amma ümumi prinsiplər də var ki, bu ümumi prinsiplərdə istər Azərbaycan yazıçısı olsun, istər gürcü yazıçısı olsun, istər rus, istər ingilis yazıçısı olsun – bunları birləşdirən ümumi psixoloji bir ahəng var, amillər var. Əgər məsələni daha konkret qoysaq, ədəbiyyat tarixi təhlil olunanda doğrusuna təhlil olunanda, sxemaya salınmadan təhlil olunanda bizim gözüümüz qarşısında, doğrudan da, çox məzmunlu, çox faciəvi, peyğəmbərlik missiyasına malik şəxsiyyətlər canlanır. Və mən deyərdim ki, bəşəriyyətin yetişdirdiyi, bu və ya digər xalqın yetişdirdiyi dahilər arasında universal, dahi meyarı ən çox sənətkarlara aiddir. Onları, – bu universal dahiləri, sənətin özünün xarakterində nə isə var, o onları tələb edir. Çünki məhdud görüş, fanatizm və bir sıra buna oxşar cəhətlər heç vədə həqiqi yazıcının qarşısını ala bilməz. Yəni, yazıçı heç vaxt bir şəxsin hakimiyyətini qəbul edə bilmədiyi kimi bu gün belə (bu gün həyatımızın maraqlı bir dövrünə gəlib çıxmış) həqiqi sənətkar çoxluğun diktaturasını qəbul etməməlidir. Heç vaxt o demək deyil ki, çoxluqdusa, həmişə haqlıdır. Elə məsələ var ki, çoxluq səhv eləyə bilər. Burada azlığın tərəfində durmaq yazıçıdan

mərdlik istəyir. Yenə həmin sizin dediyiniz düstur ortalığa çıxır: Desəm, öldürərlər, deməsəm, ölləm...

Göründüyü kimi elə ilk sual və ona verilən cavabla söhbət öz təbii ciddi ahəngini aldı. Daha sonra biz sənətkar və onun cəmiyyətdəki yeri barədə danışdıq. Mən fransız şairi Şarl Bodlerin “Albatros” şeiri ilə analogiya apararaq sənətkarın həyatda yerini müəyyənləşdirməyə çalışdım. Bu şeirdə göylərdə vüqarla uçan nəhəng albatroslardan söz açılır. Onlar fırtına quşlarıdır. Amma hərdən dənizdə üzən hansısa gəmidə dənizçilər bu quşu tutub göyərtəyə buraxırlar. Göylərdə rahatlıqla pərvaz edən bu nəhəng quş gəmi göyertəsində yeriə bilmir, nəhəng qanadları ona mane olur, o axsayır, büdrəyir. Dənizçilər də onu məsxərəyə qoyur, yerişinin təqlidini çıxarırlar. Şair şeirinin sonunda deyir ki, sənətkar, sən busan. Göylərdə rahat pərvaz edə bildiyin halda yer üzündə gəzə bilmirsən. Səni lağa qoyanlar, sənə gülənlər olur. Bodlerin şeirindən doğan məna, doğrudan da, çox ibrətamizdir. Ənvər müəllim də öz növbəsində buradan çıxış edərək yazı prosesi ilə, sənətin sirri ilə bağlı çox maraqlı məsələlərə toxunaraq ilginc mətləblərə gəlib çıxdı. O belə bir maraqlı fikir irəli sürdü ki, “sənətkar işlərkən, yəni, yazıçı yazarkən, bəstəkar bəstələrkən, rəssam fırçası ilə nə isə yaradarkən, əlbəttə, müəyyən qədər xarakterindən, temperamentindən asılı olaraq yüksək zirvədə sayıqlama dərəcəsinə gedir çatır. Və bundan da heç çəkinmək lazım deyil. Bu cür olmasa, hərdən “cünun-dəlilik” sərhədinə gəlib o sərhədə bir səyahət eləməsə, mənə elə gəlir ki, o bizi bu gün heyran edən əsərlər də yaranmazdı. O əsərlər

ki yüz illərdi biz onları oxuyuruq, biz onları dinləyirik, biz onlara baxırıq və hər dəfə yeni bir şey, sirli bir nöqtəni kəşf edirik. Sənətin də sirri budur.

Sənətin də həyat kimi ədəbiyyatla əlaqəsi sirr üstündədir. O, sirli bir hadisədir.

Sonra Ənvər müəllim mənə bu gün də məşğul edən bir məsələyə toxundu. Bu, sovet dövründə yazıçıların kolxoza, zavoda gedib həyatı öyrənməklərilə bağlı idi. O dedi:

– Vaxtilə bizdə yazıçıya ezamiyyət verirdilər, həyatı öyrənmək üçün. Bu nə qədər gülüncdür – indi biz buna gülünc deyirik. O vaxt yox, gedirsən filan zavoda, gedirsən filan kolxoza, o yan, bu yana, həyat öyrənirsən. Bunun gülünclüyü iki cəhətdəndir. Biri odur ki, yazıcının fitrətən müşahidəsi instinktiv olaraq həmişə davam eləyir. İstəyir küçədə getsin, istəyir evə gəlsin, istəyir mağazadan çörək alsın – özü hiss etmədən müşahidə istər-istəməz davam edir. Və əsas da rol oynayan sonra yazarkən o olur. Bu bir cəhəti. Və ikinci cəhəti odur ki, həmişə yazıcını belə zavoda, fabrikaçı göndərəndə, özü də əvvəldən hazırlayıb göndərəndə yazıcının, yaxud sənətkarın təxəyyülü biliyindən çox rol oynayır. Biliyin həcmindən xəyalın zənginliyi daha çox rol oynayır. Onda isə o, xəyalın zənginliyini istismar eləmir, məşq eləmir, get-gedə oçerkə doğru yuvarlanır. Oçerk öz-özlüyündə yaxşı janrdır, lazımdır, yazmaq olar oçerki, amma ki bütöv bir sistem halına salasan ki, yazıçı, dur, get həyatı öyrən – təsəvvür eləyirsizmi ki, nə qədər gülünc olardı ki, Sabirə deyəydilər, sən dur get, həyatı öyrən.

Yaxud Mirzə Cəlilə verəydilər yaradıcılıq ezamiyyəti – getməlisən zavoda deyəydilər. Bu nöqteyi-nəzərdən belə gü-lünc şeylər çox olurdu. Ümumiyyətlə, sənətkar şəxsiyyəti haqqında çox danışmaq olar. Bu mürəkkəb məsələdir. Hər kəs özünə görə düşünür bu məsələni.

Söhbətimiz Ənvər müəllimin öz yaradıcılığı ətrafında davam etdi. “Babək”, “Şərqin səhəri”, “Od içində” kimi əsərlər bu gün onun üçün nədir sualından tutmuş, 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda çalışmasına qədər, Babək, Şah İsmayıl, Qacarlar, Stalin, Bağırov kimi şəxslərdən tutmuş Dostoyevskinin kəlamlarına qədər böyük bir ədəbi-sosi-al-siyasi müstəvini əhatə etdik. Ona son sualım belə oldu:

– Dostoyevskini xatırlasaq, gözəllik dünyanı xilas edə biləcək, ya yox?

Ənvər müəllim bu cavabı verdi:

– Dostoyevskinin iki dahiyənə düsturu həmişə hər bir yazıçı üçün müqəddəs olmalıdır. Birinci odur ki, dünyanı gözəllik xilas edəcək... İkinci, Dostoyevskinin məşhur sözlərindən biridir ki, nə qədər böyük, dahiyənə, nəhəng, həyatı, dünyanı dəyişmək üçün irəli sürülən konsepsiyalar varsa, onlar bir körpənin bir göz yaşına dəyməz...

Və söhbətimiz belə bir sonluqla bitdi. Mən Ənvər müəllimə təşəkkür etdim və rahatlıqla dərindən nəfəs aldım.

Bu verilişin ən maraqlı məqamı nə oldu, bilirsinizmi?! İndi də yada salanda tüklərim qabarır. Ən maraqlı məqam o oldu ki, verilişin çəkilişi bitdi, kameranın balaca qırmızı işığı söndü və salondakı böyük projektorların işığı hər yana yayıldı. Bu zaman biz başımızı qaldırıb gördük ki, böyük

çəkiliş pavilyonunun içərisində, qapının ağzına, bəlkə, yalan olmasın 50-yə yaxın televiziya işçisi toplaşmış və səs-siz-səmirsiz durub bizim çəkilişi izləyir. Və işıqlar yandıqdan sonra birdən-birə alqışlar qopdu. Bu alqışlar, əlbəttə ki, əsas olaraq Ənvər müəllimə ünvanlanmışdı. Hər kəs ona yaxınlaşır, bu qocaman və mərd insanın əlini sıxmaq, nəsə bir xoş söz demək, ən azından üzünə gülümsəmək istəyirdi. Bir xeyli bu adamlar bizi əhatə edib durdular, məhəbbət və hörmətlərini ifadə etdilər. Ənvər müəllim də, elə mən də kövrəlib qalmışdıq.

O söhbətdən aldığım mənəvi ləzzəti mən sonralar heç bir ədəbi söhbətdən almadım.

24-cü fəsil

“Ayinəsi işdir kişinin...”

Elə bir vaxt oldu ki, mən sovet dövründə elmlər doktoru, professor ola-ola işsiz qaldım. Kafedra müdiri olduğum Xarici Dillər İnstitutundan bir vətəndaş kimi hüquqlarım pozulduğuna görə ərizə yazıb çıxıb getdim. Mənə üç gün adam salıb xahiş etdilər ki, ərizəni dəyişim, burda yazılana əsasən məni işdən azad etmək olmaz. Rektorun adına ərizədə yazmışdım ki, hüquqlarım pozulduğuna görə sənin kimi rektorla işləmək istəmirəm. O biri tərəfdən tələbələrım, sağ olsunlar, mənim işdən çıxmağımla bağlı münasibət bildirir, dərslər girmir, mitinqlər edirdilər. İnstitutdakıların xahişi ilə yataqxanada tələbələrlə görüşdüm. Onları bu fikirlərindən uzaqlaşdırdım. Çox ciddi və hərtərəfli söhbətimiz oldu. Mənim İnstitutdan getməyimi öz şəxsi işlərimlə əlaqələndirdim. Dərslərə getmələrini tövsiyə etdim. O qızların, o oğlanların mərd simaları bu gün də gözlərimin önündədir. Və mən yataqxanadakı bu görüşdən çıxıb dərindən nəfəs alaraq rəsmi şəkildə işsizlik rejiminə daxil oldum. Anamla ikimiz bir yerdə qalırdıq. Bundan əlavə oğlum da var idi. Amma artıq maaş aldığım yer yox idi. Maaşım, sadəcə, tələstudiyadan, “Qoşma” verilişindən aldığım qonorar oldu. İlk vaxtlar ləzzətli bir dövr kimi yaşadım bu işsizliyi. Sonra darıxdırıcı oldu. Daha sonra sıxıntılı.

Mənim işsizlikdən hələ tam “doymadığım” vaxtlar idi. Sovetlər ölkəsində bütün respublikalar üzrə maraqlı tədbirlər və proyektlər həyata keçirilməyə başlanmışdı. Bu tədbirlər çərçivəsində sovet xalqlarının milli keçmişinin maraqlı mədəni xətləri bərpa edilirdi. Bura xeyriyyəçilik fəaliyyəti, öz fəaliyyətə xalqın tükənməz mədəni, yaradıcılıq potensialı kimi qiymət verib onun nümayəndələrini dəstəkləmək, müxtəlif restavrə və bərpa işləri, konsert və nəşriyyat fəaliyyəti, qədim peşə və sənət növlərinin bərpası və sair bu kimi maraqlı və vacib məsələlər daxil idi. Əlbəttə ki, bütün bunlar böyük bir imperiyanın tərkibində yaşayan xalqlar, millətlər üçün son dərəcə vacib ideyalar idi. Bütün ölkədə “qaykalar” boşaldılırdı. Bunları həyata keçirərkən istəməz xalqın tarixinə, keçdiyi həyat yoluna, milli mədəni inkişaf istiqamətinə tamamilə yeni baxışla baxırdın. Sovet gerçəkliyinin özü ilə gətirdiyi qərribə və gərəksiz, bəzən də eybəcər ideyaları bir daha təftiş edirdin. Amma orası da var ki, bu zaman İmperiya təfəkkürünün istəyi də həyata keçirdi: beyinlərdən, ürəklərdən nə zamandan yığılıb qalmış par çıxırdı. Küçələrə çıxmaq yerinə insanlar yazı masalarının arxasına keçir, teleradio studiyalarına pərçimlənir, çayxanalara toplaşırdı. İnsanlar, nəhayət, tarixləri ilə, mədəniyyətləri ilə, milli kimlikləri ilə bağlı obyektiv, adekvat biliklər əldə edirdilər və bu biliklər yeni nəslin – postsovet dövrü nəslinin beyninə qaranlıqdan işığa keçməyin üsulu, yolu kimi həkk olurdu. Hər halda bu cür müqavimət də öz müsbət təsiredici rolunu oynadı. Sonradan küçələrə çıxanların, Meydan hərəkətində olanların intellektual, mədəni dünyagörüşləri möhkəmləndi və qətiləşdi.

1980-ci illərin axırında İmperiyanın Mərkəzi milli ideyalarla bağlı bir maraqlı təşkilat yaratmağı respublikalar qarşısına vəzifə olaraq qoydu. Bu təşkilat Mədəniyyət Fondu adlanırdı. Sovet Mədəniyyət Fondu qısa müddət ərzində yarandı və bundan sonra respublikalarda onun filialları yaranmağa başladı. O cümlədən, Azərbaycanda da Azərbaycan Mədəniyyət Fondu yaratmağı nəzərdə tutdular. Bu Fondun qısa müddətdə nizamnaməsi, yerləşdiyi yer, üzvləri, Prezidiumu, İdarə Heyəti formalaşdı. Mənim dostlarımdan mənim işsizliyimin ağrısını mənimlə bir çəkən Azər Mustafazadəni bu məqamda xatırlamaya bilmirəm. Azər sözün hər mənasında unikal bir şəxsiyyət idi. Gözəl tərcüməçi idi. Moskvada kitabı nəşr olunan bir çox Azərbaycan şair və yazıçıların əsərlərinin işıq üzü görməsində bilavasitə və bilvasitə əməyi vardı. Ona görə bilavasitə ki, Azər Moskvada yaşaya-yaşaya uzun illər SSRİ Yazıçılar İttifaqındakı Azərbaycan ədəbiyyatı bölməsinə rəhbərlik edirdi və kitabların plana salınması onun iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Ona görə bilavasitə ki, Azər özü son dərəcə istedadlı tərcüməçi idi və Azərbaycan nasirlərinin o dövrdə Moskvada çıxan bədii əsərlərinin rus dilinə tərcüməsini onların təkidli israrı ilə o özü edirdi.

Sonralar Azər ailəsi ilə bir yerdə Bakıya köçdü və bizim onunla Moskvada tamamilə təsadüfən başlayan tanışlığımız burada davam edərək dostluğa çevrildi.

Moskvada isə bu tanışlıq belə başlamışdı. Mən bir başqa dostum Aydın Məmmədovla Moskvada ezamiy-

yətdə idik. Mən artıq Bakıda, gərək ki, hələ Dilçilik İnstitutunda işləyirdim. Aydın isə o zaman Akademianın Humanitar elmlər bölməsinin məsul işçisi idi. Bölmənin o vaxtkı rəhbəri görkəmli Azərbaycan alimi, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, akademik Məmmədcəfər Cəfərov idi. O, həlim xasiyyəti, mehriban münasibəti, dərin zəkası ilə onu tanıyanların dərin məhəbbətini qazanmışdı. Hamı onu sevsəvə Məmməd Cəfər müəllim çağırırdı. Mənə 3-cü kursda 19-cu əsr rus ədəbiyyatı tarixindən mühazirə oxumuşdu. Həm də Məmməd Cəfər müəllim mənim dayım Əli Sultanlını yaxşı tanıyırdı. Dostluq münasibətləri var imiş. Özü mənə onun haqqında xeyli xoş söz danışmışdı. Mənə, çox güman ki, buna görə münasibəti xüsusi idi. Qərər, iş elə gətirdi ki, indi səbəbi yadımda deyil, Məmməd Cəfər müəllim, Azər, Aydın və mən Moskvada SSRİ Yazıçılar İttifaqının binasında – Azərin iş otağında görüşəsi olduq. Nahar vaxtı idi. Məmməd Cəfər müəllim hansısa kitabına görə qonorar almışdı və bizi Yazıçılar İttifaqının içində yerləşən gözəl bir restorana (Mərkəzi Ədiblər Evinə) yeməyə dəvət elədi. Azərlə Aydın Məmməd Cəfər müəllimlə çoxdan tanış idilər. Aydınla Azər də tanış idilər, ikisi də şəkili idi. Söhbətləri yaxşı tuturdu. Mən də həm Məmməd Cəfər müəllimin yaxını, həm də Aydının dostu kimi bu tədbirdə iştirak edəsi oldum.

Yazıçılar İttifaqının binasında bir neçə restoran, kafe var idi. Sağ-sol görkəmli yazıçılar, şairlər idi. Biz getdiyimiz restoran bütün Moskvada məşhur idi. Hətta deyilənlərə görə “Hərb və sülh” filmindəki Nataşanın ilk bal səhnəsini həmən filmin rejissoru Bondarçuk bu məkanda çəkmişdi.

Bizə xidmət edən ofisiyant yaşlı bir qadın idi. Azəri gözəl tanıyırdı və hər dəfə bizim stola yaxınlaşanda gah Səməd Vurğunu xatırlayırdı, onun əliaçıqlığından ağız dolusu danışdı, gah da hansısa Azərbaycan yazıçısını, deyəsən, bu, Yusif Səmədoğlu idi, yada salırdı. Gah da restorana gəlib-gedən başqa azərbaycanlı ədəbiyyat adamlarından danışdı. Biz söhbəti bacardığımız qədər canlandırır, xeyirxahlıq və əliaçıqlığın xalqımıza xas qədim bir adət olduğunu dönə-dönə vurğulayırdıq. Bir sözlə, kef edirdik. Necə deyərlər, araq yaxşı olsun, xeyirxahlıq və əliaçıqlıq ondan sonra hökmən gələcək. Bu balaca məclisin xoş keçməsinin əsl səbəbkarı, əlbəttə ki, unudulmaz Məmməd Cəfər müəllim, onun səmimiyyəti, bizə müdriklik dolu dostluq münasibəti idi.

Yedik, içdik, kefirmiz daha da xoş oldu. Hesab ödəmə vaxtı çatanda Məmməd Cəfər müəllim əlini cibinə salıb oradan bir “paçka” bankda bağlanmış üçlük çıxartdı. Adətən, belə bağlamalarda kupyurların sayı 100 dənə olurdu. Bu, balaca pul deyildi. Və Məmməd Cəfər müəllim səbirlə, yavaş-yavaş bu üçlükləri saymağa başladı. İki dəfə hesabı qarışdırdı və təzədən saymağa başladı. Mən, çox güman ki, içkinin təsirindən və ən çox da Məmməd Cəfərə yaxınlığının təsiri ilə xahiş edib pul bağlamasını ondan aldım və ofisianta verdim. Məmməd Cəfər təəccüblə mənə baxdı. Azərlə Aydın da bir şey başa düşmədi. Ofisiyant da quruyub qaldı. Onun bizə dediyi hesab bu bağlamadakı puldan qat-qat az idi.

– Məmməd Cəfər müəllim, bayaqdan hamımız millətin xeyirxahlığından danışırıq, qoy getsin özü saysın, nə qədər istəyir çixsın, qalığını gətirəcək.

Məmməd Cəfər müəllimin məni dəstəkləməkdən başqa çarəsi qalmadı və üzünü qadına tutdu:

– Nə qədər lazımdı, özün say və buradan götür. Biz pul saya bilmirik.

Hamımız gülüşdük. Ofisiant getdi pulları saymağa. Millətin xeyirxahlığı haqda bayaqdan bəri danışdıqlarımız öz təsbitini bu şəkildə tapdı.

Bu ilk görüşdən sonra bizim Azərlə münasibətimiz elə bir rahat yola düşdü ki, bütün sonrakı illərdə, xüsusilə, Azər Moskvadan Bakıya köçüb gəldikdən sonra bu münasibətlər artıq çox möhkəm bir dostluğa çevrilmişdi.

İşsizlik ağır bir şeydir. Onu sözlə ifadə etmək çətinidir. Sən evdə oturmusan, dostlar öz işlərinin başındadır, sən birinə zəng edirsən, o birinə zəng edirsən, sənin könlünü qırmaıb səninlə normal söhbət eləsələr də, sən hiss edirsən ki, onlar səninlə danışa-danışa paralel hansısa işi görürlər, nəşə yazır, kiməsə nəşə deyirlər... Sən də çalışıb özünə bir iş tapmağa məcbur olursan. Belə iş isə yazmaqda-pozmaqda olurdu. Həqiqətən də, “ayınəsi işdir kişinin, lafə baxılmaz...”

25-ci fəsil.

AMF – ilk xeyriyyə cəmiyyəti. Sönməyən ulduzlar

Öz-özünü məhv edən, özü də bunu bilə-bilə edən Azərbaycan ziyalıları var. Təəssüf ki, bu artıq bir ənənəyə çevrilir. Əli Kərim, Məsud Əlioğlu, Aydın Məmmədov var idi. Vidadi Məmmədov, Natiq Səfərov var idi. Mehdi Bayazid, Elçin Səlcuq, Əlləzoğlu, Mövlud Mövlud var idi.

Aydın da, Vidadi də, əslində, avtomobil qəzasında ölmədilər. Mehdi Bayazid, Elçin Səlcuq xəstəlikdən ölmədi. Onlar özləri özlərini məhvə doğru aparırdılar. **BU** baş verməli idi və **BU**, nəhayət, baş verirdi. Vaxtilə bu yolu Əli Kərim keçmişdi, Məsud Əlioğlu keçmişdi. İndi də belələri var. Təəssüf ki, onlar öz məhvlərinə doğru, hətta bir az da fəxrlə addımlayırlar. Vaxtı qabaqlamaq və tez-tələsik göylərə qalxmaq istəyirlər. Göylərdə pərvaz etmək onlara həyatlarının yeganə mənası kimi görünür. Elə bilirlər, göylərdə maraqlı nə isə var. Göylərdə isə onlar üçün maraqlı heç nə yoxdur. Göylərdə, ümumiyyətlə, maraqlı heç nə yoxdur. Cənnət də, cəhənnəm də tamam başqa yerdədi. Tamam başqa bir dünyadadı. Sonsuz səmada sayrısan nə qədər ulduz var. Göylərdə axtardıqlarımızı onların qoynunda axtarmaq lazımdır.

Həyatdan öz istəyilə ayrılanlarla yanaşı, ondan on əllə tutub buraxmaq istəməyənlər də var. Onları da adətən acı-acı xatırlayırlar. Yenə də formal məntiq və yenə də iki qütb! Amma bu iki qütbün arasında vurnuxanları da görmək mümkün deyil. Vurnuxmaların dərəcəsini də ölçmək mümkündür. Yenə də qeyri-səlis məntiq!

Xoşbəxt, ümumiyyətlə, o adamdır ki, vaxtında – heç kimdən bezməmiş, heç kimi bezdirməmiş çıxıb ahəstəcə bu dünyadan getsin. Elə getsin ki, elə bil, dükana çörək almağa gedir, bir azdan qayıdacaq.

... Mədəniyyət Fondu adlı təşkilat yarananda mənim hələ Moskvadan dostlaşdığım Azər artıq Bakıda böyük bir vəzifə tuturdu. O, Mərkəzi Komitədə Mədəniyyət şöbəsinin müdiri idi. Məni bir axşam evinə dəvət etdi. Bir yerdə axşam yeməyi yedik, bir az oradan-buradan söhbət edəndən sonra o dedi:

– Mədəniyyət Fondu yaranıb. Bu, bir ictimai xeyriyyəçilik qurumudur. Sən də mədəniyyətin içində olan adamsan. Özün də işsizsən. Elmlər doktorusan. Professorsan. İctimaiyyət səni yaxşı tanıyır. Səni istəyirəm, Mədəniyyət Fondunda sədrin birinci müavini vəzifəsinə təqdim edəm.

O zaman mən işsiz idim. Sovet dövlətində işsiz professor da olmaq olarmış. Xarici Dillər İnstitutundan qapını çırpıb gedəndən sonra bir il idi ki, rəsmi olaraq heç yerdə çalışmırdım. Bu hadisənin də öz tarixçəsi var. Bu kitabın yazılışı əsnasında əgər içimdən bu barədə söz açmaq ehtiyacı duyaramsa, o halda yazacağam. İndi isə, sözün doğrusu, əvvəlcə təəccübləndim.

– Bu təzə yaranmış təşkilatdı. Mən orda neyləyəcəyəm?!
Sədr kim olacaq?

– Sədr formal olacaq. Əsas iş birinci müavində olacaq.
Sən maaş alacaqsan. Sədr ictimai əsaslarla işləyəcək.

– Kim sədr olacaq? – Mən sualımı təkrar etdim.

– Bəkir Nəbiyev.

Akademik Bəkir Nəbiyev Azərbaycanın görkəmli elm və təhsil xadimlərindən idi. Tanınmış ədəbiyyatçı və tənqidçi idi. Ədəbiyyat tarixinin gözəl bilicisi idi. Mən uzun-uzadı düşünmədən razılığımı verdim. Bəkir Nəbiyevi şəxsən tanıyırdım və münasibətlərimiz kifayət qədər isti idi. Mənim işsiz qalmağıma onun da uzaqdan-uzağa daxil var kimi gəlirdi mənə. Mənim Dilçilik İnstitutunun direktorluğuna namizədliyim irəli sürüləndə və Xarici Dillər İnstitutunun rektoru mənə adi xarakteristikanı hamıdan qaçıb gizlənib verməyəndə akademik Bəkir Nəbiyev Humanitar Elmlər bölməsinin akademik katibi idi. Seçkidə iştirak etmək üçün sənədləri mən ona verməliydim. Nə isə, xarakteristikasız mənim sənədlərim qəbul edilmədi və mənim həmkarlarımdan, dostlarımdan mənim xeyrimə direktorluq uğrunda apardıqları mücadilə fiaskoya uğradı. Sözü qısası, mən seçkilərdə iştirak belə edə bilmədim. Halbuki adi hesablamalara görə İnstitutun 80 faizi mənə səs verməyə hazırlaşdı.

İndi burada mən o köhnə qəziyyəni açıb tökmək istəmirəm. Amma bu kitabda mən bu məsələyə, üzdən də olsa, hökmən toxunmalıydım. Və artıq toxunmuşam. Bir sözlə, Bəkir Nəbiyevlə – yeznəm Ağamusa Axundovun dostu, dayım Əli Sultanlının tələbəsi, mənim özümü hə-

mişə xoş sözlə dindirən Bəkir Nəbiyevlə bir yerdə işləmək necə olacaqdı, mən bunu bilmirdim, amma Dilçilik İnstitutuna mənsiz keçən direktor seçkilərindən sonra mən kənardan, yaxından həmişə hiss edirdim ki, Bəkir müəllim, elə bil, mənə nəsə demək istəyir, amma deyə bilmir. Elə bil, yanımda sıxılır. Nə bilim, bəlkə, mənə elə gəlirdi.

Və biz birlikdə işləməyə başladıq. Açıq deyim ki, bu qədərini gözləməirdim. Bəkir müəllim bir ağsaqqal kimi mənim Mədəniyyət Fondunda müstəqil işləməyim üçün hər cür şəraiti yaratdı. Mənə Fonddakı fəaliyyətimdə həmişə dəstək oldu. Öz müdrik məsləhətlərini Prezidiumun, İdarə heyətinin iclaslarında son dərəcə nəzakət və özünə xas mədəniyyətlə diqqətə çatdırdı. Heç bir məsələdə təkid eləmədi, mənim rəyimi qəbul elədi. Mənim Fondla bağlı apardığım dəst-xətti həmişə açıq şəkildə dəstəklədi. Mənə inandı və hər zaman yanımda oldu. Ona baxıb mən də qəlbimdə yanıb-yanıb artıq küllü qalmış köhnə umu-küsünü unutdum. Bir müddət keçdi və 2003-cü ildə Bəkir müəllim özü ərizə yazıb Fondun sədrliyindən getmək istədiyini və yerində məni görmək istədiyini rəsmi olaraq Mərkəzi Komitəyə bildirdi. Onun yerinə Mədəniyyət Fondunun İdarə heyətinə sədrliyə mən seçildim.

Bir müddət də keçdi. Dünyanın işləri necə qərribə ola bilərmiş. Vaxtilə Bəkir müəllimin rəhbərlik etdiyi Akademianın Humanitar və İctimai Elmlər bölməsinə artıq məni rəhbər təyin etdilər. Bəkir müəllim akademik kimi bu bölmənin üzvü idi. Mən ona bölmədəki fəaliyyətim boyu həmişə dəstək oldum və o da bunu, mən bilirəm ki, həmişə yüksək dəyərləndirdi. Bir dəfə, gərək ki, 2011-

ci, ya da 2012-ci il idi, bölmədəki ikinci ilimin hesabatını verirdim. Müzakirələr zamanı sözü Bəkir müəllim aldı və görülən işləri xeyli qiymətləndirəndən sonra bir qədər düşünüb belə dedi:

– Kamal bölmədə işlədiyi dövrdə bizim iş üslubumuza uyğunlaşmadı. O bizi öz üslubuna uyğunlaşdırdı. Ona görə də bu görülən diqqətəlayiq işlərə müəlliflik edə bildi.

Bu sözlər böyük bir həyat və elm məktəbi keçmiş təcrübəli və ağsaqqal bir insanın dilindən çıxırdı. Və Akademiyanın on səkkiz institutunu və üç muzeyini birləşdirən nüfuzlu bir bölməsinin görkəmli alimlərinin iştirakı ilə keçən hesabat iclasında səslənirdi. Bu mənim ondan əgər gözləmək və eşitmək istəsəydim, gözləyə və eşidə biləcəyim ən böyük tərif idi.

...Mədəniyyət Fondunda bir sıra beynəlxalq və ölkədaxili projəkləri hazırladıq. Almaniyadan olan türk qardaşlarımızla Qarabağda döyüşən Azərbaycan döyüşçülərinə yardım məqsədilə Azərbaycanın böyük dostu, ictimai xadim Musa Sərdar Çələbinin rəhbərliyi ilə dərman və digər ləvazimatın birbaşa adresinə çatdırılması işini həyata keçirdik. Dərmanların üstünə məqsədlərini yazaraq döyüş xəttindəki əsgərlə təmas qurduq və əlbəəl dərmanları onların özünə çatdırdıq. Ölkə daxilində yenə də Musa Sərdar Çələbinin yardımını ilə mədəniyyət adamlarına maliyyə dəstəyi olduq – mükafatlar, təqaüdlər verdik, konfranslar keçirdik. Ən böyük ciddi mədəniyyət töhfəmiz isə pensiyada olan və bizdən başqa heç yerdən maddi və mənəvi yardım almayan qocaman teatr və kino xadimlərinin iştirakı

ilə “Sönməyən ulduzlar”adlı könüllülər teatrının yaradılması oldu. Bu teatrda hamı tərəfindən unudulmuş sənətkarların iştirakı ilə hazırlanan ilk tamaşa Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesi oldu. Tamaşanın rejissorundan tutmuş aktyorlarına qədər hər bir iştirakçısı artıq təqaüdə çıxmış, vaxtilə teatrlarda çalışmış, indi isə cəmiyyət və hökumət tərəfindən unudulmuş sənətkarlar idi. Deyə bilmərəm ki, onların hamısı görkəmli sənətkarlar idi. Çoxu teatrda çalışdığı zaman epizoddan çıxma bilmirdi. Onların hamısı ilə təmasından, səhnə üçün necə qəribsədiklərini biləndən sonra bir dəfə Həsənağa Turabova belə dedim:

– Mənim ən böyük arzularımdan biri bilirsən nədir?

O soruşdu:

– Nədir?

– Elə bir tamaşa hazırlamaqdır ki, vaxtilə epizodda oynamış, amma həmişə o tamaşanın baş rolunda oynamaq üçün burnunun ucu göynəyən aktyorlara bu imkanı vermək. Və onların baş rolda iştirakı ilə xüsusi tamaşa hazırlamaq.

– Sən bilirsən ki, epizod artisti baş qəhrəmanın sözlərini, bəlkə, ondan da yaxşı əzbərləyir?! Soruş niyə?! Onunçün ki birdən nəşə baş verər, baş qəhrəman tamaşaya gələ bilməz, tamaşanı o axşam xilas etmək üçün “sözləri bilən varmı?” sualına yeganə müsbət cavab verən o olar.

– Elə mən də o epizod aktyorunun arzusunu həyata keçirmək istəyirəm. Unikal bir tamaşa olardı.

Həsənağa məni diqqətlə dinləyib bildirdi ki, belə bir tamaşanı biz hazırlaya bilsək, onu Azdramada səhnəyə qoymaq onun boynuna. Mən buna çox sevindim və bizim

Mədəniyyət Fondunda “Vaqif” üzərindəki işimiz daha gərgin və məqsədyönlü xarakter aldı.

Aman Allah, Mədəniyyət Fondunda nələr baş vermə-di?! Məşqlər burada aparılır, məsləhətlər burada verilir, aktyorlar arasında intriqalar burada başlayırdı. Mən o zaman belə bir həqiqətə inandım ki, teatr, Stanislavskinin dediyi kimi, qarderobdan yox, teatr intriqadan başlayır. Yadımdadır, Xuraman roluna iki namizəd var idi. İkisi də məşq edirdi. Bu “qocaman” aktrissalar bir-biri ilə əməlli-başlı intriqa aparırdılar.

Nəhayət, epizodların baş qəhrəmana çevrildikləri gün gəldi çatdı və Azdramada “Vaqif” tamaşasının nümayişi baş tutdu. Mən bunu tam qətiyyətlə deyirəm ki, hələ Azdrama belə anşlaq görməmişdi. Nəinki tamaşa zalı, bütün yaruslar dolmuşdu. Adamlar topa-topa ayaq üstə dayanıb tamaşanı seyr edirdilər. Mən elə bilirdim ki, vaxtilə həyatını teatra həsr edən bu insanları millət unudub. Onlar artıq heç kimə lazım deyillər. Bu tamaşa da bizim onlara gecikmiş bir gül dəstəməizdir. Baş rolların ifaçılarını yaxşı xatırlayan tamaşaçı epizodu çətin ki yada salsın. Amma yanılmışam. Mən sevinc içində inandım ki, onlar nəinki unudulmayıblar, onlar bu gün də sevilirlər. Bu tamaşada kimlər var idi?!

Quruluşçu rejissor – Məmmədkamal Kazımov,

Vaqif – Mustafa Süleymanov,

Qacar – Muxtar Maniyev,

Təlxək – Rafiq Ağayev (müğənni),

Xuraman – Şəfiqə Qasımova, Lena Seyidzadə,

Vəzir – Məmməd Salmanov

Yengə – Gülxar Həsənova

Teatrın tamaşa salonunda, həqiqətən də, iynə atsaydın, yerə düşməzdə. Hər dialoqdan sonra bir alqış dalğası bitməmiş o biri alqış dalğası gəlirdi.

Mən isə ona sevinirdim ki, yaşadıqları bu ağır zamanədə gözlərində son ümidləri itməkdə olan bu yaşlanmış insanlara səhnədə bir daha yaşamaq və öz ali arzularına qovuşmaq imkanı verə bilmişdik. Onların gözlərinə gələn işığı görməmək mümkün deyildi. Gözləri parıldayırdı.

Sonralar “Sönməyən ulduzlar” yeni tamaşalar hazırladı. Cəfər Cabbarlının “Solğun çiçəklər” əsərində həтта Mədəniyyət Fondu sədrinin müavini Rafiq Kaşanlı rol alıb səhnəyə çıxdı. Bir sözlə, “ol zamanlar” Fondun nəzdindəki “Sönməyən ulduzlar” yaddaşıardan silinməyən bir əfsanəyə döndü desəm, səhv etmərəm.

Hökumətdən aldığı çox kiçik təqaüddən başqa heç bir maddi gəliri olmayanlar üçün Mədəniyyət Fondu aylıq təqaüdlər təyin etmişdi. Onların qoca vaxtlarının hayanı olmuşdu. Bütün bunları keçirdiyi xeyriyyə konsertləri və tədbirləri, min zəhmət, minnət bahasına ətrafına yığıdığı sponsorları vasitəsilə edirdi. Fondun ilk xeyriyyəçi qurum kimi çox adama köməyi dəydi. Və bütün bu işlərin hamısını artıq öz gücümüzlə edirdik. Artıq Mərkəzdən – SSRİ Mədəniyyət Fondundan heç bir yardım almırdıq.

1991-ci ilə qədər biz Sovet Mədəniyyət Fondunun nəzdindəki təşkilat kimi maddi dotasiyanı mərkəzdən alırdıq. 1991-ci ildə Rusiyada hakimiyyətə Yeltsin gələndən sonra bizi Moskvada keçirilən qurultayvari bir tədbirə yığdılar.

Pribaltika respublikalarından başqa bütün respublikaların Mədəniyyət fondlarının sədrlərinin iştirakı ilə keçirilən bu tədbirdə SSRİ, indi isə Rusiya Mədəniyyət Fondunun sədri akademik Dmitri Lixaçov çox səsli-küylü məruzə ilə çıxış elədi. O, üzünü Mədəniyyət fondlarının sədrlərinə tutub dedi ki, əvvəllər biz sizin maddi təminatınızı ödəyirdik, çünki sizlər SSRİ tərkibində olan respublikalarda çalışırdınız. İndi isə SSRİ yoxdur. Rusiya var. Rusiya Mədəniyyət Fondu var. Kim Rusiya Mədəniyyət Fondunun tərkibində olmaq istəyirsə, onun maddi təminatı davam edəcək. İstəməyənlər necə yaşayacaqlarını özləri müəyyən-ləşdirlsinlər.

Bu ultimatum, əslində, o demək idi ki, özünü müstəqil elan etmiş respublikaların vacib bir ictimai qurumu Rusiya təbəçiliyinə keçməlidir. Bu isə absurd idi. Özünü müstəqil elan etmiş respublikanın təşkilatı başqa bir ölkənin tərkibində necə fəaliyyət göstərə bilər?! O iclasda yalnız bir Mədəniyyət Fondu öz sədrinin timsalında bundan imtina etdi. O, maliyyə baxımından gücsüz bir hala düşəcəyini bilə-bilə bu təklifə etirazını bildirdi, Rusiya Mədəniyyət fondunun tərkibində fəaliyyət göstərməyə razılıq vermədi. Bu Mədəniyyət Fondu Azərbaycan Mədəniyyət Fondu idi. Bütün digər Mədəniyyət fondları bizdən başqa Lixaçovun bu təklifi ilə razılaşıdılar. Dediym kimi Pribaltika Mədəniyyət fondları və Azərbaycan Mədəniyyət fondu istisna olmaqla. Mənimlə Lixaçovun özü, onun başqa işçiləri xeyli danışıqlar apardı. Mənə nəyisə izah etməyə çalışdılar, maraqlı layihələrə qoşulacağımızla bağlı təkliflər etdilər.

Onların çabaları nəticəsiz qaldı. Mən Moskvaya konfransa gedəndə SSRİ Mədəniyyət fondunun bir üzvü kimi getmişdimsə, Moskvadan qayıdanda tam müstəqil bir ictimai qurumun sədri kimi qayıtdım.

Biz “Sönməyən ulduzlar”ın, müxtəlif ehtiyacı olan mədəniyyət xadimlərinin təqaüdləri necə olacaqdı barədə düşünmədən, nəzərdə tutduğumuz layihələrin aqibətini nəzərə almadan işə başladıq. O zamankı ölkə rəhbərliyi bizim bu addımımızla bağlı heç nə deməsə də, daha sonra Ulu Öndər bizim hər tədbirimizə, hər layihəmizə yaşıl işıq yandırdı, görmək istədiyimiz işlərə dəstək verdi.

26-cı Fəsil

Trilogiya və o biri iki roman

Kənd yerində ulduz dolu səma gəlib adamın az qala başının üstündə dayanır. Elə bilirsən ki, əl atsan ulduzlara dəyəcək. Bu məni həmişə çox təsirləndirib. Hər dəfə kənd yerində olanda buna fikir verirdim. Səbəbini axtarırdım, tapa bilmirdim. Əlbəttə ki, bunun astrofiziki bir cavabı yox deyildi. Amma mən belə elmi cavab axtarmırdım. Məni mənəvi səbəb maraqlandırırırdı. Şəhərlə kəndin fərqi deyiriksə, özümüzün uydurduğu yüz fərq var. Mən dediyim isə Allah-taalanın qoyduğu fərqdır. Nəhayət etibarilə, mən bu məsələyə öz münasibətimi bildirdim. Mənim tapdığım səbəbin ölçüsü bir roman boyda oldu. “Sehrbazlar dərəsi”nin ilk cümləsi şəhərdən uzaq yerdə, çölün-düzün ortasında elə belə də başlayırdı: “Əlini atsaydı, az qala ulduzlara dəyəcəkdi”. Bu cümlədən sonrakı cümlələr nədən danışdırlarsa-danışsınlar, haman mənim axtardığım səbəbi izah edirdilər. Məsələyə mənim cavabım idilər.

İndiyə qədər zövqünə çox inandığımı bəzi adamlar “Sehrbazlar dərəsi”ni çox yüksək qiymətləndirir. Hətta “Yarımçıq əlyazma”dan da yüksək. Mənə həmişə elə gəlib ki, bu iki romanı çox dərinədə birləşdirən nəşə var.

Sonra yazdığım üçüncü romanım “Unutmağa kimsə yox...” yenə də bu iki əvvəlki romanın hansısa xəttinin davamıdır. Amma hansı xəttin – bunu tapmaq asan deyildi.

Bu üç romanı Moskvadakı nəşirim, “Xudojestvennaya literatura”nın direktoru Georgi Pryaxin bir kitab halında çap etməyi təklif edəndə romanları birləşdirən ad öz-özünə tapıldı. Bu ad belə idi: “Qarağacın kölgəsində”. Ondan əvvəl bu nəşriyyat “Yarımçıq əlyazma” ilə “Sehrbazlar dərəsi”ni bir kitab halında nəşr etmişdi. O kitabın ümumiləşdirici adı çox sadə idi – “İki roman”. Nəşriyyatla məni hələ Moskvadakı aspiranturadan sonra ikiillik məzuniyyət ilimdə tanış olub dostlaşdığım “müasir Səməd Vurğun” adlandırdığım moskvalı şair, alim bir az da biznesmen Abuzər Bağirov yaxınlaşdırmışdı. Abuzər özü də həməən nəşriyyatda qiyabi şəkildə çalışırdı. Biznesdə əli gətirsə də, ədəbiyyatdan əlini heç cür çəkə bilmirdi. Çox istedadlı qələmə malik idi. “İki roman” adlı kitaba isti bir ön sözü də elə Abuzər özü yazmışdı.

Bu üç romanı birləşdirən adı isə (“Qarağacın kölgəsində” adını) mən sanki heç düşünmədən tapdım. Nəşir də bununla razılaşdı. Bu dəfə kitaba ön sözü Pryaxin özü yazmaq istədi. Gözəl bir ön söz (daha doğrusu, son söz) alındı. Pryaxin professional kulturoloq, ədəbiyyatçı idi. Uzun illər Sovetlər zamanı Sov. İKP Mərkəzi Komitəsində çalışmışdı. İndi də “Xudojestvennaya literatura” kimi çox mötəbər bir nəşr evinin müdiri və hətta, deyəsən, sahibi idi. Mənim romanlarıma ürəkdən yazdığı təhlildə onlara yüksək qiymət verdi.

Doğrudan da, bu üç romanın üçündə, hər şey olmasa da, əsas hadisələr, sanki Qarağacın kölgəsi altında baş verir. Qarağacın kökləri uzaq, qədim illərdən (“ol zamanlardan”) orta əsrlərə, oradan da yaşadığımız illərə qədər gəlib özünü çatdırmışdı. Hər dəfəsində də bu kökün yeni vicələri üzə çıxır, kök yeni rüşlər verir. Amma bir məsələni qeyd etməliyəm ki, birinci romanı yazarkən də, ikincini yazarkən də mən trilogiya haqda düşünməmişdim. Bu romanların üçü də yazıldıqdan sonra onlar arasında hansısa daxili əlaqəni görənlər oldu. Bu mənim də xoşuma gəldi və mən özüm də bu üç romana trilogiya kimi baxmağa başladım. Sanki bundan sonra onların hər biri əlavə çalarlar kəsb etdi.

Trilogiyanın ilk romanı “Yarımçıq əlyazma” idi. O, 2004-cü ildə yazılıb başa çatdı və nəşr edildi. Amma roman haqda tənqidi yazılar və təhlillər romanın nəşrindən əvvəl işıq üzü görməyə başladı. Bunun da əsas səbəbi dostların, xüsusilə, Etimad Başkeçidin məsləhəti ilə romanın nəşrdən əvvəl hissə-hissə “525-ci qəzet”də çap edilməsi oldu. Rəşad Məcidin də dəstəyi ilə Etimad hələ kitab kimi çap edilməyən bu romana “525”də çox ağıllı bir məqalə həsr edib onu təhlil etdi. Qərər, romanın təhlili onun çapından əvvəl başladı. Qarşı-qarşıya duranlar o vaxtdan bəlli oldu. Nəhayət, roman çapdan çıxdı. Mədəni-ədəbi mühitdə, elə bil, qətiyyənlər şışirtmirəm, zəlzələ baş verdi.

Tənqidçi olan da, tənqidçi olmayan da sanki söz qoymuşdular. Hər əlinə qələm alan “Yarımçıq əlyazma” dan yazırdı. Bəziləri bunu özlərinə “borc” bilirdi. Amma elə də bilinməsin ki, yazanlar ancaq tərifləmək üçün yazırdılar.

Öyənrlə yanaşı söyənrlər də xeyli oldu. “Yarımçıq əlyazma” barədə ağına gələn ağına gələnı yazdı, ağzına gələn ağzına gələnı yazdı. Məni hətta “vətən xaini” damğası ilə də “mükafatlandırdılar”. Rıfullazadə adlı birisi “Şah İsmayıl Xətayi” fondunun prezidenti imiş. Yazırdı ki, mən Xətayi dövrünü təhrif etmişəm və bu bağışlanmazdır. “Dədə Qorqud” hissəsilə bağlı parçalar, deyəsən, bu vətən övladlarını narahat etmirdi. Onlar məsələnin dərinliyinə nüfuz etməyə tənbellik edirdilər. Bəlkə də, bu onlar üçün mümkünsüz bir iş idi. Şah İsmayıl hissəsi isə aşkar müstəvidə idi. Romanda Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündə həlak olur. Real Şah İsmayıl isə Çaldırandan sonra on il də yaşayır və hökmranlıq edir. Mən belə yazmaqla guya tarixi təhrif etmişəm.

Bunu – Şah İsmayılın Çaldırandakı ölümünü mənə heç cür bağışlaya bilmirdilər. Əsəri yüksək dəyərləndirənlər nə qədər yazırdılar, izah edirdilər, müqayisələr aparırdılar ki, bu əsər elmi əsər deyil, bədii əsərdir, yazıcının ixtiyarı vardır ki, fantaziyasına uyğun olaraq tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri istədiyi şəkildə dəyişdirsın, xeyri olmurdu. “Rıfullazadələr” usanmaq bilmirdilər, onlar öz fəaliyyətlərində idilər.

Rıfullazadəyə ən yaxşı cavabı öz məqaləsində Aqıl Abbas verdi. O, təxminən, belə yazdı: “Yaxşı ki, Kamal müəllim bu romanı qələmə aldı və biz xəbər tutduq ki, ölkədə Şah İsmayıl Xətayi fondu var imiş.” Bu fondun sədri hamın Rıfullazadə idi. Bir müddət qurbağa gölünə daş atdılar.

“Yarımçıq əlyazma” 2004-cü ildə çap olunmuşdu. Bu, 21-ci əsrin ilk romanlarından idi. Hay-küyü, dediyim kimi,

böyük idi. Bəlkə də, buna səbəb, bir qədər yuxarıda yazdığım kimi, romanın kitab şəklində nəşr olunmazdan əvvəl “525-ci qəzet”də hissə-hissə çap olunması idi. Kitabı əlində tutan oxucu artıq oradakı hadisələrdən ən ümumi şəkildə hali idi. Onu da deyə bilərəm ki, əsrin əvvəlində “Yarımçıq əlyazma”dan sonra yazılan bir çox romanları oxuyanda mən dəqiqəbədəqiqə başımdan papağımı çıxarıb oxuduqlarımla salamlayıram. Tanış ideyalar, süjet xətləri çoxdur. “Yarımçıq əlyazma”nın şineli böyük idi.

Mənim bir müəllif, bir qorqudşünas kimi əsas qazancım onda idi ki, eşidirdim, belə deyirlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”u bir də gərək oxuyum, görüm, bu Kamal Abdulla daha nəyi necə dəyişdirib yazıb. Bəziləri isə gedib Dastanı ilk dəfə oxudular. Məncə, bir yazıçı üçün bundan daha sevincli məqam düşünüb tapmaq çətindir.

Bəzi ağzıgöyçəklər deyir və yazırdılar ki, Kamal Abdulla bir əlyazma tapıb, onu kitab halına salıb çap etdirib və həmən əlyazmanı sonra yandırır. Bu, gülməli olsa da, buna inananlar yox da deyildi. Türkiyədə türkcə nəşrindən sonra çox tanınmış bir alim türkoloq (adını yazmaq istəmirəm) elmi dərgidə “Yarımçıq əlyazma”ya bir məqalə həsr etmiş və onu müəllifin, yəni, mənim tapdığım on üçüncü boy kimi incələmişdi.

Əlyazmalar İnstitutunun direktor müavini dəyərli ziyalımız Paşa Kərimli çox sonralar bu romanla bağlı yazdı ki, kitab təzə çıxanda instituta gəlib haman əlyazmanı oxumaq üçün tələb edənlər olurdu. Paşa yazırdı ki, mənim əlyazmanın şifrəsi kimi romanda təqdim etdiyim rəqəmlər İnstitut işçilərinin müxtəlif əlyazmalara verdikləri şifrə ilə uyğun gəlirdi. Mənim isə, əlbəttə ki, bundan xəbərim yox idi.

Yol polisində işləyən Aydın adlı yaxın bir yoldaşım (məktəb dostum Məlikin böyük qardaşı) bu haylı-küylü romanla maraqlanıb məndən onu oxumaq üçün istədi. Və oxuyandan sonra eşitdim ki, Aydın belə deyib:

– Bu nə hay-küydü qaldırıblar?! Şifrəsi var, yeri də ki məlum. Kamal gedib Əlyazmalar İnstitutundan bu şifrə altında olan mətni götürüb köçürüb çap elətdirib. Burda nə var ki?!

Məlik işin içində olduğundan gülüb və Aydınə belə cavab verib:

– O şifrələrdəki rəqəmlər sənin Kamalın maşınına verdiyin nömrələrdən götürülüb.

Məlikin bu açıqlamasına Aydın bir cavab verə bilməyib.

Doğrudan da, bizim dostların – Aslanın, Məlikin, mənim maşınlarımızın nömrəsini Aydınədan xahiş edərdik, onun iş yoldaşları vasitəsilə alardıq. Məlik deyirdi ki, bunu eşidən Aydın daha bir söz tapmayıb desin. Aydını da bu cür inandırmışdıq.

Həqiqətən də, şifrənin həm kəsrdən əvvəlki, həm də kəsrdən sonrakı rəqəmləri mənim müxtəlif vaxtlarda sürdüyüm maşınlarıma nömrələri idi. Bu əhvalatı sonra uşaqlarla bir-birimizə danışib xeyli gülmüşdük. Amma ən maraqlısı o idi ki, bir yol polisi (özü də təkcə o yox) ədəbi proseslə maraqlanır, roman oxuyurdu... “Yarımçıq əlyazma” Azərbaycan ədəbi mühitində belə bir əks-səda yaratmışdı.

Roman ilk olaraq fransız dilinə tərcümə edilib Fransada “Harmattan” nəşriyyatında çap edildi. Sonra Rusiyada, sonra Türkiyədə, daha sonra Braziliyada, Amerikada,

Avstriyada, Almaniyada, Misirdə, Polşada, Çernoqoriyada, Rumıniyada, Almaniyada, Gürcüstanda, Qazaxıstanda və başqa ölkələrdə işıq üzü gördü. Roman Türkiyədə, Rusiyada 3 dəfə, Fransada və İtaliyada 2 dəfə, nəşr edildi.

Azərbaycanda “İlin romanı” ödülünü, Humay mükafatını, 525-ci qəzetin mükafatını, İtaliyada məşhur qızıl Skanoprayzı qazandı. İtaliya nəşrindən əvvəl “24 sole” qəzeti romandan silsilə parçalar verdi. Romanın motivləri əsasında Azərbaycan Dram Teatrında “Casus”, daha sonra “Şah və şair” adlı tamaşalar hazırlandı. Bu “Casus”un taleyi mütəqəqlə oldu, amma çox sonralar Lənkəran teatrında “Casus” bir daha səhnəyə qoyuldu.

Məni rus PEN klubuna bu romana görə üzv seçdilər. Kitabın müzakirələri Türkiyədə, Rusiyada, İtaliyada, Avstriyada, İngiltərədə, Braziliyada universitet dairələrində, ədəbi forumlarda, kitabxanalarda və kitab evlərində keçirildi. Kitaba ön sözləri, kitab haqda təhlilləri məşhur ədəbiyyatşünas, mədəniyyətşünas alimlər L. Anninski (Rusiya), S. Svarnakar (Braziliya), Klod Aliber (Fransa), Z. Hartman (Almaniya), Ali Duymaz (Türkiyə), Maks Statkyeviç (ABŞ), Franko Kardini (İtaliya), D. Qotsiridze (Gürcüstan), Lyudmila Bejenaru (Rumıniya) və başqaları yazdılar.

Azərbaycanda “Yarımçıq əlyazma”ya onlarla məqalə həsr edildi. Diskussiyalar keçirildi. Türkiyədə romanın təhlilinə həsr edilmiş magistr işləri və doktora tezləri müdafiə edildi. Belə bir dəli arzum var. “Yarımçıq əlyazma”ya həsr edilmiş məqalələri, magistr və doktorluq tezələrindən seçmə yerləri bir kitab halında çap etdirim. Adını da belə qoyum: ““Yarımçıq əlyazma” – *pro* və *kontra*”. Bu kitabda

həm öyənlərin, həm də söyənlərin yazıları yanbayan dur-
sun. Kitabın epiqrafına da bu fikri yazardım: “Sizin ro-
manınız cəlbedicidir, amma onu plyajda oxumaq olmaz”.
Umberto Eko.

Mənim üçün ən maraqlı və ən vacib məqam o oldu ki,
roman İtaliyada çap olandan sonra Umberto Eko məni və
naşirim Sandro Tetini Milana öz evinə dəvət etdi və ilk
sözü məhz bu oldu: “Sizin roman cəlbedicidir, amma onu
plyajda oxumaq olmaz.” Ustad Ekonun dilindən bu sözləri
eşitmək, əlbəttə ki, mənim üçün son dərəcə qiymətli idi.
O zaman beynimdən bu keçdi ki, guya sizin romanları pl-
yajda oxumaq olar?! Təbii ki bu sözləri dilimə gətirmədim.

Tam səmimi olaraq deyirəm ki, belə müvəffəqiyyət ilk
növbədə romanın həsr edildiyi mövzunun cəlbediciliyin-
dən qidalanırdı. “Dədə Qorqud” dövrü və motivləri Um-
berto Eko ilə söhbətim zamanı bir daha mənə aydın oldu
ki, təkcə italyan deyil, bütün Qərb ölkələrində maraq do-
ğura biləcək bir siqlətə malikdir.

Həmçinin Şah İsmayıl dövrü də eyni dərəcədə Azər-
baycanı yaxından duymaq istəyənləri cəlb edirdi. Bir qa-
nadının mifoloji tarix, o biri qanadının real tarix olan bu
romanda onlar bir-birinin yanında hansısa boşluğu doldu-
rurdular və bu ədəbiyyatsevərlərin ciddi marağına səbəb
olurdu. Mən inanıram ki, romana ciddi yanaşanlar hər iki
dövrün dərin və möhtəşəm impulslarını və energetikasını
daha adekvat qəbul etmiş oldular. Bununla bərabər, roma-
nın xaricdə bu cür müsbət qarşılanmasının çox vacib bir
faktorı da vardı. Bu, siyasi faktor idi. Azərbaycan siyasi
arenada artıq öz sözünü deyən və siyasi cəsarəti ilə dünya

liderlərini, müxtəlif ölkələrdəki intellektualları heyrətləndirən özünəinamlı bir ölkəyə çevrilirdi. Bu ölkə ilə maraqlananların, onun dilini, mədəniyyətini, tarixini, bu gününü öyrənmək istəyənlərin sayı get-gedə artırdı. Amma bu istiqamətdə, təəssüf ki, müəyyən boşluqlar var idi. “Yarımçıq əlyazma” həm tarixi, həm mifoloji, həm də ədəbi sahələrdə olan bəzi boşluqları doldurdu. Ona olan xüsusi marağın bir səbəbi də bu idi.

Azərbaycanda isə vəziyyət, təxminən, belə idi. Roman təzəcə hay-küylü bir şəraitdə işıq üzü görəndə kitab həvəskarları bir-birinə qürurla deyirdilər ki, “sən bilirsən, mən kimi oxuyuram? Mən Kamal Abdullanı oxuyuram”. Bu ad, sanki adamın oxucu kimi səviyyəsini göstərən bir parol idi. Bir az keçdi, bu adamlar bir-birinə belə deməyə başladılar: “Sən bilirsən mən kimi oxumuram?! Mən heç Kamal Abdullanı oxumuram”. Bu da kitabsevərlər arasında bir-birini tanımaq üçün parol kimi bir şeyə çevrildi. Hər iki halın daimi üzləri var idi.

Mənə vaxt vardı, elə gəlirdi ki, ömrümdə roman yazma bilmərəm. Bu fikir-inam şeir yazan vaxtlarımda ağılıma girmişdi. İndi isə “Yarımçıq əlyazma”dan sonra mənə elə gəldi ki, romandan başqa heç nə yazma bilmərəm. Ona görə də “Sehrbazlar dərəsi” özünü çox gözlətmədi. Mən onu, demək olar ki, birnəfəsə – iki aya yazdım. Beynimdə onunla çox əlləşdim. Yazmaq işi isə çox asan getdi. Əgər “Yarımçıq əlyazma”nın texniki tərəfləri ilə – nəşriyyat axtarış tapmaqla, tərcüməçilərlə danışmaqla, əsas etibarilə, özüm və bəzi yaxın dostlarım məşğul olurduqsa, “Sehrbazlar...”da

mən artıq hər cür ipləri tamamilə taleyin və dostların öhdəsinə buraxdım. Sağ olsunlar, öz işlərini ürəklə gördülər. Mənə nəşriyyat tapmaqda və redaktorlarla ünsiyyət qurmaqda kömək edənlərin içində professor Rəhilə Qeybullayevanı xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Eyni zamanda, Rəhilə xanıma o dövrdəki işləri ilə bağlı minnətdarlığımı burada bir daha bildirirəm.

Ricət. Günlərin bir günü mənə belə bir xəbər verdilər. Xəbəri mənə Qərbdə yaxşı tanınan, görkəmli ədəbiyyatşünaslardan biri verdi. Ona "Azərbaycandan Nobel mükafatına kimi təqdim etmək istərdiniz?" sualı ilə müraciət ediblər. Bu adam Nobel Komitəsinin bizim region üzrə rəsmi eksperti idi. Və Nobel Komitəsi ona rəsmi müraciət etmişdi. Nobel Komitəsi isə, məlumdur ki, heç bir təşkilatdan, yaxud onun eksperti olmayan şəxsdən namizəd qəbul etmir. Bunu mənə həmin ekspert böyük bir sirr kimi açıb dedi. Məndən də xahiş elədi ki, hələlik bunu heç kimə deməyim. Bu adam Nobelə namizəd kimi "Yarımçıq əlyazma"nı təqdim etmişdi. İndi o vaxtdan xeyli keçib, mən də o mükafatı kimlərinsə sevincinə bais olaraq almamışam və mənə elə gəlir ki, bəzi məqamların üzərinə artıq işıq

sala bilərəm. Məndə üç məktub var. 1-ci məktubda Nobel Komitəsinin üzvləri imzalı şəkildə bu ekspertə müraciət edirlər ki, o öz namizədini bildirsin. 2-ci məktubda onun irəli sürdüyü namizəd barədə cavab aldıklarını bildirirlər. 3-cü məktubda isə bildirilir ki, sizin namizədiniz qeydə alındı. Bu üçüncü məktubun mənim üçün böyük əhəmiyyəti var. Bildiyimə görə, namizədi qeydə almaya da bilərdilər. **Ricətin sonu.**

Məni və məni təqdim edən dostlarımı yaxşı tanıyan nəşriyyatlar “Sehrbazlar dərəsi” romanımı da məmnuniyyətlə çap etdilər. Fransada, İtaliyada, Rusiyada, Türkiyədə, Amerikada, Almaniyada, Rumıniyada belə oldu. Bundan əlavə yeni roman yeni ölkələrdə də, məsələn, Litvada, Qırğızıstanda tərcümə edilib çap olundu.

Bəzən bu romana mənim beş romanım arasında ən yaxşı roman deyənlər də oldu. Mədəniyyətşünas Aydın Talıbzadə kitaba gözəl bir ön söz yazdı. Müxtəlif qəzetlərdə “Sehrbazlar dərəsi” haqda məqalələr çap edildi. Bizim tanınmış rejissorumuz Bəhram Osmanov onu Azdramanın səhnəsi üçün hazırladı və teatr rəhbərliyinin (Mehriban Ələkbərzadənin, İlham müəllimin) təşəbbüsü ilə baş tutan o tamaşa bu gün də uğurlu addımlarını atmaqdadır. Maraqlı və anlaşılmaz olan odur ki, kitaba gözəl ön söz yazmış o tədqiqatçı hansısa teatr komissiyasının üzvü kimi əsərin səhnə üçün oynanmasını mümkün olmayan hal kimi qiy-

mətləndirmişdi. Guya səhnələşdirilmiş variantda hərəkət yox imiş. Bu teatr xadimlərinə başa salmaq mümkün olmadı ki, pyesdə hərəkəti gedib gəlməklə, yığıb sürüməklə deyil, sözlər və cümlələr arasındakı münasibətlərdən çıxış edib qiymətləndirmək lazımdır. Bu münasibətlərdə hərəkəti görmək vacibdir. Əgər o varsa. Hərəkəti bəsit şəkildə yox, metafizik şəkildə anlamağın vaxtı çatıb. Eko demiş, bəzən informasiya sükut vasitəsilə də çatdırıla bilər. Nə isə...

Mənə indi elə gəlir ki, birinci və ikinci romanı bir-birilə birləşdirən nəşə var. Təkcə birində əkilib o birində boy verən Qarağac deyil, daha dərinədə, mənim özümün belə dərk edə bilmədiyim, ancaq intuitiv olaraq hiss etdiyim bir dərinlikdə nəşə baş verir, hətta üçüncü romanım “Unutmağa kimsə yox...” da bu birləşmədən kənarda deyil. Nədir birləşmənin səbəbi – mənə axıra qədər aydın deyil. Çünki mən belə bir birləşmə məqamını qarşıma məqsəd kimi qoymamışam. Bu, intuitiv şəkildə belə alınıb.

Və nəhayət, özüm özümçün trilogiya kimi müəyyənləşdirdiyim formatın üçüncü hissəsi olan “Unutmağa kimsə yox...” romanı barədə. Zövqünə, ədəbi vicdanına inandığım Rəşad Məcid bir dəfə mənə dedi ki, siz bundan sonra heç nə yazmasanız da, olar. Bu roman elə bəsdir. Zarafatla olsa da, deyim ki, mənə, Rəşad belə deməklə səhv etməmişdi.

Roman Türkiyədə Arif Acaloğlunun tərcüməsində və elə onun özünün gözəl bir ön sözü ilə, Rusiyada Q.Pryaxinin son sözü ilə, Almaniyada Orhan Arasın təqdimatında çap olundu.

Qarağac burada artıq bütün qədd-qaməti ilə görünməkdədir. Çoban Bəhram dayı, bəzi tənqidçilər deyirlər ki, lap elə alimlər kimi danışır. Onu sonsuz dünyalar, qara dəliklər, Möhtəşəm ahəng maraqlandırır, o bu barədə əsərin qəhrəmanını alim F.Q. ilə ciddi-ciddi söhbətlər aparır. Çoban və sonsuz kainat?! Bu necə ola bilər?!

Mənim aləmində bu sualın bir cavabı var. Tanınmış fransız yazıçısı Flober öz məşhur romanı “Madam Bovari”nin qəhrəmanını haqda deyirdi: “Madam Bovari – bu mənəm”. Özümü bu böyük fransız yazıçısına oxşatmadan onun sözlərindən istifadə edərək mən də deyirəm: “Bəhram dayı – bu mənəm!”. Sosrealizm dövrü keçdi. Artıq yazıçı fəhlə obrazını yaradırkən hökmən zavoda gedib aylarla fəhlənin necə işlədiyinə tamaşa etməyə borclu deyil. İndi oxucuya fəhlənin necə işlədiyi yox, onun necə düşündüyü, necə hiss elədiyi maraqlıdır. Bəli, Bəhram dayı da mənəm, F.Q. də mənəm, Karvanbaşı da mənəm, Qoca münəccim də mənəm... Mənim hər hansı əsərimdə kim varsa, hamısı mənəm, başqası deyil.

Dediyim trilogiyaya daxil olmayan o biri iki roman yenə də mənim qədim əsatirlərin mənəşəsindən qurtula bilmədiyimi göstərir. Dördüncü romanım “Sirlərin sərgüzəşti” adlanır. Bu roman insanın ikiləşməyə hazır olduğunu təsvir edir. Yenə də fantastik hadisələr, inanılmaz keçidlər yenə də biz hara qədər düşünüb “uydura” bilirik sualına cavab axtarırlar...

Ricət. Bir dəfə hansısa tamaşaya məktəb dostlarımı dəvət edərkən Məlik elə bir sual verdi ki, hamımız, əlbəttə, mən daxil gülməkdən ölüb getdik. Məlik məndən soruşdu:

– Qardaş, yenə ölülərdən yazmısan? **Ricətin sonu.**

Düzdü, bu romanda ölülər o qədər də çox deyildi. Amma belə deyək, az da deyildi.

Və nəhayət, beşinci romanım barədə. “Laokoon, Laokoon, yaxud bir romanın yazılma tarixçəsi” adlı bu roman artıq yazılmış bir mətnin (“Yarımçıq əlyazma”nın”) ərsəyə gəlməsini, yazı prosesini təsvir edir. Bizim ədəbiyyatda bu bir ilkdir. Hadisələr, sanki güzgünün o biri tərəfinə keçir və köhnə romanın qəhrəmanları öz daxillərindəki potensialı üzə çıxarmağa başlayırlar. Burda bir çox dostlar, tanışlar təsvir edilir, qəhrəmanlar ikili dünyada – keçmişdə – Dədə Qorqud dövründə və çağdaş dövrdə görünürlər. Dastan müasir dünyaya, müasir dünya dastana qarışır. “Dədə Qorqud”la təmas bu qəhrəmanları dəyişir. Onlar bu təmasdan sonra daha təmiz, daha sədaqətli, daha etibarlı olurlar.

Laokoon obrazı mənim özüm üçün də maraqlıdır. Məlumdur ki, o, troyalıları yunan qoşunlarının qoyub getdikləri atı şəhərə gətirməməyə təhrik edirdi, deyirdi ki, bu at şəhərə bədbəxtlik gətirəcək. Ona inanan olmadı, atı sürüyüb şəhərə gətirdilər və gecə o taxta atın qarnında gizlən-

miş yunanlar oradan çıxıb qala qapılarını yunan qoşunu üçün açdılar. Troya belə məhv oldu. Laokoonun taleyi acınacaqlıdır. Və mən bu kitabla bağlı bir dəfə belə dedim ki, mən bu kitabı Laokoonu inanan Troya barədə yazmışam. Olmayan Troya barədə.

Trilogiyaya daxil olan üç roman və əlavə iki roman. Mənim bacılarım var, qardaşlarım yoxdur. Bir neçə dostumu özümə qardaş saymışam və sayıram. Bu romanlar da mənim qardaşlarım oldular. Əgər kimsə nə zamansa Kamal Abdulla və onun beş roman qardaşı desə – bu mənim üçün ən böyük həqiqət və ən böyük mükafat olar.

27-ci fəsil

BSU (Bakı Slavyan Universiteti).

Gözləntilər və görülənlər

2000-ci ildə Xarici Dillər İnstitutunun kafedra müdiriliyindən Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutuna rektor təyin olunmağım mənim üçün gözlənilməz olmadı. Ulu Öndərin bu istiqamətdə düşündüyünü mənə demişdilər. Mənə də səbirlə gözləmək qalırdı. Bu institut mənə kifayət qədər tanış idi. Mən bu institutda vaxtilə işləmişdim. 1992-ci ildə Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun sədri seçilərkən sədr vəzifəsi ictimai olduğundan mən maaşlı bir yerdə fəaliyyət göstərməliydim. Məsləhət belə oldu ki, Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutuna kafedra müdiri vəzifəsinə təyin edilib, sonra da seçkidən keçim. Məsləhəti Mərkəzi Komitənin katibi, dəyərli ziyalı Fazil müəllim vermişdi. Deməli, iki vəzifə daşıyacaqdım. Bir Rus dili İnstitutunda kafedra müdiri, bir də Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun sədri. İnstitutun kollektivini pis tanımırdım. Burda dəyərli alimlər az deyildi. Kafedra da mənim Xarici Dillərdə işlədiyim kafedra kimi “Ümumi dilçilik” kafedrası adlanırdı. İki il burda çalışdıqdan sonra mən yenidən Xarici Dillərə, öz köhnə kafedrama müdir kimi qayıtmışdım. Bu qayıtma da maraqlı oldu. Tanınmış dilçi-alim Fəxrəddin Veysəlli

Xarici Dillərə rektor təyin ediləndən sonra ilk əməllərindən biri vaxtilə pozulmuş ədaləti bərpa etmək təşəbbüsü – mənim öz kafedrama müdir təyin edilməyim oldu. Fəxrəddin müəllim Xarici dillərdə rektorluqdan getdikdən sonra Zemfira Verdiyeva yenidən Xarici Dillərə rektor təyin edildi. Mən o zaman yenidən ərizə yazıb işdən çıxdım. Qısa müddətdən sonra Zemfira Verdiyevanın əsl mahiyyəti üzə çıxdı və o, bir daha rektorluqdan kənarlaşdırıldı. Xarici dillərə rektor dəyərli ziyalı, tanınmış alim Qorxmaz Quliyev təyin edildi. Onun da ikinci əmri mənim İnstitutu kafedra müdiri qayıtmağım ilə bağlı oldu. Ədalət bir daha bərpa edildi.

Nəhayət, mənim rektorluğumun vaxtı gəlib yetişdi və Prezident Aparatının Humanitar şöbəsinin müdir müavini, şərqşünas alim, dostum Təriyel müəllim günlərin bir günü mənə zəng edib gizlətməyə çalışdığı, amma gizlədə bilmədiyini sevinclə dedi ki, sabah ən qəşəng kostyumunu geyin, ən qəşəng qalstukunu tax və Aparata gəl. Prezident səni qəbul edəcək.

Mən Ulu Öndərlə ilk dəfə o, Naxçıvanda işləyəndə görüşmüşdüm. O zaman Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun Naxçıvan filialının seçki konfransını keçirmək üçün mən Fondun sədri kimi Naxçıvana getmişdim. Mədəniyyət Fondunun sədrinin müavini Güllü xanım Əbilova da Naxçıvanda idi. Biz onunla Naxçıvan teatrının baş rejissorunun (Naxçıvan Mədəniyyət Fondunun sədrinin) evində oturub çay içirdik. Darıxdırıcı bir gün idi. Naxçıvan televiziya ilə Naxçıvan Milli Məclisindən canlı reportaj yayımlanırdı. İclası Milli Məclisin sədri Heydər Əliyev aparırdı.

Mənə Milli Məclisdəki söhbətlər, əhvali-ruhiyyə çox maraqlı idi. İclas yenicə başlamışdı. Birdən gördüm ki, zalda, arxa sıralarda Akademiyanın müxbir üzvü, kimyaçı alim, atəşin əliyəvçi Ramiz Rizayev əyləşib. Biz onunla çox yaxın idik. Həsənağa Turabovla bir yerdə çox məclislərdə olmuşduq. Siyasi baxışlarımız üst-üstə düşürdü.

Mən ayağa qalxıb dedim ki, Milli Məclisin binasına gedirəm. Ramiz Rizayevi görməliyəm. Məni Milli Məclisin binasının önünə qədər ötürdülər. Orada mən başqa bir dostumu gördüm. Bu, polis zabiti Həsən Şirinov idi. O zaman Həsən Ulu Öndərin mühafizə dəstəsində işləyirdi. Məni görüb sevindi. Sorğu-sualsız məni Milli Məclisin qapısından içəri keçirdilər. İclas zalının açıq qapısından özümü Ramiz Rizayevə göstərdim. Məni görcək yanıma – vestibülə çıxdı. Artıq söz demədən məni də özü ilə qaytarıb iclas zalına apardı.

İclasın şirin yeri idi. Qızgın müzakirə gedirdi. Müzakirənin mövzusu da mənim üçün çox maraqlı idi. Ulu Öndər çıxış edib zaldakılara başa salmağa çalışırdı ki, türk dili ilə Azərbaycan dili arasında qohumluq əlaqələri olsa da, bu dillər bir-birindən kifayət qədər fərqli cəhətlərə malikdirlər. Bu yaxınlarda Naxçıvan televiziyası ilə bir türk filmi nümayiş etdirirmişlər, o filmi tərcümə ilə efirə buraxıblar. İndi də buradakı müxalifət sübut eləməyə çalışırdı ki, bu, artıq işdir, tərcüməyə ehtiyac yoxdur. Heç yadımdan çıxmaz, Ulu Öndər bu adamlara sual verdi ki, “istiqrar” nə deməkdir? Heç biri cavab verə bilmədi. Mübahisə uzanıb getdi.

Ulu Öndər sanki uzaqdan, iclası apara-apara gördü ki, zala kimsə kənar adam daxil oldu və bu adamı zala Ramiz Rizayev gətirdi. İclasda fasilə elan ediləndə biz öz tərəfimizdəki qapıdan vestibülə çıxdıq və o biri qapıdan eyni vestibülə çıxıb yavaş-yavaş bizə tərəf gələn Məclis sədrini gözlədik. O bizim yanıımızdan ötüb pilləkənlərlə ikinci mərtəbəyə, öz iş otağına qalxmalı idi.

Sədr bizə yaxınlaşıb dayandı və Ramiz Rizayevlə görüşdü. Sonra diqqətli baxışlarını mənim üzümə yönəltdi. Elə bu zaman Ramiz müəllim məni ona təqdim etmək istədi:

– Heydər Əliyev, bu, Kamal...

Ulu Öndər əl verib mənimlə görüşdü, sonra Ramizin sözünü tamamlamasına imkan vermədi:

– Siz qalxın mənim otağımın yanında bir az gözləyin. Türkiyədən qonaqlar var, onları qəbul edirəm, sonra sizinlə görüşərik.

Bunları deyib geri çevrildi və arxadan gələn köməkçisinə yavaş səslə nəşə dedi. Sonra pilləkənlərlə yuxarı qalxdı.

Bizi böyük hörmətlə Sədrin kabinetinin yanındakı gözləmə otağına gətirdilər. Çay içib söhbət etməkə başladıq. Ramiz müəllim mənə dedi:

– Səni indi Onunla yaxından tanış edəcəyəm. Qoy səni yaxşı-yaxşı tanısin...

Təxminən, 10-15 dəqiqə sonra türkiyəli qonaqlar Sədrin kabinetindən çıxdılar və Sədrin köməkçisi bizi kabinetə dəvət elədi. Və mən həyatımda ilk dəfə bu böyük insanla onun iş otağında qarşılaşdım.

O, təmkinlə söhbətə başladı. Bizimlə nələrdən danışmadı?! Naxçıvanın siyasi-iqtisadi durumundan, Azərbaycan

canın keçmişindən və bu günündən, Türkiyənin Naxçıvana yardımından, buradakı rus generallarından, Moskvada çalışdığı illərdən... Məndə bu boyda informasiya zənginliyinin bir adamın beynində necə və nə şəkildə emal olunmasına heyranətməklə yanaşı, əlbəttə ki, bu ecazkar insana təbii bir pərəstiş hissi yarandı. Amma hələ bu harasıydı?!

Ulu Öndər nəfəsini dərdi və Ramizə baxdı. Bu o demək idi ki, indi sən danışa bilərsən. Ramiz Rizayev sözünə məni təqdim etməklə başladı. Aşağıda dediklərini bir daha təkrar etmək, daha doğrusu, imkan edib demədiklərini indi burada demək istədi:

– Cənab Sədr, bu, Kamal Abdulladır...

– Dayan. – Ulu Öndərin qətiyyətli səsi ucaldı. – Dayan. – O, üzünü mənə tutdu:

– Sənin Baban... filankəs, sənin anan... filankəs... dayıların... atan, əmin... qohumların... yeznələrin... – hamısının adını bir-bir çəkdi.

Mən də, Ramiz Rizayev də ağzımızı açıb heyranlıqla onu dinləyirdik. Mən bilirdim ki, Ulu Öndər mənim qohumlarımı yaxşı tanıyır. Amma bu qədər insanın (vəfat etmişlərin və sağların) onun yadında bu şəkildə qalmasını və onun məni tanımasını təsəvvür edə bilməzdim. Ramiz Rizayev əməlli-başlı mat-məəttəl qalmışdı.

Ulu Öndər davam edirdi:

– Mən səni bir dəfə televizorda çıxış edəndə gördüm. Soruşdum ki, bu oğlan kimdir? Dedilər, Bətulə xanımın oğludur. Sənin anan anamla, bacılarımla yaxın olub. Onu biləndən sonra mənim sənin barəndə təsəvvürüm aydınlaşdı.

Ramiz Rizayev hələ də təəccüb içində idi, mənə müraciətlə dedi:

– Kamal, sən özün bütün bu qohumlarını tanıyırdın?

Təbii ki, dedim, yox, hamısını tanımırdım. Ulu Öndərin özü də mənim bu cavabımdan məmnun qaldı.

Həç unutmaram, mehmanxanada qaldığımı biləndən sonra köməkçilərini çağırıb tapşırıq verdi ki, məni xüsusi qonaq evində yerləşdirdinslər. Həç bir etirazıma fikir vermədən bunu az qala zorla etdi. Çox diqqət göstərdi.

Mən onun Naxçıvanda Mədəniyyət Fonduna kimi sədr görmək istədiyini soruşdum. Sabah seçki olacaqdı. Onun mənə cavabı belə oldu:

– İnsanlar kimi istərsə, onu da seçsinlər. Layiqli adamlar çoxdur. Biləsən, mən belə işlərə qarışmıram.

Bu, əsl demokrat ruhlu bir rəhbərin cavabı idi. Söhbətimizin bu son epizodunu sonra Elmira Axundova “Qayıdış” adlı məqaləsini yazarkən mənə sual verdikdə rəhbərin demokratik təbiəti ilə bağlı fikrimi bu faktın əsasında dedim. O məqalə Moskvanın “İzvestiya” qəzetində çap olundu.

Ulu Öndərlə sonrakı görüşüm artıq onun prezidentlik vaxtına təsadüf edir. Naxçıvana Cavidlə bağlı tədbirə gədirdik. Məqbərənin açılışına. Böyük bir ziyalı dəstəsini cənab Prezident bu səfərə öz təyyarəsində özü ilə aparırdı. Mən də bu dəstədə var idim. Gözəl bir tədbir oldu. Cavidin ailəsi ilə bir yerdə məqbərədə, nəhayət, rahatlıq tapmış ruhu indi də bizi rahatsız etmişdi. Onun nəşinin Sibirdən gətirilməsi, Naxçıvanda evinin qabağında vəfalı həyat yoldaşı və nakam övladı ilə bir yerdə dəfn edilməsi hər kəsi

kövrəldirdi. Hər kəs, sanki bu cəfakeş şairin belə bir möhtəşəm dəfninə gecikmiş hörmət və ehtiramını boğazına dolan qəhərlə ifadə edirdi. Tədbir böyük ehtişamla keçdi.

Təyyarə geri dönürdü. Biz hamımız hələ də Cavidə olan məhəbbət hisslərimizin əhatəsindən çıxma bilmirdik. Təyyarədə mən Turan xanım və Əli Nağıyevlə (o vaxtın sosial məsələlər üzrə naziri) yanaşı oturmuşduq. Belə bir təklif gəldi və bir qalın dəftərə hamı bu tədbirdəki hisslərini şeirlə ifadə etməyə başladı. Bəkir Nəbiyev, Fəraməz Maqsudov, Əli Nağıyev, Qabil, o vaxtın gənc şairi Salam, mən və başqaları hər birimiz bir bənd yazdıq.

Birdən Ulu Öndər bizim salonun qarşısında göründü. O öz oturduğu kabinədən çıxıb bizimlə görüşmək üçün bizim salona gəlmişdi. Biz, səhv etmərsə, ikinci sırada əyləşmişdik. Birinci Turan xanım, onun yanında mən, sonra Əli Nağıyev. Ulu Öndər Turan xanımın yanında dayandı və onunla söhbət etməyə başladı. Turan xanım Prezidentə bir daha səmimi təşəkkürlərini bildirdi. Sözüünün sonunda dedi:

– İndi təyyarədə Kamalın təşəbbüsü ilə hər kəs bu hadisə ilə bağlı təəssüratını şeirlə ifadə elədi. Gözəl bir mətn alındı.

Ulu Öndər mənə baxdı. Bu o demək idi ki, mən davam edə bilərəm. Mən dedim:

– Doğrudan da, möhtəşəm tədbir idi. Sizə Cavid uğrunda çəkdiyiniz böyük zəhmətə görə təşəkkür edirik. Burada əyləşənlər hər biri ürəyindəki hissləri şeir şəklində dilə gətirdi. Bizim arzumuz budur ki, bu şeiri bir bütöv halında qəzetdə çap etdirək, sizdən xahiş edək, siz də oxuyasınız.

Ulu Öndər razılıqla başını tərpətdi:

– Siz yazın, qoyun insanlar oxusun.

Salona sükut çökdü. Hamı diqqətlə bu mükəllimin necə bitəcəyini gözlədi. Mən onun isti baxışından cəsarətlənib bir daha xahiş etdim:

– Sizin də oxumanızı xahiş edərdik.

O mənə yenə də diqqətlə baxdı və dedi:

– Yaxşı, siz yazın, mən də oxuyaram.

Hər kəs dərindən nəfəs aldı. Ulu Öndərin Cavidə, Azərbaycan ziyalılarına münasibəti bir daha, bu dəfə göyün yeddinci qatında özünü bu cür göstərdi.

Və nəhayət, Rus Dili İnstitutu ilə bağlı təkbətək görüş baş tutdu. Təbii ki, müəllim deyən kimi ən qəşəng qalstukumu taxıb Prezident aparatına gəldim. Əvvəlcə Humanitar şöbənin müdiri Fatma xanım Abdullazadə, sonra Aparatın rəhbəri Ramiz Mehdiyev məni qəbul etdilər. Fatma xanımla bir yerdə 5-ci mərtəbəyə, Prezidentin iş otağının qarşısına gəldik. Təxminən 5 dəqiqədən sonra Köməkçi məni içəri dəvət elədi. Fatma xanım mənimlə içəri girmədi.

Onunla bircə dəfə təkbətək görüşüb ona ürəkdən vurulmamaq mümkün deyildi. Biz çoxumuz son dərəcə ciddi, hətta sərt, kəskin və zabitəli bir Prezident tanıyırdıq. Bu Prezidenti biz televiziya ekranlarında görmüşdük. Amma mən son dərəcə mülayim, həlim, mehriban bir insanla qarşılaşdım. Bir dəfə də olsun mənə demədi ki, belə işləmə, belə işlə. Yenə də ancaq Naxçıvandan, mənim qohumlarımdan danışdı. Bu dəfə özü soruşdu ki, sən bu qohumlarının hamısını tanıyırdın?! Əlbəttə, mən də bir daha boy-numa aldım və dedim ki, xeyr, hamısı barədə eşitmişdim,

amma tanımağına tanımırdım. Mənə onlar barədə suallar verdi, indi kimin harada və nə işlə məşğul olduğunu soruşdu. Sonra elə həməən gün sərəncam imzalayıb məni Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutuna rektor təyin etdi.

Təxminən iki ay keçəndən sonra İnstitutun adı və statusu dəyişdirildi. O, profilini genişləndirmək şərtilə Bakı Slavyan Universiteti oldu. Bu universitet isə artıq mən belə başa düşdüm ki, ölkənin təkcə tədris həyatında deyil, siyasi həyatında da müəyyən rol oynamalıdır. Bizim borcumuz təkcə Rusiyanın deyil, bütün digər slavyan ölkələrinin elm və tədris müəssisələri ilə də əlaqə qurmaqdan ibarət olmalı idi. Belə də oldu. Həç bir il keçmədi ki, Azərbaycana Rusiya Prezidenti kimi ilk səfərini edən V.V.Putin və Ulu Öndər bir yerdə bizim universitetin kollektivi ilə görüşdü. Mən də cənab Rusiya Prezidentinə Bakı Slavyan Universitetinin maniyasını geyindirdim, fəxri doktor diplomunu təqdim etdim.

Bu görüş, həqiqətən, unudulmaz bir görüş oldu. V.Putinin gəlişindən iki ay əvvəldən onun cangüdənləri universitetə gəlməyə başlamışdılar. Artıq razılaşıdırılmışdı ki, Putinə bizim universitetin fəxri doktoru adı veriləcək. Giriş qapısından mənim iş otağıma, oradan da akt zalına qədər mən və həmkarlarım bu cangüdənlərlə bir yerdə günlərlə ayaq döydük. Gücümüz çatan şəkildə akt zalını təmir etdik. Amma sonunda görüş yeri dəyişdirildi. Görüş Prezident iqamətgahlarının birində baş tutdu. Universitetin Elmi Şura üzvlərini, bir neçə tələbəmizi avtobusla bu iqamətgaha gətirdilər. Görüşün universitetdə olub-olmayacağına V.Putinin xüsusi mühafizəçilər qrupu qərar

verməli idilər. Universitet ətrafında yeni tikilən və hələ ki yarıyacan ucaldılmış binaların olması, o binalara nəzarətin təbii zəifliyi onlarda bu yerin namünasibliyi barədə fikir formalaşdırmışdı.

Görüşə Ulu Öndərlə bir yerdə gələn V.Putin bütün görüş boyu Ulu Öndərə bir ustad kimi münasibət bəslədi. Mən bir daha əmin oldum ki, Prezident Heydər Əliyev nəinki köhnə SSRİ məkanında, müasir Rusiyada, hətta dünyada son dərəcə ciddi qəbul edilən bir liderdir. Görüşdən əvvəl mən onları girişdə qarşıladım. Ulu Öndər məni Putinə təqdim edərkən dedi ki, təəssüf ki, görüş Universitetdə olmadı. Universitetdə sizin gəlişinizlə bağlı bunlar böyük təmir işləri görüblər. Putin gülümsəyib cavabında dedi:

– Heydər Əliyeviç, biz gəldi-gedərik, təmir işə qalacaq.

Ulu Öndərin ziyalılara doğma münasibəti bu görüşdə bir daha özünü göstərdi. O öz çıxışında Universitetin o zamankı Elmi Şura üzvlərini nəzərdə tutaraq onları bizim ölkəmizdə ictimaiyyətin qaymağı kimi qiymətləndirdi. Universitetin yeni ad altında fəaliyyətinə yüksək qiymət verdi.

V.Putin də öz çıxışında Ulu Öndərin Azərbaycan rəhbəri kimi yorulmaz və fədakar fəaliyyətindən ağızdolusu danışdı, onun bu gün Rusiyada olan nüfuzundan, xatirələrdə yaşamasından bəhs etdi. Ulu Öndərin Leninqrad-da təhsil aldığı tədris ocağından aldığı attestatın orijinalını Putin özü ilə gətirmişdi, onu hamıya göstərərək dedi:

– Əgər sizin universitetinizin tələbələri Heydər Əliyev vaxtında oxuyan kimi oxusalar, əmin ola bilərsiniz ki, Azərbaycanın parlaq gələcəyi olacaqdır.

Attestatdakı bütün qiymətlər “əla” idi.

V.Putinin Universitetə gəlişindən sonra Rusiyadan Azərbaycana gələn bütün yüksək dərəcəli məmurlar, iş adamları, elm və mədəniyyət işçilərinin sayı-hesabı olmadı. Universitetə kimlər gəlmədi?! Patriarx 2-ci Aleksi, Xarici İşlər naziri Lavrov, Rusiya Dövlət Dumasının sədri G.Seleznyov, sonrakı sədr Mironov, daha sonrakı sədr Narişkin, Moskva meriyasının sədrinin 1-ci müavini xanım Şvesova, Sədrin özü cənab Lavrov, Moskva Şəhər Pedaqoji Universitetinin rektoru professor V.V.Ryabov, Yekaterinburqun Baş Naziri cənab Kokşarov, Astraxan, Kurqan, Sverdlovsk və başqa vilayətlərin qubernatorları, köhnə bakılı Baybakov, senatorlar, deputatlar, teatr və kino xadimlərindən Pankratov- Çerniy, Natalya Varley, Svetlana Toma...

Bir sözlə, qonağın biri getməmiş, o biri gəlirdi. Slavyan universitetinin fəaliyyəti qonaqları xeyli məmnun edirdi. Tələbələrlə, müəllimlərlə görüşlər hər iki tərəf üçün son dərəcə faydalı olurdu. Maraqlıdır ki, Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutu heç kimin yadına düşmürdü. Artıq Slavyan Universitetində Rus Dili Tədris-Mədəniyyət Mərkəzi ilə yanaşı, Ukrayna (mən ora rektor kimi gələndə yalnız Ukrayna bazar günü məktəbi var idi), yunan, polyak, bolqar, çex, belarus, türk araşdırmalar mərkəzlərinin yaradılması hamının ürəyindən idi. Bunlarla yanaşı, Azərbaycanşünaslıq Mərkəzi də yaradıldı. Bizi isə bu, xüsusilə qane edirdi. Çünki biz həmin ölkələrlə əlaqələrin elmi-tədris tərəfi ilə yanaşı, mədəni, ictimai tərəfini də inkişaf etdirməyi düşünürdük. Və zaman keçdikcə bu ideyamızı həyata keçirirdik. O zaman Ukraynada (Kiyevdə və Poltavada), Belarusda (Minskdə), Bolqarıstanda (Sofiyada), Rusiyanın özün-

də (Yekaterinburqda, Moskvada) müxtəlif universitetlərdə Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzləri yaratdıq. Tərəf-müqabillərimizə deyirdik ki, əgər biz Azərbaycanda sizin dilinizi, ədəbiyyatınızı, tarixinizi, mədəniyyətinizi təbliğ ediriksə, siz niyə öz ölkənizdəki hansısa universitetdə Azərbaycan dilini və mədəniyyətini təbliğ etməyəsınız?! Alt və hardasa gizli məqsədimiz vardı. Bu da o zaman üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan Azərbaycan həqiqətlərini həmin ölkə gəncləri arasında yaymaq idi. Buna hamımızın ehtiyacı vardı. Mən bunun üçün dəfələrlə Yekaterinburqa, Moskvaya, Kiyevə, Poltavaya, Minskə, Sofiyaya, Varşavaya getdim. Biz o zaman bu mərkəzləri yaratdıq, oralara müdirlər təyin etdik. Mərkəzlər Azərbaycanı təbliğ işində çox zəhmət çəkдилər. Bəzi universitetlərdə Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin fakültətidən tədris proqramlarına salınmasına nail olduq. Təəssüf ki, mən Slavyan universitetindən ayrıldıqdan sonra bizim xarici ölkə universitetlərində yaratdığımız “Azərbaycan dili və mədəniyyəti” mərkəzləri öz fəaliyyətləri üçün Slavyan universiteti tərəfindən lazımi dəstəyi almadılar və onların çoxu fəaliyyətini dayandırdı. Xarici ölkələrdəki universitetlərdə çalışan həmkarlarım mənə bu barədə təəssüf dolu məktublar yazdılar. Deyəsən, təkcə Bolqarıstanda belə bir mərkəz bu gün də fəaliyyət-dədir. Bunu da mərkəzin müdiri, bizim vaxtımızda ora işləməyə göndərdiyimiz Sofiya xanımın şəxsi xidməti kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Qeyd etmək istərdim ki, o zaman yaradılan mərkəzlərin bəzisi bu gün Azərbaycan Dillər Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərir. Və onlar Dillər Universitetində hal-ha-

zırda yaradılmış mərkəzlərlə bir yerdə Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını, multikulturalizmini, ümumiləşdirsək, Azərbaycan həqiqətlərini xarici ölkələrdə uğurla təbliğ edirlər. Bunlar əsl multikultural çalışmaları nəticəsidir. Prezident İlham Əliyev, həqiqətən də, böyük bir uzaqgörənliklə nəhaqdan multikulturalizmi Azərbaycanın dövlət siyasəti elan etməmişdi.

Mənim Slavyan Universitetində gördüyüm işin ən böyük qiymətini Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev verdi. 2014-cü ildə o məni Multikulturalizm, dini və milli məsələlər üzrə Dövlət müşaviri vəzifəsinə təyin etdi və multikulturalizmi Azərbaycanın Dövlət siyasəti elan etməklə, onun öyrənilməsi və təbliği işinin geniş bir miqyasda başlanğıcını qoymuş oldu.

Slavyan Universitetindəki fəaliyyətimlə bağlı geniş söhbət açmaq niyyətim yoxdur. Ən böyük mükafatlardan biri tələbələrə ayrılma məqamında tələbələrin akt zalında qəhərlənməsi, gözlərinə yaş gəlməsi və get-gedə yüksələn “getmə!!” nidaları idi. Bunlar videoya çəkilib, qalıb və bunlar əsl qədirlənlərin verdiyi qiymət idi. “Getmə!” nidasını səsləndirənlərdən, ləyaqətsizliyinə görə dekan olmaq arzusu gözündə qalan və bu illər ərzində (mənim rektorluq dövrümdə) Kərbəla müsibəti çəkdiyini fəryad edən ağzı-göyçəyə qədər kimləri görmədik?!

Mən çox sadə bir şəkildə, qətiyyənlə görülən işə özüm tərəfdən qiymət vermədən Slavyan Universitetinə gəldiyim zamankı vəziyyəti və mən oradan gedəndən sonrakı vəziyyəti faktlar üzrə sadalamaq istəyirəm. Görünür, “Kərbəla müsibəti” çəkənlərin yadından bəzi şeylər çıxıb.

Onların yaddaşını təzələmək lazımdır. Heç nəyi gizlətmək mümkün deyil. Qiyməti qoy oxucu özü versin. Onu da qeyd edirəm ki, oxucunun indi tanış olacağı “Mən gələndə” ilə “Mən gedəndə” qütbləri arasında cəmi 14 il vaxt var. Mən sadəcə 2000-ci ildən 2014-cü ilədək olan vaxt ərzində (mənim rektor olduğum müddətdə) görülən işlərdən danışiram. Bir də onu demək istərdim ki, məsələyə bu cür yanaşmama məni vadar etdilər. Mən adətən özüm öz işimə qiymət verən adam deyiləm. Beləliklə...

– **Mən gələndə**, əslində, İnstituta yox, texnikuma gəlmişdim. Burada texniki vəziyyətin bir adı vardı: biyabırçılıq! Tualetdə elementar su yox idi. O biriləri bilmirəm, amma yaxında yaşayan müəllimlər tualetə evlərinə gedirdilər. Yəqin, bu vəziyyəti bəziləri bu gün də unutmayıblar.

Mən gedəndə təmir edilmiş müasir akt zalı, iclas zalları, kitabxana, təmir edilmiş yataqxana və 5 mərtəbəli bina da yerləşən məktəb-lisey kompleksi qoyub getdim. Hətta kitabxana – görülməmiş bir iş – yeməcxananın hesabına həcmcə böyüdülmüşdü. Universitetdə mütəmadi su vardı, hələ təmir olunmuş tualetləri demirəm.

– **Mən gələndə** eyni ixtisası tələbənin hansı məktəb (rus, yaxud azərbaycandilli) qurtarmasına uyğunlaşdıraraq iki fakültə yaradıb aralarında bölmüşdülər. Əslində, bu elə 1 fakültə idi və süni şəkildə 2 yerə bölünmüşdü.

Mən gedəndə Bakı Slavyan Universitetində 6 tam formalaşmış fakültə fəaliyyət göstərirdi. Fakültə yaratmaq, sadəcə, əmrlə olmur. Bunun üçün gərəkdir ki, normativə uyğun dərs yükü, ixtisaslar, yeni kafedralar yaransın.

Ştat cədvəli paralel olaraq yeni müəllimlər götürməyə imkan versin. Yadıma gəlir ki, rəhmətlik akademik Tofiq Hacıyev biz Slavyanda türkologiya kafedrası və istiqaməti açanda mənim təkidli xahişimlə özü gəlib burada türkologiya dərsi deməyə başladı ki, buradakı türkoloji istiqamət yaşasın. Yalnız bu şərtlərə əməl edilərsə, hər hansı bir fakültə açıla bilərdi. Bütün bunları həyata keçirmək asan məsələlər deyildi. Hökmən deməliyəm ki, bu işləri həyata keçirərkən mən Təhsil Nazirliyinin rəhbərliyinin, xüsusilə də, Misir müəllim Mərdanovun yaxından köməyini görmüşəm. Eyni zamanda Prezident Administrasiyasının Humanitar şöbəsinin müdiri Fatma xanımın da bu görülən işlərdə rolunu qeyd etməyə bilmərəm.

– **Mən gələndə** Slavyan Universitetinin nəzdindəki lisey ikinci korpusdakı binanın 4-cü mərtəbəsində bir küncdə güclə yerləşirdi.

Mən gedəndə ikinci korpusun qonşuluğundakı 5 mərtəbəli məktəb binası Slavyan Universitetinə qatılmışdı. Və bu bina başdan-başa (!) liseyin istifadəsinə verilmişdi, yəni, əslində, liseyə hədiyyə edilmişdi. Beləliklə, Slavyan Universitetinin məktəb-lisey kompleksi yaranmışdı. Bina bizim tərəfimizdən son dərəcə yüksək şəkildə təmir edildi. Təmindən sonrakı açılışı ölkə Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev özü həyata keçirdi.

– **Mən gələndə** Universitetin fəxri doktorlarının sayı 0 (sıfır) nəfər idi.

Mən gedəndə fəxri doktorların sayı 11 idi. Bunlar xarici ölkə rəhbərlərinin universitetlə əlaqəsinin nəticəsində

mümkün olmuşdu. Bu əlaqələri isə yaratmaq və inkişaf etdirmək, bu istiqamətdə iş görmək lazım idi.

Universitetlərin fəxri doktorları müxtəlif ölkə başçıları və görkəmli ictimai-siyasi liderlərin arasından seçilir. Bunun üçün gərək onlar Bakıda Universitetdə olsunlar, müəllim-tələbələr qarşısında çıxış etsinlər. İlk belə fəxri doktorumuz Rusiya Prezidenti V.V.Putin oldu. Bu hadisə Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə baş tutdu. Azərbaycan universitetləri arasında məhz Slavyan Universitetinin belə bir mövqe üçün seçilməsi bütövlükdə universitetin inkişafına verilən qiymət və diqqətin təzahürü idi. Sonrakı fəxri doktorlar İ.S.Plyuş, 2-ci Aleksi, S.Mironov, J.Jelev, K.Stefanopulos, G.Pırvanov, V.Yuşşenko, L.Kaçinski, A.Lukaşenko, K.Papulyas oldular.

– **Mən gələndə** Rus Dili Universiteti nəinki uzaq xaricdən, hətta Rusiyadan gələn qonaqların üzünə həsrət idi.

– **Mən gedəndə** onlarla rusiyalı və xarici ölkə rəhbərlərini Slavyan Universitetində qəbul etmişdik. Rusiya Dumasının sədri cənab Seleznyovun, sonrakı sədr Mironovun, daha sonrakı sədr cənab Narişkinin, Rusiya Xarici İşlər naziri cənab Lavrovun, Rusiya Pravoslav kilsəsinin Patriarxı 2-ci Aleksiyin, Yunanıstanın Prezidenti cənab K.Stefanapolusun, Yunanıstanın sonrakı prezidenti cənab K.Populyasın, Ukrayna Ali Radasının spikeri cənab V.Plyuşun, Ukrayna Prezidenti cənab Yuşenkonun, Bolqarıstanın eks Prezidenti cənab J.Jelyevin, Bolqarıstanın o zamankı Prezidenti cənab Pırvanovun, Çexiya Respublikasının Prezidenti cənab V.Klausun, Belarusiyanın Prezidenti cə-

nab Lukaşenkonun, senatorların, deputatların, qubernatorların, xarici ölkə dövlət xadimlərinin, müxtəlif vəzifə sahiblərinin, siyasi, elmi və mədəni dairələrin görkəmli xadimlərinin (Moskva Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru V.Ryabovun, Ankara Qazi Universitetinin rektoru R.Ayxanın, Sofiya Universitetinin rektoru B.Biolçevin, Ural Yekaterinburq Dövlət Universitetinin rektoru Kokşarovun, Fransanın İNALKO universitetinin Prezidenti J.Leqranın və neçə-neçə başqa görkəmli xadimlərin adını çəkmək olar. Sənədlər var, mən onlara əsasən danışiram. Bütün bunlar yadınıza düşürmü, hörmətli və hörmətsiz həmkarlar?!

Ölkə Prezidentləri arasında elələri vardı ki, ikinci (Ukrayna prezidenti cənab V.Yuşenko), hətta üçüncü dəfə (Polşa Prezidenti cənab L.Kaçinski) universitetə gəldilər. Bu dövrdə bir sıra Avropa universitetləri ilə nəinki bizim universitetimiz, hətta bütün elm və təhsil sistemimiz üçün faydalı proyektlər, müqavilələr imzalandı. Onlarla belə projekt arasından elə bircə Almanıyanın Maynz Universiteti ilə 10 illik müddət üçün imzalanmış “Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar nəğməsi” (müqayisəli araşdırmalar) adlı proyektı qeyd eləmək kifayətdir. Bu proyektə görə iki dəfə Almaniyada, iki dəfə Bakıda germanistlərin və türkoloqların müştərək elmi simpozium və konfransları keçirildi. Müxtəlif tələbə görüşləri baş tutdu. Bizimkilərin və alman alimlərinin iştirakı ilə hazırlanmış məqalələr toplusu Visbadəndə çap edildi. Müəllimlərimiz almaniyalı və digər ölkələrdən olan germanistlərlə əlaqələr yaratma imkanı əldə etdilər. Germanistlərlə əlaqə yaratmaq isə, mütəxəs-

sislər yaxşı bilir ki, necə çətindir. Bundan başqa, müxtəlif ölkələrin onlarla universiteti ilə dostluq memorandumlarına, anlaşmalarına imza atdıq.

– **Mən gələndə** İnstitutda bir dənə olsun elmi-tədqiqat laboratoriyası və yaxud dil-mədəniyyət mərkəzi yox idi. Elmi işlər, demək olar ki, aparılmırdı. Bəzi ayrı-ayrı mütəxəssislər elmi əsərlər yazırdılar, amma İnstitutun ümumi elmi addımları atılmırdı.

Mən gedəndə burada 6 elmi-tədqiqat laboratoriyası, 12 dil və mədəniyyət mərkəzi, 1 İctimai-Siyasi Elmlər İnstitutu, 1 Analitik İnformasiya Mərkəzi, “Kitab aləmi” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, “Rus dili və ədəbiyyatı” jurnalı yeni dizaynda, “Tələbə dünyası” qəzeti yeni dizaynda, 24 illik fasilədən sonra 2004-cü ildən elmi əsərlərin dərci, 2003-cü ildən “Mütərcim” Tərcümə Mərkəzi ilə birlikdə “Mütərcim” ədəbi, elmi, tərcümə jurnalı yaradılmışdı.

Laboratoriyalar və mərkəzlər müvafiq ştatlarla təmin edilmişdilər. Eyni zamanda, Rusiyada Moskva Dövlət Linqvistik Universitetində, Kiyevdə Xarici Dillər Universitetində, Minskdə Maksim Tank adına Belarus Dövlət Pedaqoji Universitetində, Poltavada İqtisadiyyat və Ticarət Universitetində, Yekaterinburqda Ural Federal Universitetində, Sofiyada Kliment Oxridski adına Dövlət Universitetində Azərbaycan dili və mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar.

Universitetdə “Səfir saati” adlı klub yaradılmışdı. Azərbaycanda akkreditasiya olunmuş səfirlərin, demək olar ki, hamısı bu klubda qonaq kimi iştirak edib tələbə və müəllimlərlə görüşmüşdü.

Azərbaycanın futbol üzrə yığmasının baş məşqçisi dünya çempionu, məşhur futbolçu B.Foqs universitetimizin dostuna çevrilmişdi. Onun təklifi ilə unudulmaz bir görüş baş tutdu. Azərbaycan yığması ilə Universitetimizin yığması arasında yoldaşlıq görüşü keçirildi. 1 günlük xəlifə proyektinə işə düşdü. Tələbələr özləri, heç bir təzyiq olmadan rektor, prorektorlar, dekanlar, şöbə müdirləri vəzifəsinə seçki ilə seçilir və 1 gün ərzində universiteti idarə edirdilər. Bu proyekt indi Xarici Dillər Universitetində uğurla həyata keçirilir.

BSU-nun qonaqlarından Rusiyalı akademik N.Baybakovun, Rusiya Təhsil naziri V.Filippovun, Rusiya Sverdlov vilayətinin qubernatoru E.Rosselin, Belarusun Baş Naziri S.Sidorskiniun, Moskva şəhəri meri Y.Lujkovun, Azərbaycan Diplomatik Akademiyasının Prezidenti Hafız Paşayevin, Rusiyanın sonrakı Təhsil naziri A.Fursenkonun, Çexiya Respublikası Senatının sədri P.Sobotkanın, rusiyalı teatr və kino aktrisalrı N.Varleyin, S.Tomanın və onlarla digər qonaqların universitetlə tanışlıqdan sonra “Qonaqların sözü” kitabına yazdıqları rəyləri oxumaq xüsusi zövq verir. Bu rəyləri oxuduqca Universitetin xarici ölkələrdə və eləcə də Azərbaycanda necə bir imicə və hörmətə malik olmasını görməmək mümkün deyil. BSU ilə bağlı 2012-ci ildə dərc edilmiş tanışlıq albomunda bu dediklərim çap edilib. Yazılanların faksimilesinin altından da imzalar atılıb. Yaddaşlarını təzələmək istəyənlər üçün yaxşı imkandır.

Məndən sonra bütün bunlar necə oldu – demək çətin-dir. Slavyan Universiteti bu atılan addımları qoruya bildimi? Buna qoy cavabı Kərbəla müsibəti çəkənlər versin.

Mənim cavabım budur: “Sanıram ki, xeyr, qoruya bilmədi”. Əslində, heç qorumaq istəmədi. Kərbəla müsibətini yaşayan manqurtlar yaddaşlarını bərpa edə bilsələr, bu suala elə mənim kimi cavab verərlər. Bu görülmə işlər bir-bir sıradan çıxan zaman onlar, görəsən, nə üçün ağızlarına su alıb susmuşdular. Məqsəd nə idi??? Mən altməqsədin nə olduğunu gözəl bilirəm, indi burada bu gizli təfərrüata baş vurmaq istəmirəm. Yeri deyil.

– **Mən gələndə** və **mən gedəndə** bölgüsünü geniş variantda da doldurub davam etdirmək olardı. Deməyə o qədər söz var ki... İndilik isə onu deyim ki, mən Slavyan Universitetində ləyaqətdən dönüklüyə qədər hər şeyi gördüm. Ləyaqətsizlərlə bağlı. Bəzi hallarda, sən demə, mən əməlli-başlı riskə gedirmişəm. Yüksək vəzifədən qovulanların Universitetə cəlb edilməsi, dustaqxanadan çıxanların universitetdə yerləşdirilməsi, pensiyada çürüməkdə olanlara burada iş şəraiti düzəldilməsi onların yadından çıxıb-sa, mənim və çoxlarının yadındadır. Bunlar barədə mənə deyirdilər ki, ləyaqətsiz adamlardır, inanmırdım. Zaman göstərdi ki, doğru deyirmişlər.

Yəqin ki, bir vaxt gələr və mən yaddaşımın daha dərin qatlarını işə salıb Slavyan Universiteti yaranandan bu günə qədər (!) onun tarixi ilə bağlı xüsusi bir kitab da yazaram. Ümid edirəm ki, hər kəs özünü o kitabda adekvat ölçüsündə görər.

28-ci fəsil.

Akademik-katib

Mənim Slavyan Universitetində fəaliyyətimi davam etməklə bərabər, Elmlər Akademiyasında “İctimai və humanitar elmlər” bölməsinə akademik-katib təyin edilməyim bölmənin o vaxtkı rəhbəri Ağamusa Axundovun və Akademiyanın Prezidenti Mahmud Kərimovun təşəbbüsü ilə baş tutdu. Bu yeni fəaliyyət istiqaməti həm son dərəcə şərəfli və həm də son dərəcə məsuliyyətli idi. Bölmənin nəzdində 17 institut və üç muzey var idi. Onların direktorlarının çoxunu şəxsən tanısam da, bəzilərini tanımırdım. Onlarla yaxın tanışlıq və sonrakı dostluq iş prosesi zamanı baş verdi. Kiçik istisnalarla biz bir-birimizi çox gözəl başa düşürdük. Mən xasiyyətimə uyğun olaraq tez-tez institutlara gedir, ayrı-ayrı əməkdaşlarla tanış olur, problemləri öyrənməyə və həll etməyə çalışır, elmi şuraların işində iştirak edirdim. Eyni zamanda, bölmənin iclaslarına da institutların nümayəndələri dəvət edilirdi. Ümumi proqram və proyektlər həyata keçirilirdi. Onlardan ən çox yadda qalan Azərbaycan dili ilə bağlı projekt idi. Projekti biz özümüz işləmişdik. Bölmənin elmi katibləri, müxtəlif institutlar bu projektin üzərində xeyli zəhmət çəkdi. Müxtəlif ins-

tansiyalardan olan insanlarla proyektı dəfələrlə müzakirə etdik. Bu müzakirələrə Milli Məclisin deputatları, Bakı şəhərindəki müxtəlif qurumların adi mütəxəssisləri, yazıçılar, yaradıcı insanlar, din xadimləri,  n adi v t nda  lar cəlb olunurdu. N hay td , dil barədə, dili öyrənən v  dili i l d n qurumlar barədə, Dilçilik İ stitutunun strukturu və görməli olduğu işlər barədə müəyyən fikirlərə gəldik, nəticədə, Akademiyanın Prezidiumunun təsdiqinə çıxarılan bir layihə yarandı. Layihə təsdiq olundu. Layihə  lk  Prezidentinin diqqətini cəlb elədi və o bu layihənin həyata keçirilməsi     n maddi yardım müəyyən etdi.

Bölmədə çox maraqlı və  z m     n faydalı günlər keçirdim. Xeyli yeni dost qazandım.  n böyük arzum bu idi ki, bölmə iki yerə bölünsün, yəni, ictimai elmlərlə humanitar elmlər bir-birindən ayrılısın. İ stitutların sayı faydalı iş görülməsinə maneçilik törədirdi. 17 institut və 3 muzey bir bölmə     n çox idi. Mənim vaxtımda deyil, artıq məndən sonra bu da baş tutdu. Mənə elə gəlirdi ki, bu, institutların daha effektiv   ild  işləməsinə gətirib çıxaracaq.

Mən Bölmədə  alı ırk n görmək istədiyim işlərin hamısını görə bilmədim. İ stitutlararası  mumi elmi-tədqiqat laboratoriyaları yaratmaq istəyirdim. Bu olsaydı, institutların bir-birilə əlaqəsi daha effektiv olacaqdı. Bəzi problemlərin də bir yerdə öyrənilməsi daha h rt rfli nəticələrin əldə edilməsinə gətirib  ıxaracaqdı. Mən bunu yarada bilmədim. Dəfələrlə müzakirələr apardıq, amma bir nəticəyə gəlmədik.

 n çox görmək istədiyim işlərdən biri də qədim (klasik) dillər şöbəsi yaratmaq idi. Müstəqil bir ölkədə sanskrit,

latın, pəhləvi, qədim yunan və b. qədim dillərin öyrənilməsinə artıq başlamaq lazım idi. Özü də mən məsələni elə qoymaq istəyirdim ki, söhbət təkcə dillərin öyrənilməsilə qurtarıb getməsin. O dillərin mənsub olduqları mədəniyyətlərin də öyrənilməsinə başlamaq vacibliyini irəli sürürdüm. Nəticədə, təkcə ölü dillərin öyrənilməsi deyil, bir çox Avropa dillərinin öyrənilməsi də asanlaşdı. Bunu həyata keçirmək üçün xarici ölkə universitetlərinə bu dilləri və ən vacibi bu mədəniyyətləri öyrənməyə həvəsi olan adamlar göndərilməli idi. Bu adamları seçib ayırmağın özü müşkül bir işə dönmüşdü.

Mən mövcud fikrə əsasən bu məqsədlə xaricə gedən adamların gənclərin sırasından seçilməsinin əleyhinə idim. Açıq desəm, bu gənclərin geri qayıdacağına ümidim az idi. Mənim fikrimcə, bu proyektə yaşlı və təcrübəli dilçilər cəlb edilməli idilər. İngilis dilini bilmələri kifayət idi. Bunlar hər biri bir qədim dili mükəmməl öyrənib geri qayıdandan sonra onlar üçün açılmış ümumi laboratoriyada çalışmalı, öz ətraflarına aspirant və magistrlər cəlb etməli və beləliklə, zamanı gəldiyində bu laboratoriyanın daxilindən hər bir dilin öz şöbəsi (və ya laboratoriyası) yaranmalı idi. Artıq ayrı-ayrı tanıdıqlarımla söhbətlər etmişdim, amma yenə də nə işə alınmadı. Və bu proyekt də havada qaldı. İndi bu ideyanı Xarici Dillərdə həyata keçirmək istəyirəm. Artıq sanskrit dili və mədəniyyətini Hindistandan gələn bir mütəxəssis burada tədris edir. Universitetdə latın dili də tədris edilməkdədir.

Bu məsələnin təkcə filologiya üçün deyil, bütövlükdə mədəniyyətimiz üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu

anlamaq çətin məsələ deyil. Amma hələ də bunu etməyə imkanı olan təşkilatlar bunu başa düşmür qənaətinəyəm.

Bölmədə dörd il ictimai əsaslarla çalışdım. İndi də hərdən qarşılaşdığım mütəxəssislər məni görəndə təşəkkür dolu sözlər deyirlərsə, bu dörd il boşuna getməyib düşünürəm.

29-cu fəsil.

Dədə Qorqud parkından Dövlət müşavirliyinə

2014-cü il idi. Bakıda Dədə Qorqud parkı açılırdı. Bunu təntənəli şəkildə qeyd edəcəkdilər. Açılışda Azərbaycan dilinin, tarixinin, mədəniyyətinin qızğın təəssübkeşi Prezident İlham Əliyev iştirak edəcəkdı. Mənə Prezident Aparatından dedilər ki, sən də çıxış edənlər siyahısından.

Həməən gün günəşli bir gün idi və tədbir Dədə Qorqud parkında xüsusi hazırlanmış bir məkanda keçirilirdi. Cənab Prezidentin çıxışı yenə həmişəki kimi həyəcanlı və dərinməzmunlu idi. Mənə növbə çatanda öz vaxtımın çərçivəsində məni məşğul edən fikirlərimi çatdırdım. Dədə Qorqudun bizim üçün həm də bugünkü həqiqətlərimizi çatdırmaq işində vasitə olduğundan, Ulu Öndərin Azərbaycan mədəniyyəti nümunələrinə verdiyi önəm və diqqətdən, Slavyan Universitetindəki dil və mədəniyyət mərkəzlərindən, eyni zamanda, Universitetin xarici ölkələrdə Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzləri açmasından bir xeyli danışdım. Çıxışım alınmışdı. Rəsmi hissə bitəndən sonra Prezident İlham Əliyev məni yanına istədi və mənimlə bir xeyli bu mərkəzlər, Azərbaycandakı mədəniyyətlər birliyindən danışdı, fikirlərimi öyrəndi, öz nöqteyi-nəzərini bildirdi. Sonra heykəlin açılışı oldu, xatirə

şəkli çəkildi və yenə də cənab Prezidentlə bir qədər əvvəlki söhbətimizi davam etdirdik və sağollaşıb ayrıldıq.

Kimin ağlına gəlirdi?! İki həftə sonra cənab Prezident məni Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm, dini və milli məsələlər üzrə Dövlət müşaviri vəzifəsinə təyin etdi.

Elə ilk görüşümüzdə cənab Prezident dedi ki, Qarabağ problemindən sonra bu istiqamətlər bizim ən əsas problemlərimizdir. “Mən istərdim ki, Azərbaycan multikulturalizmindən tez bir müddət ərzində hər yerdə danışsınlar”

Necə deyərlər, qolumuzu çırmaladıq və işə başladıq. 4 il ərzində Azərbaycanın bütün rayonlarını gəzdim. Hər rayonda ən azı iki görüş keçirdim. Biri Heydər Əliyev mərkəzində rayon ziyalıları ilə, o biri rayonun ən böyük məscidində dini ağsaqqalarla keçən bu görüşlərdə Azərbaycan multikulturalizminin mədəni və mənəvi məxəzlərindən, dini tolerantlıqdan, xalqlar dostluğundan, ümumi keçmişimizdən və gələcəyimizdən, Azərbaycanda görülmən quruculuq işlərindən, Prezidentin Qarabağ uğrunda apardığı mücadilədən, dinimizin təmizliyindən danışdım. Bəlkə də, bəzi bölgələrimizdə yaşayanlar fərqi nə varmadan gündəlik həyatlarında multikultural prinsiplərdən geninə-boluna istifadə edirdilər. Hər bir görüş yüksək səviyyədə keçirdi. Rayonun ağsaqqaları deyilən fikirlərlə razılaşıb, özləri də öz müşahidələrini söyləyir, əlavələrini edirdilər. Mənim dediklərim çox münbit bir zəminə düşürdü. Cənab Prezident yenə də millətin dərin təsəvvürlərinin gözəl bilicisi olduğunu sübut etmişdi. Onun multikulturalizm ideyaları xalqın tarixi keçmişindəki inanc və təsəvvürlərə əsaslanırdı. Və insanlar da bu ideyaları unutduqları şirin yuxu kimi xatırlayıb məmnuniyyətlə qəbul edirdi.

İkinci xəttimiz xarici ölkələrdə Azərbaycan multikulturalizmini təbliğ etmək idi. Bunun da müxtəlif şaxələri vardı. Xarici universitetlərdə Azərbaycanla bağlı həqiqətləri yaymaq üçün Azərbaycan multikulturalizmi fənninin tədrisinə başlamaq bir istiqamət idi. Bu istiqamətdə az iş görülmədi. İtaliyada, Gürcüstanda, Portuqaliyada, Litvada, Moldovada, Rusiyada, Bolqarıstanda bu işə başladıq.... Bu ölkələrdə Azərbaycanın multikultural mahiyyətini təbliğ etmək, əslində, Azərbaycan həqiqətlərinin yayılması işini görmək deməkdi. O zaman buna böyük ehtiyac duyulurdu. Qərb mətbuatı, qərb propaqandası bu sahədə əleyhimizə kifayət qədər dezinformativ, yalan material yayırdı.

Eyni zamanda, müxtəlif konfrans və simpoziumlar vasitəsilə qədim alban mədəniyyəti ilə, Azərbaycanda yaşayan xalqların tarixi keçmişi və müasir durumu ilə, ölkəmizdəki sünni və şiə münasibətləri ilə, müxtəlif din nümayəndələrinin bir-birinə münasibətilə bağlı həqiqətləri xarici ölkələrdə bizə yaxın və yaxın olmayan dairələrdə görüşüb müzakirə edirdik. Azərbaycandakı bəzi ictimai-siyasi qurumlar da bu istiqamətdə ciddi addımlar atırdı. Mənim yadımdadır, biz Fransada, İtaliyada, Pakistanda bu ölkələrdəki mədəniyyət nümunələri ilə bağlı tədbirlər keçirmək istəyəndə bizə deyirdilər ki, siz bir az gecikmisiniz, Azərbaycandakı Heydər Əliyev Fondu, onun rəhbəri Mehriban xanım Əliyeva artıq bu istiqamətdə xeyli əməli fəaliyyət göstərüb. Mehriban xanımın bu və başqa ölkələrdə dünya mədəniyyəti naminə gördüyü işlər, əslində, Azərbaycan naminə görülən işlər sayıla bilər. Əlbəttə ki, bunların hamısı ümumi Azərbaycan mənəvi daxilinə yazılırdı və bizi, sözün əsl mənasında, yeni münasibətlər qurmağa daha da həvəsləndirirdi.

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin fəaliyyətini qeyd etməmək mümkün deyil. Biz müxtəlif tədbirləri bir yerdə keçirirdik. Şeyximizin və onunla çalışan digər din xadimlərinin potensialı bizə imkan verirdi ki, Azərbaycanda mövcud olan dini situasiya barədə xarici ölkələrin müxtəlif dairələrində adekvat təsəvvür yaradaq. Şeyxin özünün, onun müavinlərinin, başqa-başqa din xadimlərinin çıxışları Azərbaycanda dini tolerantlıq barədə adekvat təəssürat yaradırdı. Şeyxin digər konfessiyaların rəhbərləri ilə dostluq münasibəti, onların dərdinə həyan olması bizim xarici həmkarlarımızı, sözün əsl mənasında, heyrləndirirdi. Məsələn, Şeyxin Rus pravoslav kilsəsinin rəhbəri Aleksandr Atanın xəstəliyi zamanı bütün müalicə xərclərini öz üzərinə götürməsi, Azərbaycandakı sünnilərlə doğru-düzgün münasibət qurması, təkcə islam dininin daşıyıcılarına deyil, eyni zamanda, Azərbaycandakı digər konfessiya üzvlərinə də ilıq, məhrəm münasibəti xaricdə heç kimin diqqətindən kənarda qalmırdı. Bütün bunlar, ümumiləşdirib desək, Azərbaycan multikulturalizminin konkret təzahür formaları idi. Və belə faktlar bir çox nəzəri-elmi çıxışlardan daha parlaq nəticə verirdi.

Başqa bir misal deyim. Azərbaycan multikulturalizmi ilə bağlı bir tədbirdə mən uzun-uzadı nəzəri tarixi və elmi məlumatdansa belə bir çıxış etməyə üstünlük verdim. Heç yadımdan çıxmaz. Bu konfransda həmkarlar bir xeyli Azərbaycanda digər din nümayəndələrinə olan tolerant münasibətdən ciddi bir şəkildə bəhs edirdilər. Salonda buna inananlar da vardı, inanmayanlar da. Mənim söz

demək vaxtım çatanda yadımda olan bir əhvalatı buradakılara danışmaq istədim. O əhvalat bu idi:

– Mən Azərbaycandakı sinaqoqlardan birinin ravvini barədə danışmaq istəyirəm. Bu ravvin təxminən, 10 il əvvəl xarici bir ölkədə ravvin kimi çalışırdı. Onların iş yerlərini vaxt gəldikcə dəyişdirirdilər. Günlərin bir günü rəhbərliyi bu ravvini çağırır deyir ki, hazırlaş, Azərbaycana işləməyə gedəcəksən. Ravvin bunu eşidib dəhşətə gəlir. Axı o, Azərbaycanı ancaq Qərb mətbuatında gedən yalan dolu məlumatlar vasitəsilə tanıyırdı. Belə yazılar isə o zaman bütün Qərb dünyasını bürümüşdü. Ravvin öz rəhbərliyinə deyir ki, axı mənim ailəm var, məni orda döyərlər, öldürərlər. Ora qatı bir müsəlman ölkəsidir. Mən orada kipamı başıma qoyub necə gəzəcəyəm?! Hara istəyirsiniz, məni göndərin, ancaq Azərbaycana göndərməyin. Ravvin nə qədər yalvarıb dil tökürsə, bir xeyri olmur. Ravvini zorla Azərbaycana işləməyə göndərilər. Ravvin ailəsini götürüb Azərbaycana gəlir. Bir müddət əvvəl mən o ravvinlə sinaqoqda tanış oldum. O mənə bu əhvalatı danışdı və məndən bir xahiş etdi. Bilirsinizmi, o xahiş nədən ibarət idi?!

Salondakılar nəfəslərini qısıb mənə qulaq asırdılar.

– O ravvin bu gün Azərbaycan vətəndaşı olmaq üçün Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdir və məndən xahişi bu idi ki, bu işdə ona köməklik göstərim. Budur Azərbaycan multikulturalizmi!

Bu hadisə, doğrudan da, olmuşdu və o ravvinə bu gün Azərbaycan Prezidenti vətəndaşlıq statusu vermişdir.

Yaxud başqa bir yadda qalan hadisə. Bakıya dünya yəhudilərinin tanınmış mənəvi rəhbərlərindən biri Ravvin Kuper konfransa gəlmişdi. Mən onunla görüşdə dedim ki, bu gün Azərbaycanda sünnilər ilə şiələr bir yerdə bir məsciddə namaz qılırlar. O mənə inanmadı. Mən həmkarlarımdan xahiş etdim ki, onu Heydər məscidinə aparsınlar və o öz gözü ilə bunu görsün. Getdi, gördü və şaşqınlıq içində geri döndü. Bu hal onun üçün ağlasığmaz bir hal idi və bu hal Azərbaycanda baş verirdi. Nəinki bir məsciddə, bu gün bizim şiələr və sünnilər hətta bir yerdə, bir cərgədə namaz qıla bilirlər və bu, Azərbaycan multikulturalizminin qələbələrindən biridir.

Cənab Prezident gördüyümüz bütün işlərdə bizi dəstəklədi. Mən və bütün Müşavirlik xidməti, eləcə də digər qurumlar onun isti münasibətini hər addımda hiss etdik.

Multikulturalizm sahəsində görülən ən əhəmiyyətli işlərdən biri də bu oldu ki, Azərbaycan Prezidentinin sərəncamı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradıldı. Bu təşkilatın gördüyü faydalı işlər bu gün göz qabağındadır. İldə iki dəfə yay və qış məktəbləri təşkil edərək xarici universitetlərdə oxuyan gənclərin Azərbaycanı tanıyanlar sırasından Azərbaycanı sevənlər sırasına keçməsi üçün ən müxtəlif yönlü tədbirlər həyata keçirir. Azərbaycanın dostlarının çoxalmasına real imkan yaradır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xarici ölkələrdə Azərbaycan multikulturalizminin təbliği və inkişafı naminə çox ciddi fəaliyyət aparan Mərkəz onun müdiri Rəvan Həsənovun, orda çalışan digər həmkarların fəaliyyəti cəmiyyət və dövlət

lət tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Mən isə fəxr edirəm ki, cənab Prezidentin sərəncamı ilə bu Mərkəzin Himayəçilər Şurasının sədriyəm və həvəslə bu istiqamətdə əlimdən gələni etməyə çalışıram.

Nəhayət, Dövlət müşavirliyində çalışarkən günlərin bir günü mənə elə gəldi ki, bütün əsas işləri görülmüş saymaq olar. Bundan sonrasını başqaları da görə bilər. Nə gizlədim, müəllimlik və bədii yaradıcılıq məni özünə sarı get-gedə artan bir sürətlə çəkirdi. Mən müəllimliklə bağlı arzumu rəhbərliyə bildirdim.

Sağ olsun, cənab Prezident mənim durumumu gözəlcə anladı və mən yenidən Xarici Dillər Universitetinə geri döndüm. Bu dəfə rektor kimi. Bir çaya iki dəfə girmək mümkün imiş... Amma bu haman çay olacaqdımı, yoxsa olmayacaqdı – bunu bir azdan görəcəkdim.

30-cu fəsil

Yenidən Xarici Dillər

Bir çaya iki dəfə girmək mümkün deyilmiş. Yaxud Bertran Rasseli təkrar etsək, bu həm mümkündür, həm də mümkün deyil.

Mənim Xarici Dillər Universitetinə iş yeri kimi gəlişim ikinci deyil, növbəti dəfə idi. Birinci dəfə mən bura 1984-cü ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə edib kafedra müdiri vəzifəsinə gəlmişdim. İnstitutda 3 nəfər elmlər doktoru var idi. Mən 4-cü oldum. Slavyan Universitetinə qədər oradan iki dəfə getdim və iki dəfə də geri qayıtdım. İndi isə cənab Prezident məni bu universitetə rektor kimi göndərirdi. Mənim bu universitetə sərəncamımı imzalayandan sonra cənab Prezident mənimlə telefonla danışib təbrik etdi. Dövlət müşaviri kimi gördüyüm işlər barədə öz təqdirədir fikirlərini söylədi. Həqiqətən də, Azərbaycan Prezidentinin tövsiyələri və birbaşa göstərişlərinin əsasında Dövlət müşavirliyi xidmətində multikulturalizm, dini və milli məsələlərlə bağlı az iş görülməmişdi. Müxtəlif dillərdə “Azərbaycan multikulturalizmi” kitabları yazılmış, xarici ölkə universitetlərində (Avropa, Uzaq Şərq, Amerika universitetlərində) Azərbaycan multikulturalizmi fənninin tədrisinə nail ol-

muşduq. İldə iki dəfə Azərbaycanda xarici tələbələrin iştirakı ilə multikulturalizm yay və qış məktəbləri təşkil edirdik. Mən özüm Azərbaycanın bütün (!) rayonlarına səfərlər edib ölkəmizin imicinin artırılması istiqamətində bu görülmə işlərin əhəmiyyəti ilə bağlı yerli ictimaiyyət nümayəndələri, din xadimləri ilə söhbətlər aparırdım. Bakıda cənab Prezident Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi deyilən çox vacib bir qurum yaratmışdı. 2016-cı ili ölkədə multikulturalizm ili elan etmişdi. Bu yeniliklər Azərbaycanın dünyada multikulturalizm mərkəzlərindən birinə çevrilməsində mühüm rol oynadı. Demək olar ki, cənab Prezident hər çıxışında Azərbaycandakı tolerantlığa, multikulturalizmə xüsusi yer ayırır və bu istiqamətdə özünün yeni-yeni dəyərli tövsiyələrini verirdi. Və nəhayət, o, multikulturalizmə ən yüksək qiymətini verdi – multikulturalizmi Azərbaycanın Dövlət siyasəti elan etdi.

Təbii ki, mən Xarici Dillər Universitetinə rektor gəlməyimlə multikulturalizm prosesindən ayrılı bilməzdim. Bunun iki səbəbi vardı. Birinci səbəb mənim Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Himayəçilər Şurasının sədri vəzifəsinə seçilmiş olmağım idisə, ikinci səbəb Xarici Dillər Universitetindəki multikulturalizm potensialını (müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin öyrənilməsini) ölkədə gedən multikultural hərəkəta bağlamaq, ona sənəballı dinamika vermək idi. Bu səbəblər mənim universitetdə hədəfləri aydın görünən məqsədlərimə döndü. İşimi bu istiqamətdə aparmaq üçün struktur dəyişikliklərə ehtiyac vardı. Onları həyata keçirməyə başladım. Ən vacib bir iş xarici ölkə universitetlərində Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzlərinin açılışı oldu. Bu gün 8 universitet-

də belə mərkəz fəaliyyət göstərir. Və onlar Azərbaycanla bağlı əməlli-başlı təbliğat işi aparır. Səmimiyyətlə deyə bilərəm ki, bütün görülən işlərin enerjiverici qüvvəsi cənab Prezident idi. Bütün görülən işlər onun tövsiyyələrilə həyata keçdi.

Amma Xarici Dillərə qayıdaq. Xarici Dillər Universitetinə rektor kimi gəlişimdə məni və məni kollektivə təqdim etmək üçün gətirən Təhsil naziri Mikayıl Cəbbarovu Universitetin qarşısında bir dəstə təxminən 300-ə yaxın tələbə qarşıladı. Onlar bizi salamlamaq üçün burda deyildilər. Onlar artıq bir müddət idi ki, etiraz əlaməti olaraq dərslərə girmir, o vaxtkı universitet rəhbərliyi tərəfindən aldadıldıklarını bəyan edir və ədalət axtarırdılar. Qəribədir ki, Universitet rəhbərliyindən heç kim onların qarşısına çıxıb özləri yaratdıqları problemi həll etmək istəmirdi. Mən bildiyimə görə onlarla görüşən yeganə yüksək rəngli məmur Təhsil nazirinin müavini Ceyhun Bayramov olmuşdu. Bu görüş də, təəssüf ki, bir nəticə verməmişdi. Xaosu yaradan universitet-daxili qüvvələr əmin-amanlıq yaratmağa imkan vermirdilər. Tələbələr öz yerlərində durmaqda davam edirdilər.

Qədim müdriklərlə razılaşmaq lazımdır. Həqiqətən də, bir çaya iki dəfə girmək mümkün deyilmiş. Xarici Dillər mənim üçün iki dəfə girdiyim çay oldu. Bir dəfə, təxminən, 30 il öncə mən bu çaya birinci dəfə girmişdim. İndi isə köklü şəkildə götürsək, ikinci dəfə idi. Amma səmimiyyətlə deyim ki, bu dəfə mən, əslində, başqa bir çaya girmiş oldum. İndi gəldiyim Xarici Dillər o vaxtkı Xarici Dillər deyildi. Bunlar başqa-başqa tədris ocaqları idi. Mən

bunu rektor kimi gəlişimdən bir həftə sonra aşkar şəkildə hiss elədim. Hətta haman müəllimlər, haman tanıdığım həmkarlar, özümə yaxın bildiyim adamlar da hamankı deyildilər. Universitet öz simasını saxlaya bilməmişdi. O dəyişmişdi. Belə deyim, o, yöndəmsiz bir hala düşmüşdü. Bəzən hətta ehtiyac olmadan böyümüşdü. Əslində, bu böyümə “fil xəstəliyi” kimi bir şey idi, lüzumsuz idi. Vaxtilə üç əsas xarici dillə Azərbaycan təhsil məkanında əhəmiyyətli yer tutan Xarici Dillər indi 20-dən çox xarici dillə, belə deyim, bilmirdi ki, nə etsin. İxtisas dili kimi yeni dilin tədrisinə başlayırdılar, amma bunu həmən dilin tədrisinin potensialı olmadan edirdilər. O dil “Allaha pənah” yaşayırdı. Və ixtisas sabah hər hansı səbəbdən (məsələn, xaricdən müəllimin gəlməməsinə görə) bağlana bilirdi. Müəllimlərin dəvət edilməsilə onlara olan ehtiyac bir xəttin üzvi tərkib hissəsi deyildi. Universitet tamam lüzumsuz tərəflərə “inkışaf” etmişdi. Beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq, tərcümə, filologiya fakültələrinin dil ixtisasları ilə əlaqəsi, demək olar ki, yox idi. Kafedraların bir-birilə elmi və pedaqoji əlaqəsindən söhbət gedə bilməzdi. Kafedralarda yerinə yetirilən elmi işlərin ancaq adı var idi, bu elmi işlər nadir hallarda əgər var idisə, heç bir reallığa xidmət etmirdi. “Elmi əsərlər” adlı jurnal illərlə nəşr edilmirdi. Universitetdə mərkəzdənqaçma qüvvəsi aparıcı idi. Hərə öz “kəndində” (kafedrasında, fakültəsində) ağa idi. Universitetin kvintessensiyası itirdi, potensialı özünü, demək olar ki, heç nədə göstərmirdi. Onun dilçilik, filoloji siması yox olmaqda idi.

Görkəmli alim akademik Məmməd Cəfər müəllimə mən tələbə ikən ona oxuması və fikrini bildirməsi üçün bir məqalə vermişdim. O, səbir və təmkinlə mənim bu naşı məqaləmi xeyli təhlil edib təhlilinin sonunda “Səbir və mətanət!” yazıb mənə qaytarmışdı. Mən də indi özüm özümə o müdrikin “səbir və mətanət” sözlərini düstur kimi götürüb bu “Avgi tövləsində” işə başladım.

Əvvəlcə asan olmadı. İnandığım, etibar etdiyim bəzi adamlar etibarsız çıxdılar. Arxalandıqlarım arxamı qazmağa başladılar. Məni bezikdirmək istədilər və yəqin, belə düşündülər ki mənə məhz bezikdirərək Universitetdən uzaqlaşdırmaq mümkün olar. Bütün bunlar çox su apardı. Münaqişələr, altdan-altdan aparılan oyunlar, üzdə bir cür, arxada başqa cür görünmələr – bunların hamısını gördük. Kim nəyə layiq idisə onu da haqq eləyib aldı. Səhvini boy-nuna alanlar da, uzaqlaşdırıldıqdan sonra pozaya duranlar da, Qazi Bürhanəddinin sözü ilə desəm, “qədd tutanlar” da (fors atanlar) oldu. Universitetdəkilərin dəymişini də gördük, kalını da. Mənə dəstək olanlar yenə də o zamankı tələbələrə və indiki müəllimlərə, vicdanlı, ləyaqətli əməkdaşlar oldu. Öyrədilənlər başa düşdülər ki, onları “kukla” kimi oynadırmışlar. Öyrədənlər anladı ki, mənə sevdiyim işdən bezikdirmək mümkün deyil və bu şəkildə bezib heç yerə getmək niyyətim yoxdur. Mən bura gəlmişəm ki, bütün bacarığımı bir yerə yığıb əyər-əskiylə hamı ilə əl-ələ verərək düzəldim. Mən iş hərisi kimi iş axtarırdım və iş özü mənə tapmışdı.

Universitetə gəldiyim ilk gün ilk işim Universitetin qarşısında etiraz edən tələbələrin toplantılarını danışiq yolu ilə “dağıtmağım” oldu. Dediym kimə mənə qədər Universitetdən heç kim onlarla söhbətə getməyə cəsarət etmirdi. Mən bu tələbələrin hamısını (təxminən, üç yüzə yaxın tələbə idi) akt zalına dəvət etdim. Narazılıqları onlara əvvəlki rəhbərlik tərəfindən vəd verilmiş dövlət imtahanlarının formatının dəyişməsi ilə bağlı idi. Onlara söz verilmişdi ki, Dövlət imtahanları ləğv ediləcək. Bu universitetdə hər nə istəsən söz vermək olurmuş, yerinə yetirmək isə vacib deyildi. Bəlkə də, belə bir durumun yaradılması kiməsə, kimlərəsə lazım idi və belə bir durumu (xaotik vəziyyəti) bu adam, yaxud adamlar özləri yaradır, sonra da kənara çəkilib onu ləzzətlə müşahidə edirdilər?! Qərribə səslənir, amma belə də ola bilərdi.

Vaxt, demək olar ki, yox idi. May ayı idi. Dövlət imtahanlarına lap az qalırdı. Nə edəcəyimizi təsəvvürümə gətirə bilmirdim. Yenə də düşündüm ki, ən yaxşı məsləhəti elə tələbənin özü verər. Beləliklə, mənim çağırışımla Universitetin akt zalına 300-dən çox tələbə toplaşdı. Mən bu gənclərin üzünə baxırdım və 4 il bundan əvvəl Bakı Slavyan Universitetindəki rektorluqdan Prezident Aparatına Dövlət müşaviri vəzifəsinə getdiyim günü xatırlayırdım. O zaman da akt zalına çoxlu sayda tələbə (400-dən çox) və 100-dən çox müəllim toplaşmışdı. Mənimlə vida saati idi. Hamı ürək sözünü deyirdi. Biri deyirdi: “Hamı səni sevənlər burdadı!” (Bu mənim bir pyesimin adı idi). Başqası deyirdi: “Unutmağa kimsə olmayacaq” (Bu da bir şeirim

dəyişdirilmiş forması idi). Açıq deyim ki, mən yavaş-yavaş qəhərlənirdim. Zalı özündə də göz yaşlarını silənlər var idi. Mən bilirdim ki, tələbələrim mənə çox sevir, amma daha bu qədərini bilmirdim. Bütün bunların video variantı var, heç kimə elə gəlməsin ki, mən nəyisə şişirdirəm. Zalda əməlli-başlı ağlayanlar var idi. Müəllimlər tələbələrə, tələbələr müəllimlərə qarışmışdılar.

Birdən necə oldusa, Slavyan Universitetinin zalda oturan bu tələbələri əvvəl yavaş-yavaş, sonra getdikcə yüksələn ahəngdar səslə “Getmə! Getmə! Getmə!” deyər bir ağızdan ahənglə qışqırmağa başladılar. Səsləri akt zalından çox-çox uzaqlara yetişirdi. O səslər hələ də mənim qulaqlarımdan getmir. İndi Xarici Dillərdəki qarşımda oturub mənə ümidlə baxan bu təzə tələbələrimlə 4 il əvvəl Slavyan Universitetində təkidlə “Getmə!” qışqıranların arasında bir fərq vardımı?! Vardı. İndiki qarşımda oturanlar mənə onlar qədər tanımırdılar. Onlar mənim əsas devizimi bilmirdilər. Slavyandakılar isə bunu bilirdilər. Bu deviz belə səslənirdi: “Mən heç bir tələbəni heç vaxt heç bir müəllimin ayağına verməyəcəyəm. Amma! Mən heç bir müəllimi də heç vaxt heç bir tələbənin ayağına verməyəcəyəm!”. Bu çox iddialı və icrası praktik cəhətdən, demək olar ki, qeyri mümkün bir bəyanat idi. Amma gündəlik iş prosesində bunu həyata keçirmək istəyən adam üçün elə də çətin deyildi.

Mən yeni tələbələrimin mənə bəslədikləri ümidlərinə dəstək olmalı idim. Mən bütün bacarığımı, qabiliyyətimi toplayıb tələbələrə həqiqi bir müəllim, yoldaş olmalı idim. Nə zamansa buradan da gedəsi olsam haman “asimana bülənd olan” “Getmə!” nidasını bir daha eşitmək istərdim.

Xarici Dillərdə birinci gün aktzalında mən və təzə tələbələr bir-birimizlə xeyli danışdıq, fikir mübadiləsi apardıq və bir-birimizi başa düşdük. Sabahı gün tələbələrin hamısı dərslərinə getdilər. Universitetin qarşısında artıq bir nəfər də olsun tələbə yox idi. Xarici Dillər ləngər vura-vura yenidən öz yaşamalılı həyatını yaşamağa başladı. Bu mənim köhnə, eyni zamanda təzə universitetdə birinci iş günüm oldu. Əsl imtahan idi və mən deyər bilərəm ki, birinci günün birinci imtahanından üzüağ çıxdım. Və bir daha əmin oldum ki, tələbənin yanında həmişə üzüağ, alnıaçıq olmalısın ki, o sənə inansın. Bu boyda universitetdə nə bir prorektor, nə bir dekan tələbənin qarşısına çıxma bilməmişdi. Bu məni xeyli düşündürdü. Beləliklə, mən eyni çaya ikinci dəfə girməyə cürət etdim. Amma çay həməən çay olacaqdımı – bunu demək hələ ki, çətin idi.

Dediyim kimi, çay eyni çay olmadı. Necə deyərlər, lələ köçmüş, yurdu qalmışdı. Universitetin üzərindən çox qərībā ruzgarlar əsmişdi. Adamlar bir-birindən sanki diksinirdi. Yadlaşma dərinə işləmişdi. Köhnələr ya hamısı qalmamış, qalanlar da, sanki başqalaşmışdılar. Kimə inanacağdım, kiminlə işləyəcəkdim?!

Həm Slavyan Universitetində, həm də Xarici dillərdə işə başlarkən birinci getdiyim məkan kitabxana olub. Kitabxana mənim üçün müqəddəs yerdir. Hətta Slavyan universitetində bir dəfə yoxlama vardı, onlar baş sındırıb tapa bilmirdilər ki, universitetin yeməxanasının sahəsi kağızdakı ilə niyə düz gəlmir, niyə az çıxır. O hara ixtisar olunub?! Ağıllarına cürbəcür qara-qura fikirlər gəlirdi.

Nəhayət, onların çaşqınlığına son qoydular. Onlara məlumat verib dedilər ki, yeməxananın “ərazisi” yarıbayarı ixtisar olunub kitabxanaya qatılıb. Yəqin ki, təhsilin altını və üstünü bilən yoxlamaçılar üçün belə bir hal son dərəcə gözlənilməz idi. Və yəqin ki, yeganə hal idi. Yeməxanadan kəsib kitabxanaya verəsən – bu, ağlagəlməz bir hərəkət idi. İkinci belə bir halı tədris məkanımızda xatırlamıram.

Xarici dillər universitetində də ilk olaraq kitabxanaya gəldim. Burada vəziyyət necə idi - deməyəcəyəm. Bircə onu deyim ki, zirzəmidəki kitablar saxlanan otaqda kitabların arası ilə su axırdı. Su yerin altı ilə axırdı. Xatırlayan xatırlayır, xatırlamayan – özü bilər. Əsas olan odur ki, kitablar zirzəmidən çıxarıldı. İndi bizim universitetin kitabxanası hamıya açıq otaqlarda və hətta dəhlizlərdə ciyərdolusu nəfəs alaraq yaşayır. Tamam başqa binada tədris alan tələbələr və müəllimlər üçün universitetin iki minibusu Təbriz küçəsindən Rəşid Behbudov küçəsinə və əksinə marşrutla kitab daşıyırlar. Daha kitab almaq üçün bir korpusdan o biri korpusa uzun yol getməyə ehtiyac yoxdur.

Bu gün bizim kafedralarımız elmi iş kimi klassik dünya elmi və bədii əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmək, onlara qeydlər və ön sözlər yazmaq işini həyata keçirirlər. Hər halda mən belə düşünürəm ki, bu, onların ildən-ilə “yazdıqları” elmi işlərdən – cürbəcür heç kimə lazım olmayan qrammatik hallardan daha vacib işdir. Mən Slavyan Universitetində “Filoloqun kitabxanası” adlanan bir seriya yaratmışdım. Burada **filoloji kitablar** deyil, **filoloqa lazım olan kitablar** çap olunurdu. Bu kitablar psixologiya-

dan, fəlsəfədən, məntiqdən, tarixdən ola bilərdi. Belə bir seriyanı Xarici Dillərdə də həyata keçirmək mümkünlüyünü düşünürəm.

Kafedralarası ilk iş kimi “1993-cü ildən 2003-cü ilədək və 2003-dən 2023-cü ilədək xarici mətbuatda Azərbaycan obrazı” proyektı oldu. Xarici mətbuatda Azərbaycanı necə görürdülər, onu necə tanıyırdılar?! Yazılmış məqalələri müxtəlif mətbu orqanlarından götürüb çap etdik. Azərbaycanı tanıma dinamikasının artan müsbət xətlə inkişafını gördük. Elə bilirəm ki, bu proyekt son dərəcə vacib bir proyektədir və tarixçilər, ictimaiyyətçilər üçün onun əhəmiyyətini danmaq olmaz.

Slavyanda vaxtilə olan kimi yenə də pedaqoji və istehsalat təcrübəsinə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına (təkcə Bakıya deyil!) tələbə göndərdik. Xüsusilə Laçına, Füzuliyə gedən tələbələrımız Qarabağda aparılan bərpa işlərinə mənəvi dəstəklərini göstərmiş oldular.

Vacib projektlərdən biri də bölgələrdə universitetin məzunları ilə görüşləri təşkil etmək, onlara elmi-metodik yardımlar etmək oldu. Necə edə bilərdik ki, bu suallara cavab verə bilək: müxtəlif illərdə universiteti bitirmiş məzunlarımızın bu gün iş yerlərində üzləşdikləri çətinliklər nədən ibarətdir, onlar özlərini sinif otaqlarında rahat hiss edə bilirlərmə, bugünkü elmin işığında biz onlara nə verə bilirik?! Belə bir proyekt ölkəmizdə ilk dəfə idi ki, baş tuturdu. Bu kimi suallarla Cənub bölgəsində, Şimal bölgəsində məktəblərdə çalışan dil müəllimlərinin hamısı ilə görüşdük, problemləri müəyyən etdik. Müəllimlərimiz, kafedra müdirlərimiz, professorlarımız, dekanlarımız bu

görüşlərdə müəyyənləşən problemlər üzrə həmin məktəblərə elmi ekspedisiyalar təşkil etdilər və inanıram ki, bu iş yenə də uğurla davam edəcəkdir.

Xaricdə QS reytinglər cədvəlini müəyyənləşdirən bir qurum var. Onlar dünyanın bütün universitetləri arasından 1600-nü seçib onları fəaliyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən yerlə işarələyirlər. Bu gün bizim universitetimiz bu reytingdə 200-250-ci yerləri bölüşür. Bu, bizim çoxlu sayda xarici universitet arasında tutduğumuz yerdir. Bilənlər bilir ki, bu, yüksək göstəricidir. Universitetin gördüyü iş uzaqdan daha yaxşı görünürmüş. Amma orası var ki, biz universitet olaraq bu reytingdə müəyyən yer tutmaq üçün heç bir fəaliyyət göstərməmişdik. Biz, sadəcə, öz işimizi vicdanla yerinə yetirməyə çalışmışdıq. Sağ olsunlar, qiymət verdilər. Onlar bizi necə gördülər – bu mənim üçün sirrdir.

Universitetdəki işlərlə bağlı çox danışmaq olar. “Səfir saati” klubunun, “Bir günlük xəlifə” proyektinin, xarici ölkələrdəki universitetlərdə Azərbaycan dili və mədəniyyət mərkəzlərinin fəaliyyətinin, bölgələrdə məzunlarla əlaqənin və bir çox başqa işlərin həyata keçirilməsi, sanıram ki, təkcə bizim universitetimiz üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyətimiz üçün faydalıdır.

31-ci fəsil

Görüşlər, təmaslar. Həyatın mənası...

Həyatım boyu nəyisə nəyinsə xatirinə deyil, o işi görməyin xatirinə görmüşəm. Elmi və pedaqoji, bədii və ictimai fəaliyyətim çoxşaxəli olub və məndən hərdən soruşurlar ki, bu müxtəlif xətlər sizə mane olmayıb ki?! Məncə, olmayıb. Çünki onlar bir-birini inkar etməyiblər, onlar bir-birini tamamlayıblar.

Nəhəng və misilsiz insanlarla görüşlərim olub. Bir neçə dünya siyasi liderləri ilə təmasım baş verib.

Xalqımızın böyük oğlu, Ulu Öndərlə görüşmüşəm. Öz işimlə onu razı sala bilmişəmsə, nə mutlu mənə. Putinlə görüşümüz zamanı onun çöhrəsində razılıq hissi açıq-aşkar görünür. Bəlkə, elə buna görə də Azərbaycana gəlmiş Papa ilə görüş zamanı ona təqdim etdiyi on ziyalı arasında mən də var idim.

Bu gün dünya siyasətinin liderlərindən biri olan Prezident İlham Əliyevin fikir və arzularını imkanım qədərincə həyata keçirmişəm və buna görə özümü xoşbəxt sayıram.

Bolqarıstanın eks Prezidenti Jelyu Jeleov mənə “dostum” deyirdi – mən bununla fəxr edirəm. Bolqarıstanda olarkən o məni evinə qonaq çağırıb evdəkilərlə tanış etmişdi.

İtaliyada romanım çap olunmuşdu. Böyük və unudulmaz yazar, alim Umberto Eko onu oxuyandan sonra məni evinə dəvət etdi. Uzun-uzadı söhbət etdik. Bəzən də bir-birimizə baxıb susduq. Rus dilində “İllüziyaların tarixi” adlı kitabının üstünü “Kamal Abdullaya dostluq arzularımla...” yazıb mənə bağışladı. Bu mənim üçün dünyalar qədər qiymətli bir hədiyyə idi.

Dünyada tanınmış elm və mədəniyyət xadimləri mənim haqqımda kitablar, məqalələr yazıblar. Braziliyalı Sydha Svarnakar, amerikalı Lukaşeviç, fransalı Klod Aliber, italiyalı Franko Kardini, rusiyalı A.Anninski, L.Lavrova, Q.Pr-yaxin, türkiyəli Ahmet Bican Ercilasun, İrfan Ülkü, Burak Eke, Orhan Aras, gürcüstanlı David Qotsiridze, almaniyalı Ziqlinde Hartmann, yaponiyalı İçiro İto, Murakami, polşalı Danuta xanım, litvalı Liyone Lapinskyene, rumıniyalı Lyudmila Bejenaru, Livia Kotorça və başqaları mənim haqqımda məqalələr yazıblar. O mətnlər həməən ölkələrdə çap olunan kitablarımın ön səhifələrini bəzəyir. Onların hər biri ilə məni səmimi, təmənnasız dostluq birləşdirir. Hər birinə dərin minnətdarlığımı qəlbimdə saxlayıram.

Azərbaycanlı yazar, tənqidçi, mədəniyyətşünaslar Anar, Elçin, Rəhman Bədəlov, Vəqif İbrahimov, Niyazi Mehdi, Əli Abbasov, Zümrüd Quluzadə, Rəhilə Qeybulayeva, Muxtar İmanov, Azər Turan, Rəşad Məcid, Arif Acaloğlu, Etimad Başkeçid, Salam Sarvan, Rüstəm Behrudi, İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov, Tehran Əlişanoğlu, Bəxtiyar, Nərgis, Mehman, Maral, Sərxan, Səfa, Hikmət və çox dəyərli başqaları mənim haqqımda səmimi və dərin təhlildən ibarət kitablar, məqalələr, esselər yazıblar – var olsunlar.

Mənim Badam nənəm olub, Rübabə müəlliməm olub, Zərbəli müəllimim olub. Onlar bu gün də mənimlədirlər.

Əzizlərim – atam, anam, bacılarım, dayılarım, əmim xatirələrimdən çıxmırlar. Hərdən anamın səsini apaydın eşidirəm. Bu səs deyir: Kamal, bala, necəsən?!

Yeznələrim əziz Yəhya, əziz Ağamusa... Onlar üçün necə qəribsəmişəm.

Bacım uşaqları – bu məni dünyalar qədər sevənlər həmişə qəlbimdədilər.

Oğlum – mənim həyatımı mənə qaytaran oğlum...
Nəvəm... mənim canım, ciyərim – CC-m.

Dostlarım – dünyasını dəyişənlər və bu gün də mənimlə olanlar... Əzizlərdən əzizlər... İtirdiklərimlə yanaşı qazandığım dostlar da olub. Dünən Həsən Turabov, Azad Mirzəcanzadə, Vəqif İbrahimov, Nətiq Səfərov, Vədi Məmmədov, Arif Acalov, İrfan Ülkü, Aslan, Məlik, Etibar, Valid, Niyazi, Eldar, Rizvan var idi. Bu gün Murad Turan var, Rəfiq Əliyev var, Əli Abbasov, Rəmiş Rövşən, Anar var, İsmayıl Məmmədov, Zeynal Məmmədli, Cəlil Nəgəyev, Rəşad Məcid var, Nəzəm İmanov var, Rüstəm Behrudi var, Orhan Aras var, Burak Eke var, Bəxtiyar Aslan var, Elbrus var, Azər Turan var, Çingiz var, Vüqar var, Coşqun var... O yalan sözdür ki, adamın bir dostu olar. Onlar hamısı mənim üçün elə bir adam kimidirlər. Onların hamısı ilə fəxr edirəm.

Düşmənlərim və nə zamansa onların ağillanacaqlarına dəli bir ümid bəsləyən mən varam.

Məndən çox zaman soruşurlar: xoşbəxtlik nədir? Məncə, taleyində olan həyatında olanla üst-üstə düşürsə, bu, xoşbəxtlikdir. Sən rahat bir hüzur içindəsən. Əgər belə deyilsə, yəni, taleyində olan həyatında olmaya bilirsə, o zaman sən ömür boyu axtarışdasan. Burada təskinedici söz odur ki, bəzən axtarışın özü axtardığını tapmaqdan daha maraqlı olur.

Bütün burada yazılanlardan sonra həyatın mənası varmı deyə sual vermək istəyənlərə cavabım: Məncə, unutmamağa kimsə varsa, deməli, həyatın mənası var.

Son söz

Mən xəstələnmişdim. Bu kitabı yazdıqca hiss edirdim ki, xəstələnmişəm. İndi yavaş-yavaş düzəlirəm. Amma xəstəliyin ağırlığı hələ də mənimlədir. Uzun sürən yataq xəstələri ayağa durandan sonra necə yeriyirsə, mən də eləyəm – ləngər vururam, fikrimi bir yerə toplaya bilmirəm, başım gicəllənir, qələm min illərin dostuna çevrilmiş hərfləri zorla tanıyır. Amma qəlbimdə belə bir inam var ki, bu hal uzun sürməyəcək. Yazıb bitirdiyim bu kitabın azarı nəhəng qartala dönüb məni güclü qanadlarına alaraq göyün yeddi qatına qaldıracaq. Və orada məni sonsuz ənginliyə buraxaraq azadlığa qovuşduracaq.

Olub ki, bu mətni yazdığım zaman özümü Mağarada hiss etmişəm. Bu mətn mənə doğma sığınacaq, doğma mağara olub. Özümə hesab vermişəm ki, bura bir başlanğıcdır. Hər şey buradan –mağaradan başlayır. Və mən bu labirintə bənzər məkandan doğru-düzgün çıxış yolu tapıb doğru-düzgün yola düşsəm, yenə də bu günə, bu düzənə gəlib çıxacağam. Çünki bura rənglərin, hissələrin, ayrıca səslərin qarmaqarışıq da olsa, bir başlanğıc nöqtəsidir.

Yaddaşımın birinci qatında nə vardısı, nə bilirdimsə, burda yazdım. Xatırladığım çox şey oldu. Amma mən bilirəm, yaddaşın başqa, daha dərin qatları var. O qatlarda “güzəşt” deyilən bir şey yoxdur. Orada Okkam ülgücündən əsər-əlamət yoxdur. Nə olubsa, onu üzə çıxarmaq!

Nə varsa, onu yazmaq! Bilirəm ki, belə bir gün də gələcək. Yaddaşımın başqa qatları da, yəqin ki, nə zamansa işə düşəcək. O zaman yazılanlar bir güzgü kimi olacaq. Kimsə o güzgüdə özünü, Sabir demiş, əyri görsə, bunun günahı daha məndə olmayacaq.

Belə deyirlər ki, iki cür yaş olur. Biri səni az illərdən çox illərə – əvvəldən axıra aparır, o biri də onunla paralel olaraq səni çox illərdən az illərə, yəni, axırdan əvvələ gətirir. Mən bu kitabı hər iki yaşın qovşağında yazdım. 18 yaşın yazmaq ehtirası 75 yaşın təcrübəsinə qol-qanad verdi. Və mən indi 18 yaşın köks dolusu rahatlığı ilə bu kitabı son nöqtəni qoyuram.

Mən bu kitabda Allahın və taleyin mənə verdiyi nadir insanlardan söz açdım. Onların mənə bəxş etdiyi təmənnaşız ünsiyyət, təmas xoşbəxtliyini xatırladım. Həyatımda belə insanlarla dostluq etdiyimə görə mən özümə xoşbəxt adam deyə bilərəm. Yəhya Məmmədov, Ağamusa Axundov, Ninel Hacıyeva, Ədhəm Tenişev, Vaqif Aslanov, Azad Mirzəcanzadə, Həsənağa Turabov, Vaqif İbrahimov, Niyazi Mehdi, Rəhman Bədəlov, Vidadi, Natiq, Rizvan, Aslan, Məlik, Etibar, Valid, Nizami... – Allah həyatı tərk edənlərə qəni-qəni rəhmət eləsin. Onların işıqlı obrazı həmişə qəlbimdə yaşayacaq. Buralarla sağollaşmış getmək asan olacaq.

Allah Rafiq Əliyevə, Ramiz Rövşənə, Nazim Müzəfərliyə, Vaqif Abbasova, Burak Ekeyə, Rüstəm Behrudiyə, Qorxmaz Quliyevə, Çingiz Hüseynzadəyə, Əli Abbasova, Zeynal Məmmədliyə, İsmayıl Məmmədova uzun ömür bəxş eləsin. Nə yaxşı ki, vardırılar. Buralarla sağollaşmış get-

mək asan olmayacaq.

Mənim mübarizə apardığım, mənimlə mübarizə aparan adamları da mən taleyin mənə bəxş etdiyi bir lütf kimi qəbul edirəm. Yəqin ki, onlarsız həm mənim həyatım, həm də bu kitab, sadəcə, maraqsız olardı. Düşməni olmayan adam kasıb adamdır – bunu müdriklər deyir. Dostu olanın isə dövləti sonsuz və tükənməzdir.

Mən bu dostlarla – bu mehriban və səmimi, bu müdrik və səxavətli, bu istedadlı və nəcib, bu gözəl və heyranedici, bu sədaqətli və təmizniyyətli insanlarla, tanışlarla, yoldaşlarla günbəgün, aybaay, ilbəil təmasda olduqca, onlarla bir yerdə uşaqlıqdan yeniyetməliyə, yeniyetməlikdən cavanlığa, cavanlıqdan yaşıllığa, yaşıllıqdan ahıllığa doğru addım atıb irəlilədikcə özüm özümü daha yaxşı tanımışam. Daha yaxşı anlamışam. Öz qiymətimi daha adekvat bilmişəm. Öz təbii ölçümün içindən çıxmamışam. Mən bütün bu insanlara – həyatda olanlara və olmayanlara səmimi-qəlbdən minnətdaram. Allahın bizim hamımızı nə zamansa müt-ləq yenidən qovuşduracağı ümidindəyəm. O biri dünyada, mən inanıram ki, biz bir-birimizi bütün rəşadətli yanaşmaların acığına hökmən tanıyacağıq.

Əziz dostum, böyük şairimiz Ramiz Rövşənin belə misraları var:

Bir dəfə də gəlmişəmmi?!
Gəlmişəmmi, görmüşəmmi?!
Yaşamışam, ölmüşəmmi?!
Dünya mənə tanış gəlir.

Dünyadakı əsl şairlər, bəlkə də, hamısı bu hissi yaşayıblar. Hər birinə elə gəlir ki, o bu dünyaya artıq neçənci dəfədir gəlir. Bununla yanaşı, hər bir insan bu kimi misraları ya aşkar şəkildə, ya da özündən xəbərsiz qələmindən keçirib. Mənsə bu kitabı yazıb qurtarandan sonra Ramizə onun şahanə misralarının müqabilində belə deyərdim: “Dünya mənə tanış gəlir, deyirsən?! Bu hələ harasıdır?! Baxıram, baxıram, mən özüm özümə tanış gəlirəm...”

... Bir dəfə belə yazmışdım: **“Unutmağa kimsə yox...”** Bu mənim şeirimizin bir küskün misrası idi. Sonra bu misra pyesimin, daha sonra romanımın adına döndü, onların dərin mahiyyətinə çevrildi. İndi bu yazını qələmə almağa başlayanda mənə elə gəldi ki, **unutmağa kimsə var**. Daha dəqiq desəm, unutmağa kimsələr var. Hökmən var. Onlarsız mümkün olmazdı. Onlar olmadan mən bura qədər gəlib çıxıb bilməzdim. Onlarsız mənim Bakım, mənim müəllimlərim, dostlarım, gənclik yoldaşlarım, tələbələr, sevdiklərim, inandıqlarım, güvəndiklərim, arxa olduqlarım, mənə arxa olanlar olmazdı. Kimsə həmişə var olub. Və o kimsə, o kimsələr heç vədə unudula bilməzlər. Onlar unudulmazdırlar. Nə yaxşı ki, onlar mənim həyatımda olublar. Nə yaxşı ki, onlar vardırlar. Onların bəzisinin adı bu yazıda anıldı. Adları anılmayanlar da oldu. Adları anılanlar da, anılmayanlar da mənim üçün müqəddəslər. Gedənlərə min rəhmət, qalanlara uzun ömür! Unudulmazlar. Əlbəttə ki, unutmağa kimsə var. Unutmağa həmişə kimsə var! Özəlliklə də təkçənəlik həyatını yaşayanlar üçün.

Əziz oxucum, sənə bir sirr açım. Biləsən ki, hər oxucu ilə, müəllif öz yazdığını bir daha oxuyur. Bunu nə oxucu bilir, nə də müəllifin özü. Bunu müəllif və oxucu bilməsə və hiss eləməsə də bu belədir. Biz səninlə bu kitabı indi də birlikdə oxuyub son səhifəni çevirdik. Bəli, buradakı xatirələr, belə deyək, kifayət qədər adda-buddadır. Deməli, belə bir sualın yeri var. Bu kitab bitdimi?! Kitab bitmədi! Elə bilirəm ki, zaman-zaman o yenə də yazılmağına davam edəcək. “Adda-buddalardakı” boşluqlar yəqin ki, zaman-zaman doldurulacaq. Xatirələr kaleydoskop kimidir. Biri indi yada düşür, biri bir müddət sonra. Düşünürəm ki, bu əziz əlyazmanı mən dönə-dönə işləməyə, doldurmağa, təkmilləşdirməyə həmişə hazır olacağam. Unutmağa var olanlar – həm insanlar, həm də hadisələr yenə də irəlidə, haradasa məni gözləyir. İndilik onlar mənim qəlbimin dərinliklərindədirlər. Və onların da öz növbələri var.

Əziz oxucum, istəyirəm, bunu biləsən ki, mən səni tanıdımsa da, tanımadımsa da, sənin özün də unutmağa var olanların arasındasan. Sənə uğurlar və könül xoşluğu arzulayıram.

Deyərlər ki, həyat ağır və məşəqqətlidir. Səbr və mətanət!..

